

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
Відділ дослідження проблем кримінально-виконавчого права

**ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
ПРИ ВИКОНАННІ ПОКАРАНЬ
І ПОВОДЖЕННІ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ
В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ, ЗАВДАННЯ,
РІШЕННЯ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ**

Монографія

Харків
«Право»
2024

*Рекомендовано до друку вченою радою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України
(протокол № 13 від 27.11.2024)*

Авторський колектив:

В. Пивоваров – кандидат юридичних наук, доцент (розділ 1); *Ю. Кернякевич-Танасійчук* – доктор юридичних наук, професор (розділ 2); *М. Романов* – кандидат юридичних наук, доцент (розділ 3); *О. Осадько* – кандидат юридичних наук (розділ 4); *О. Гальцова* – кандидат юридичних наук (розділи 5, 6); *В. Ворожбіт-Горбатюк* – доктор педагогічних наук, професор (розділ 7)

Науковий редактор:

В. Пивоваров – кандидат юридичних наук, доцент, керівник теми фундаментального дослідження «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер 0121U114397), завідувач відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Рецензенти:

Г. Новицький – головний науковий співробітник наукової лабораторії №1 науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України, доктор юридичних наук, професор;

О. Гритенко – професор кафедри кримінально-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та інноваційної освіти Дніпровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні
Д74 із засудженими в Україні: виклики, завдання, рішення в умовах воєнного
стану : монографія / [В. Ворожбіт-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасій-
чук, О. Осадько та ін. ; наук. ред. В. Пивоваров] ; Нац. акад. прав наук
України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН
України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. – Харків : Право,
2024. – 331 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178602321>.

ISBN 978-617-8602-32-1

Монографію присвячено дослідженню дотримання прав засуджених під час дії воєнного стану у зв'язку з військовою агресією РФ проти України, механізмів їх захисту та рішень щодо створення належних умов тримання в установах виконання покарань, дотримання прав військовополонених. На підставі аналізу емпіричних даних розкрито виклики і запропоновано рішення щодо реалізації правового статусу засуджених. Надано ґрунтовну критику довічного позбавлення волі як виду покарання. У контексті євроінтеграційних процесів узагальнено практики дотримання міжнародних стандартів і рішень ЄСПЛ у реалізації прав на особисту безпеку, працю, освіту і професійну підготовку. Системно висвітлено проблемні питання реалізації засудженими права на допуск до військової служби в умовах воєнного стану. На основі міждисциплінарного підходу конкретизовано змістові й методичні аспекти соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими. Видання підготовлено на виконання завдань фундаментального дослідження «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер 0121U114397).

Рекомендовано для науковців, викладачів, фахівців-практиків, аспірантів, студентів закладів вищої освіти, усіх, хто цікавиться проблематикою кримінально-виконавчого права.

УДК 343.8

© Науково-дослідний інститут вивчення
проблем злочинності імені академіка
В. В. Сташиса НАПрН України, 2024

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	7
Вступ.....	8

Розділ 1

Дотримання прав людини під час виконання покарань і поведженні із засудженими: динаміка положень, приписів і термінологічного поля у національному законодавстві в умовах воєнного стану в Україні

(В. Пивоваров)

1.1. Безпекове середовище в установах виконання покарань України через призму рекомендацій Європейського Союзу.....	10
1.2. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими військовослужбовцями, учасниками бойових дій і ветеранами війни	23
1.3. Кримінально-виконавча політика щодо перспектив практичної пеналізації неповнолітніх	38
1.4. Виклики і рішення в реалізації права засуджених на працю в умовах провадженого воєнного стану	48
1.5. Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму і фахівців Державної кримінально- виконавчої служби України: компетентнісний підхід	54
Висновки до розділу 1	60
<i>Список використаних джерел до розділу 1</i>	<i>64</i>

Розділ 2

Основи правового статусу засуджених осіб: проблеми реалізації та шляхи вдосконалення

(Ю. Кернякевич-Танасійчук)

2.1. Щодо визначення правового статусу засуджених осіб.....	71
2.2. Деякі питання загального правового статусу засуджених осіб	79
2.3. Проблеми реалізації спеціального правового статусу засуджених осіб та шляхи його вдосконалення	85
2.4. Особливості реалізації правового статусу засуджених осіб в умовах воєнного стану в Україні	106
Висновки до розділу 2	113
<i>Список використаних джерел до розділу 2</i>	<i>114</i>

Розділ 3

Довічне позбавлення волі: покарання, яке не витримує критики.

(М. Романов)

3.1. На шляху до пошуку історичної і логічної зумовленості покарання у виді довічного позбавлення волі	123
3.2. Довічне позбавлення волі поза метою кримінально-виконавчої доктрини	130
3.3. Виконання довічного позбавлення волі у фокусі позицій Європейського Суду з прав людини та Європейського комітету із запобігання катуванням	135
3.4. Соціальний та гуманітарний аспекти довічного позбавлення волі.....	137
3.5. Нагальна потреба радикального перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі.....	148
Висновки до розділу 3	150
Список використаних джерел до розділу 3	151

Розділ 4

Право засуджених на доступ до військової служби у воєнний час

(О. Осадько)

4.1. Загальна характеристика і значення військової служби та військового обов'язку.....	153
4.2. Проблемні питання реалізації засудженими права на допуск до військової служби в умовах воєнного стану.....	161
4.3. Соціальні і безпекові ризики мобілізації засуджених в реаліях часу.....	175
Висновки до розділу 4	185
Список використаних джерел до розділу 4	186

Розділ 5

Дотримання прав засуджених, їх особистої безпеки в умовах воєнного стану та на тимчасово окупованих територіях

(О. Гальцова)

5.1. Законодавче регулювання гарантій гуманного поводження і захисту осіб, у тому числі тих, хто перебуває під владою супротивника	191
5.2. Реальний стан дотримання прав засуджених на окупованих державою-агресором територіях України.....	193

5.3. Проблемні моменти дотримання особистої безпеки засуджених в умовах воєнного стану в установах виконання покарань на підконтрольній Україні території.....	202
5.4. Доцільність обмеження деяких прав засуджених під час воєнного стану	209
5.5. Дискусійний характер реалізації права засуджених на мобілізацію	213
Висновки до розділу 5	216
<i>Список використаних джерел до розділу 5</i>	<i>218</i>

Розділ 6

Дотримання прав військовополонених (О. Гальцова)

6.1. Нормативно-правове забезпечення у сфері дотримання прав військовополонених	223
6.2. Стандарти поведінки з військовополоненими крізь призму норм та принципів міжнародного гуманітарного права.....	227
6.3. Право військовополонених на зв'язок із зовнішнім світом	233
Висновки до розділу 6	240
<i>Список використаних джерел до розділу 6</i>	<i>241</i>

Розділ 7

Забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань в Україні в умовах воєнного стану (В. Ворожбит-Горбатюк)

7.1. Поняття, складники і критерії оцінки ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань в Україні.....	244
7.2. Діяльнісний і катamnестичний підходи у ресоціалізації засудженої особи та осіб, узятих під варту.....	260
7.3. Цілі, критерії ефективності соціально-виховної, психологічної роботи і соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк	267
7.4. Освітні і соціокультурні трансформації у стратегіях забезпечення ефективності соціально-виховної роботи.....	275
Висновки до розділу 7	284
<i>Список використаних джерел до розділу 7</i>	<i>285</i>

Висновки	292
Додатки	298
Додаток А.1. Навчальна програма підвищення кваліфікації моніторів НПМ (реалізована у 2023 р.) (<i>В. Пивоваров, В. Ворожбит-Горбатюк</i>)	298
Додаток А.2. Навчальна програма підвищення кваліфікації моніторів НПМ (проект на 2024 р.) (<i>В. Пивоваров, В. Ворожбит-Горбатюк, М. Романов</i>)	300
Додаток Б. Нормативне регулювання дотримання окремих прав засуджених та потреба внесення змін до чинних законодавчих актів (<i>І. Яковець</i>)	302
Додаток В. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», пояснювальної записки, порівняльної таблиці до вказаного проекту Закону (<i>В. Пивоваров, В. Ворожбит-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук, О. Осадько, М. Романов</i>).....	323

══════ Перелік умовних скорочень

ДКВС України	– Державна кримінально-виконавча служба України.
ЄСПЛ	– Європейський суд з прав людини.
КВК України	– Кримінально-виконавчий кодекс України.
КК України	– Кримінальний кодекс України.
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України.
ООН	– Організація Об'єднаних Націй .
СІЗО	– слідчий ізолятор.
Стратегія	– Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року.
США	– Сполучені Штати Америки.
ТОТ	– тимчасово окупована територія.
УВП	– установа виконання покарань.
ЦОЗ ДКВС України	– Центр охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України.

Вступ

У монографії відображено наукові результати, отримані науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права в рамках роботи над фундаментальною темою «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер: 0121U114397, роки виконання: 2022–2024).

Актуальність дослідження дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні особливо підкреслена викликами і необхідністю пошуку рішень в умовах воєнного стану, обумовлена спрямованістю на інтенсифікацію виконання стратегічних завдань, визначених в Указі Президента України № 722 від 30 вересня 2019 року «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», який передбачає (п. 16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, створення ефективних інституцій на всіх рівнях. В площині цього завдання – реагування на виклики часу та вирішення проблемних питань, які постають у практиці виконання кримінальних покарань, роботи із засудженими та особами, звільненими від відбування покарання, скоординовані відповідно до євроінтеграційних процесів.

Слід підкреслити, що окремої комплексної наукової розвідки питань дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в умовах воєнного стану в Україні не проводилось. Дослідження логічно обумовлене загальними стратегіями євроінтеграційного поступу України й відповідними скоординованими зусиллями академічних, професійних спільнот, органів влади. Розробка пропозицій і рекомендацій, спрямованих на удосконалення кримінально-виконавчого законодавства і практики виконання покарань в умовах воєнного стану в Україні сприятиме покращенню імплементаційних практик конструктивного світового досвіду дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими, що, у свою чергу, вплине на творення позитивного іміджу України у міжнародній спільноті.

Під час проведення дослідження проаналізовано пріоритетні напрями реформування системи виконання кримінальних покарань та пробації у відповідності до європейських і світових стандартів дотримання прав людини, динаміку їх імplementації в національне законодавство, проблематику виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, вирішено актуальні питання права засуджених на доступ до військової служби, на працю, на особисту безпеку у воєнний час, конкретизовано перспективи забезпечення ефективності системи виконання кримінальних покарань та пробації. Висновки і рекомендації науковців базуються на результатах тематичних емпіричних досліджень, що заклало методологічні і змістові підвалини для розроблення й низки законопроектних ініціатив.

Автори висловлюють щире вдячність керівництву Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України за створення сприятливої, дружньої атмосфери наукового пошуку і творчості в цей складний час, рецензентам – за увагу і слушні рекомендації під час підготовки рукопису, членам Вченої ради – за позитивну оцінку і рекомендацію до друку наукової праці.

Розділ 1

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ І ПОВОДЖЕННІ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ: ДИНАМІКА ПОЛОЖЕНЬ, ПРИПИСІВ І ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ПОЛЯ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ (В. Пивоваров)

1.1. Безпекове середовище в установах виконання покарань України через призму рекомендацій Європейського Союзу¹

Державна кримінально-виконавча служба України (надалі – ДКВС України) є доволі унікальною державною інституцією, діяльність якої спрямовується на вирішення тільки їй притаманної функції виправлення і ресоціалізації засуджених, а також соціально важливих завдань іншого характеру, серед яких – охорона здоров'я засуджених, забезпечення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, інших освітніх, культурних і релігійних потреб засуджених. Для виконання своїх специфічних функцій ДКВС України наділена обов'язком здійснювати відповідно до закону оперативно-розшукову

¹ Використано матеріали публікації: Пивоваров, В. В. (2023). Безпечне середовище в установах виконання покарань: правоохоронний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 10. 493–497. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/120.pdf

діяльність в певних видах установ. Так, відповідно до статті 104 Кримінально-виконавчого кодексу України, в колоніях здійснюється оперативно-розшукова діяльність, основним завданням якої є пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб та груп з метою: *забезпечення безпеки (прим.: курсив авт.)* засуджених, персоналу колоній та інших осіб; попередження і виявлення кримінальних правопорушень, вчинених у колоніях, а також порушень встановленого порядку відбування покарання; вивчення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів та інших правопорушень; надання правоохоронним органам, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність або кримінальне провадження, допомоги в розкритті, припиненні та попередженні кримінальних правопорушень. ДКВС України має у своєму підпорядкуванні воєнізовані формування, зброю, виробничі потужності промислового й сільськогосподарського призначення.

Для успішного забезпечення внутрішньої стабільності, безпеки, законності й правопорядку в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах та вирішення інших завдань, покладених на ДКВС України, велике значення має чітка та узгоджена взаємодія цієї інституції і її окремих підрозділів з іншими правоохоронними органами, спрямована на ефективне використання наявних у них можливостей, сил та засобів. Як в цілому слушно зауважує з цього приводу С. Гречанюк, потреба у такій взаємодії зумовлена кількома факторами: по-перше, система виконання покарань належить до правоохоронних органів, відповідно, установи виконання покарань та слідчі ізолятори – складові компоненти системи правоохоронних органів; по-друге, у практиці діяльності правоохоронних органів постають спільні специфічні задачі, від реалізації яких залежить спокій суспільства та громадський порядок; по-третє, тільки правоохоронним органам належить виключна можливість застосування примусу; по-четверте, діяльність таких органів повинна будуватись відповідно до чинного законодавства та в порядку, встановленому відповідними нормативно-правовими актами¹.

¹ Гречанюк, С. К. (2006). *Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями*. (дис. канд. юрид. наук: 12.00.07). URL: <http://dspace.wnu.edu.ua/bitstream/316497/6>

Питанням вдосконалення організації діяльності ДКВС України в останні роки була присвячена значна кількість наукових публікацій вчених у галузі кримінально-виконавчого права, зокрема, таких авторів, як-от: Ю. Кернякевич-Танасійчук, М. Кутєпов, О. Лисодед, М. Романов, А. Степанюк, І. Яковець та ін. Питанням організації оперативно-розшукової діяльності, процесуальної і поза процесуальної взаємодії оперативних підрозділів правоохоронних органів присвятили свої наукові праці Ю. Гавдьо, І. Гриненко, С. Гречанюк, Г. Новицький, О. Шило, Л. Щербина та ін. Однак, питання забезпечення безпечного середовища в установах виконання покарань (динамічної, процедурної та фізичної безпеки як необхідних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчинення ними повторних злочинів) шляхом оптимізації оперативно-розшукової діяльності в цих установах, за умов реформування ДКВС України під час воєнного стану, залишаються новими, дискусійними і актуальними для наукових досліджень в рамках кримінально-виконавчого права та суміжних наук кримінального циклу.

Відтак актуальним і практично значущим напрямом сучасної науки кримінально-виконавчого права є дослідження проблемних питань та можливостей впровадження в Україні нових підходів і організаційних форм, які би сприяли виправленню та ресоціалізації засуджених, запобіганню вчинення ними повторних злочинів та забезпечили б фізичну, процедурну, динамічну безпеку в місцях позбавлення волі. Цим визначено відповідність тематики фундаментальної теми дослідження, що виконувалася фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. Зокрема у тематичному плані констатовано узгоджуваність із державними пріоритетами та рішеннями президії НАПрН України у контексті адаптації законодавства України до права ЄС; відновлення України в післявоєнний період; забезпечення національної безпеки та оборони; розслідування військових кримінальних правопорушень

510/1/%d0%ba%d0%b0%d0%bd%d0%b4%d0%b8%d0%b4%d0%b0%d1%82%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0%20%d0%b4%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f.pdf

та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку; механізмів притягнення до відповідальності, відшкодування шкоди та компенсації збитків, заподіяних громадянам України, юридичним особам, державі Україна, природнім об'єктам збройною агресією рф¹.

Фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України відповідно до затвердженої Указом Президента України від 26.05.2020 року №203/2020 Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік², з метою забезпечення виконання пріоритетних завдань інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору, визначено деталізовану стратегічну мету співпраці та окреслено низку цілей, очікувані результати реалізації яких встановлено до кінця 2025 року. Зокрема, в межах «Стратегічна мета 1.4. Діяльність судових, правоохоронних органів і кримінально-виконавчих установ ґрунтується на принципах верховенства права» позначено «Ціль 1.4.3. Функціонує (створена) ефективна та прозора кримінально-виконавча система, що забезпечує виправлення і ресоціалізацію засуджених, запобігання вчиненню ними повторних злочинів» та з метою досягнення вказаної цілі визначено очікувані результати до кінця 2025 року, що на даний час підкреслює актуальність поставлених завдань і робить наголос в питанні нагальності їх реалізації.

У контексті даної проблематики, слід звернути увагу, що в коментованій кримінально-виконавчій частині Програми особливо наголошується на забезпеченні умов поведження та тримання засуджених

¹ Тематичний план фундаментальних наукових досліджень наукових установ Національної академії правових наук України, що плануються до виконання за рахунок коштів державного бюджету у 2024 році (2023). Локальна документація відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. (Не опубліковано)

² Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна-НАТО на 2020 рік (Указ Президента України) №203/2020 (2020). *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №45 13. Ст. 1425. Код акта 99325/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/2020#Text>

і осіб, узятих під варту, що відповідають міжнародним стандартам (п. 1.4.3.2.), зокрема, шляхом забезпечення поведження з особами в установах виконання покарань на засадах поваги до людської гідності та справедливості з урахуванням гендерних та вікових особливостей (термін виконання – постійно), а також – на забезпеченні ефективної ресоціалізації, реабілітації засуджених (п. 1.4.3.3., 1.4.3.5.). Наголос на ресоціалізації, переході від карального підходу до реабілітації – це важливий елемент суспільного буття на основі сформованого на межі XIX–XX ст.ст. переходу європейської кримінальної політики «від знищення особистості – до відновлення особистості», представляє собою складний і багатовекторний змістовний елемент кримінологічного запобігання злочинності. А в контексті проблематики сучасного кримінально-виконавчого права, привертає увагу дотичний до цього завдання п. 14.3.4., який встановлює завдання створення в органах та установах кримінально-виконавчої системи *безпечного середовища*, що досягається виконанням таких пріоритетних завдань: а) забезпечення *динамічної безпеки*, що зменшує ризик вчинення правопорушень (термін виконання – постійно); б) забезпечення *процедурної безпеки*, що регулює правила застосування заходів безпеки (термін виконання – постійно); в) забезпечення *фізичної безпеки*, що знижує рівень небезпеки в органах і установах кримінально-виконавчої системи (термін виконання – постійно) (*курсив автора*).

Таким чином, вбачається послідовний логічний ланцюг: забезпечення пріоритетного завдання – дотримання міжнародних стандартів поведження та тримання засуджених і осіб, узятих під варту, досягнення ресоціалізації, реабілітації засуджених, опосередковується і забезпечується особливим пенітенціарним інструментарієм: створенням в органах та установах кримінально-виконавчої системи *безпечного середовища* (*курсив автора*).

Як слушно зазначає Н. Гавриленко, в нормах Кримінально-виконавчого кодексу України термін «безпека» використовується в різних аспектах, а саме: особиста безпека засудженого, безпека персоналу, заходи безпеки, дотримання правил техніки безпеки, вимоги безпеки і постійного контролю, пожежна безпека і безпека праці,

громадська безпека, національна безпека України, суспільна небезпека кримінального правопорушення, безпека життя і здоров'я засуджених. Ці терміни характеризують лише окремі елементи безпеки¹.

Проте законодавче визначення поняття «безпеки» у кримінально-виконавчому законодавстві на сьогодні відсутнє, однак, варто зазначити, надзвичайно необхідне. Особливо з огляду на активне реформування пенітенціарної системи відповідно до вимог часу та євроінтеграційного курсу України, у зв'язку з яким національне законодавство потребує приведення у відповідність до міжнародно-правових актів. Необхідність забезпечення процедурної, динамічної та фізичної безпеки в установах виконання покарань є новелою для українського законодавства, проте вона передбачена чи не усіма базовими міжнародними документами у сфері поводження із засудженими та ув'язненими. Зокрема, і Європейськими пенітенціарними (в'язничними) правилами², що затверджені Комітетом міністрів Ради Європи під егідою Ради Європи на основі Мінімальних стандартних правил поводження із ув'язненими для кращого їх узгодження з європейським контекстом³.

З огляду на прямий зв'язок визначеної статтею 104 Кримінально-виконавчого кодексу України мети оперативно-розшукової діяльності (забезпечення безпеки засуджених, персоналу колоній та інших осіб) і проаналізованих цілей і завдань «Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік», рекомендацій Європейських пенітенціарних (в'язничних) правил, принципову важливість режиму відбування покарання для досягнення мети і завдань покарання, слід звернути пильну увагу на питання належної

¹ Гавриленко, Н. А. (2021, 26 листопада) Поняття «Безпеки» у кримінально-виконавчому законодавстві: проблеми тлумачення. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави: матеріали VIII заочної міжнародної науково-практичної конференції*. Чернігів: Академія ДПСУ. 82.

² Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11.01.2006. (Рада Європи). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text

³ Гавриленко, Н. А. (2021, 26 листопада) Поняття «Безпеки» у кримінально-виконавчому законодавстві: проблеми тлумачення. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави: матеріали VIII заочної міжнародної науково-практичної конференції*. Чернігів: Академія ДПСУ. 82.

і сучасної організації оперативно-розшукової діяльності в роботі ДКВС України, налагодження взаємодії з оперативними підрозділами інших правоохоронних органів, та рішуче відкинути думки щодо рудиментарного характеру такого роду правоохоронної діяльності в місцях позбавлення волі. Найважливішим у цьому питанні є визначення змісту і форм взаємодії оперативних підрозділів в місцях позбавлення волі, визначення актуальних завдань і пріоритетів такої діяльності, про що йтиметься нижче.

Для належної реалізації державної політики у сфері виконання кримінальних покарань ДКВС України, відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», має право взаємодіяти з органами державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями відповідно до законодавства. Суб'єктами такої взаємодії, серед інших структурних підрозділів ДКВС України, виступають й оперативні підрозділи органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, які відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», наділені оперативно-розшуковою юрисдикцією для забезпечення безпеки і правопорядку у вказаних установах та ізоляторах.

Оперативні підрозділи, вичерпний перелік яких наведено у ч. 1 ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», становлять собою окремі організаційно-управлінські структури, яким в правових приписах законодавства і відомчих нормативно-правових актах визначені завдання, компетенція та обсяг повноважень при проведенні оперативно-розшукових заходів. Таким підрозділам, за поширеним серед фахівців визначенням, властиві наступні ознаки:

- 1) вони створюються лише у складі правоохоронних та інших державних органів;
- 2) вирішують завдання, визначені оперативно-розшуковим законодавством, відповідно до компетенції відомства, в структурі якого перебувають;
- 3) можуть реалізовувати оперативно-розшукові функції у повному обсязі, частково або здійснювати діяльність оперативно-розшукового призначення допоміжного характеру;

4) застосовують методи, зумовлені оперативно-розшуковим характером їх діяльності;

5) мають у складі, службових осіб, правовий статус яких поєднує у собі повноваження, передбачені й оперативно-розшуковим законодавством, і законом, що визначає нормативно-правовий статус відомства, до структури якого вони входять, та які вони використовують одночасно при вирішенні завдань у сфері оперативно-розшукової діяльності; співробітників, які мають повноваження лише оперативно-розшукового характеру і перебувають в органі (підрозділі), що здійснює зазначений вид діяльності, на конспіративних засадах;

6) реалізують оперативно-розшукову функцію відповідно до визначених напрямів, поєднуючи гласні та негласні форми діяльності;

7) службова особа, яка керує підрозділом, особисто відповідає за результати його діяльності, кадровий склад та належне виконання оперативними співробітниками функціональних обов'язків;

9) під час оперативно-розшукового процесу взаємодіють з іншими оперативними підрозділами як свого, так й інших правоохоронних та державних органів.

Під час вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності, визначених у ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативні підрозділи раніше та ближче, ніж будь-які інші підрозділи правоохоронних органів, стикаються із фактами вчинення злочинів й особами, що їх готують або вчинили. Зазначене спонукає до визначення оптимальних, для конкретної ситуації, напрямів оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань з виявлення ознак, попередження або припинення злочинів та взаємодії, за потреби, з іншими оперативних підрозділами, про що зазначається в п. 5 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Проте, необхідність у такій взаємодії зумовлюється не лише потребами оперативно-розшукової, але й кримінальної процесуальної діяльності, оскільки згідно ч. 1 ст. 41 Кримінального процесуального кодексу України оперативним підрозділам прокурором, слідчим може доручатися проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. При умові коректної

організації взаємодії, таке завдання не суперечить і не перешкоджає установам виконання покарань в здійсненні основних функцій. Враховуючи це, а також обсяг завдань, визначений для оперативних підрозділів ДКВС України, їх взаємодію з органами і підрозділами інших правоохоронних органів доцільно класифікувати на такі види:

1) взаємодія у сфері оперативно-розшукової діяльності, яка унормована положеннями законодавства про оперативно-розшукову діяльність, окремими міжвідомчими і відомчими нормативно-правовими актами;

2) взаємодія у сфері кримінальної процесуальної діяльності, яка поділяється на процесуальну, унормовану кримінальним процесуальним законодавством, та організаційну, що регламентується відомчими нормативно-правовими актами.

Організаційно, тактично та процесуально правильно організована взаємодія дозволяє об'єднати й на цій основі більш ефективно використовувати оперативно-розшукові можливості й кримінальні процесуальні повноваження її суб'єктів для вирішення завдань не тільки завдань кримінального судочинства¹, але й завдань, спрямованих на реалізацію державної політики у сфері виконання кримінальних покарань.

У контексті цього постає питання, що слід розуміти під взаємодією оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів з органами і підрозділами інших правоохоронних органів, та які особливості вона має в системі ДКВС України. Під терміном «взаємодія» зазвичай розуміють складний вид діяльності, правильне визначення якого має не тільки теоретичне, але і велике практичне значення, так як дозволяє правильно визначити її форми (лат. *forma* – образ, тобто, спосіб організації чогось). Так, філософія визначає «взаємодію» як динамічний зв'язок, у процесі якого відбувається зміна однієї або всіх сторін, що взаємодіють. Саме взаємодія проявляє предмет, дозволяє пізнати його. «Взаємодія» з точки зору психології – це процес безпосереднього або опосередкованого впли-

¹ Пивоваров, В. В. (2006). Взаємодія органів досудового слідства та дізнання при розслідуванні кримінальних справ: *монографія*. В. В. Пивоваров, Л. І. Щербина. Харків : Право. 176.

ву об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну зумовленість та зв'язок. Вона виступає як інтегруючий фактор, що сприяє утворенню структур.

Соціальна психологія визначає «взаємодію» як якісно визначений феномен, що виникає в результаті міжособистісного пізнання об'єктів реальної дійсності, яке можливе тільки за умови включення окремих дій по взаємодії у якусь загальну діяльність. При цьому «взаємодія», як родова категорія, визначається через такі видові поняття, як «взаєморозуміння», «взаємовідносини» та «взаємодопомога», котрі розкривають інформаційні і праксеологічні елементи реальної взаємодії суб'єктів в процесі міжособистісного пізнання.

У юридичній літературі поняття «взаємодія» чітко не визначене. Воно вживається, як правило, тоді, коли мова йде про взаємопогоджену діяльність різних органів і підрозділів у боротьбі зі злочинністю та іншими правопорушеннями¹, однак в Законах України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» й окремих відомчих нормативно-правових актах він згадується.

Результати аналізу законодавчих й інших нормативно-правових актів та наукових праць з окресленої проблематики дозволяють дійти висновку, що під взаємодією оперативних підрозділів органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів з іншими правоохоронними органами слід розуміти основу на законі та відомчих нормативно-правових актах діяльність незалежних один від одного органів (підрозділів), що здійснюється за комплексного поєднання та ефективного використання повноважень, методів і форм, властивих кожному із них, для вирішення завдань, віднесених до компетенції суб'єктів взаємодії.

Головною метою взаємодії, звісно, є вирішення завдань, визначених у ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України. Проте, зміст взаємодії визначається головними та проміжними завданнями, на ви-

¹ Цитується по: Пивоваров, В. В., Щербина, Л. І. (2006). Взаємодія органів судового слідства та дізнання при розслідуванні кримінальних справ: *монографія*. Право. 35–36.

рішення яких вона спрямовується: в одних випадках це може бути пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп або розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб держави-агресора, в інших – проведення тих чи інших слідчих (розшукових) дій або негласних слідчих (розшукових) дій, у третіх – розшуку особи злочинця, речових доказів, документів, цінностей тощо.

Форми взаємодії залежать від того, проводиться вона у межах оперативно-розшукової чи кримінальної процесуальної діяльності. В останньому випадку вона умовно класифікується на процесуальну, що регулюється кримінальним процесуальним законодавством, і непроцесуальну (організаційну), врегульовану відомчими нормативно-правовими актами (наказами, інструкціями, вказівками тощо) та нормами службової етики, виробленими практикою.

У сфері оперативно-розшукової діяльності взаємодія оперативних підрозділів ДКВС України з органами і підрозділами Національної поліції України, Служби безпеки України та інших правоохоронних органів відбувається переважно в організаційній формі. Така взаємодія представляє собою найбільш організовану й ефективну форму протидії злочинності, у зв'язку з чим вона розглядається як вищий ступінь консолідації сил і засобів оперативних підрозділів, наділених законом відповідними повноваженнями в різних поєднаннях та ступені участі залежно від виду злочину, який готується чи який намагаються вчинити, складності завдань, які вирішуються, необхідності використання відповідних засобів, прийомів та методів. Її основу, на думку А. Юхно, становить обов'язок відповідних правоохоронних органів та їх оперативних підрозділів брати участь у попередженні, виявленні та припиненні злочинів, з виділенням для цього необхідних, специфічних для кожного органу, сил і засобів¹.

Наприклад, взаємодія оперативних підрозділів ДКВС України та Національної поліції, як стверджує М. Яцишин, в основному спря-

¹ Юхно, А. О. (2010). Актуальні аспекти взаємодії оперативних підрозділів під час запобігання, припинення, виявлення і розкриття злочинів. *Попередження злочинів суб'єктами оперативно-розшукової діяльності: Матер. наук.-практ. конф.* Видавництво ХНУВС. 42–45.

мовується на обмін інформацією; сприяння (з боку оперативних підрозділів ДКВС України) у розкритті раніше не розкритих злочинів; спільну діяльність під час надзвичайних обставин; технічну співпрацю тощо¹.

У практичній площині, з метою підвищення рівня такої взаємодії, за ініціативи Управління оперативно-розшукової роботи ДКВС України періодично проводяться розширені міжвідомчі наради на рівні керівництва Національної поліції України та ДКВС України, під час яких узгоджуються комплексні плани оперативно-профілактичних заходів, виконання загальнодержавних і регіональних програм у правоохоронній сфері, проведення постійного моніторингу стану законності і правопорядку, недопущення ускладнення криміногенної ситуації та профілактики злочинів і правопорушень і таке інше. За результатами проведення таких нарад підготовлено низку керівних документів, спрямованих на активізацію роботи оперативних підрозділів установ виконання покарань й слідчих ізоляторів; викриття й припинення фактів незаконного обігу наркотичних, психотропних засобів, їх аналогів і прекурсорів, а також вчинення засудженими й ув'язненими шахрайських дій за допомогою мобільних терміналів.

Зокрема, для нейтралізації негативного впливу «злодіїв у законі» та так званих «авторитетів злочинного середовища» оперативними підрозділами ДКВС України проводиться постійна робота, у взаємодії з оперативними підрозділами Національної поліції України, з вказаною категорією осіб, забезпечується збір оперативної інформації, документування їх противних намірів і їх оперативне супроводження тощо.

Основні зусилля під час взаємодії оперативних підрозділів ДКВС України із органами й підрозділами СБ України, як зазначає М. Романов, спрямовуються на виявлення фактичних даних, які:

– демаскують формування спецслужбами російської федерації й інших зарубіжних держав вербувальної бази та підбору кандидатів

¹ Яцишин, М. (2009). Правовідносини органів і установ виконання покарань з державними органами та недержавними інституціями. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* (49), 250–256.

на вербування серед осіб, що знаходяться в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;

– свідчать про ймовірну причетність окремих осіб із числа засуджених та персоналу ДКВС України до вчинення кримінальних правопорушень, зокрема злочинів проти основ національної безпеки України¹.

Таким чином, результативність спільних оперативно-розшукових заходів в установах виконання покарань задля мети створення безпечного середовища багато в чому залежить від правильно організованої взаємодії та погодженого використання наявних сил і засобів з метою вирішення завдань, які поставлені перед оперативними підрозділами ДКВС України та інших правоохоронних органів. Налагоджена взаємодія оперативних підрозділів ДКВС України з оперативними підрозділами інших правоохоронних органів та органів досудового розслідування – актуальний інструментарій встановлення і підтримання безпечного середовища задля дотримання міжнародних стандартів поведження та тримання засуджених і осіб, узятих під варту. Результатом такої взаємодії є досягнення цілей, які стоять перед покаранням взагалі, і перед пенітенціарною системою України – створення ефективної та прозорої кримінально-виконавчої системи, що дійсно забезпечує виправлення і ресоціалізацію засуджених, запобігання вчиненню ними повторних злочинів (рецидиву), реально, а не декларативно, виконує функцію загальносоціального та спеціально-кримінологічного запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. Така взаємодія, що здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства, міжвідомчих та відомчих нормативно-правових актів, які регламентують правовідносини зазначених підрозділів і органів, є важливою складовою частиною державної кримінально-виконавчої політики².

¹ Романов, М. С. (2017) Контррозвідувальний пошук в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України Міністерства юстиції України. *Збірник наукових праць Національної академії СБ України*. (63), 125–131.

² Пащенко, О. О. (2023). Кримінальна політика та проблема поведження із засудженими. *Питання боротьби зі злочинністю*. (45). 80–85. URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/288507>

1.2. Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими військовослужбовцями, учасниками бойових дій і ветеранами війни¹

Трагічні події військового вторгнення, що розгортаються в Україні, виразно актуалізують доцільність розробки різних напрямів пенітенціарної підтримки ветеранів війни. Адже з плином часу збільшується кількість військовослужбовців – учасників бойових дій, які скоїли кримінальні правопорушення. За статистичними даними Департаменту з питань виконання кримінальних покарань кількість осіб, які мають статус ветерана війни, та перебувають в умовах ізоляції станом на 01.07.2021 року 320 осіб, станом на 01.10.2021 року – 354 особи, станом на 01.01.2022 року – 374 особи. Станом на 01.07.2023 року в установах виконання покарань відбуває покарання у виді позбавлення волі 333 особи, які брали участь у АТО/ООС та 11 осіб учасники бойових дій. З них 310 осіб засуджені за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів².

Крім бойового досвіду, такі особи демонструють трансформації усіх аспектів життєдіяльності. Підвищена тривожність, загострені

¹ У підрозділі використано матеріали: Пивоваров, В. В. (21 лютого 2024 р.). Актуальні проблеми пенітенціарної підтримки засуджених ветеранів війни. *Трансформація правової системи України: виклики сучасності*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ : УДУ ім. М. Драгоманова, 2024. 134–137. DOI: https://doi.org/10.31392/UDU-Vn-pk_NNIPiP_2024; Пивоваров В. В., Сірець О. О. (24 лютого 2023 року). Актуалізація правового статусу полонених бойовиків ПВК «Вагнера». *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції*: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. С.185–188. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0be463e4-eabb-40dc-abde-a73c350b3a02/content>; Пивоваров, В. В. (24 лютого 2023 року). До питання визначення правового статусу військовополонених та інших поневолених в ході війни осіб. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції*: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 180–184. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/11IJEfkXFMWxKffjDLGMVMiJKc4KIrH9>

² Лист-відповідь Департаменту виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України на запит Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрНУ (вих.№ 10/1-14345-кц від 07.08.2023р.)

почуття відповідальності і справедливості, зміни ціннісних і життєвих орієнтирів, деформації соціальних зв'язків – ці та інші аспекти приводять до конфлікту ветеранів війни із законом. Маючи уже сформовані особливості соціальної взаємодії, які в умовах критичної загрози життю докорінно різняться із процесами соціальної взаємодії у мирному соціумі, ветерани війни, які скоїли кримінальні правопорушення, опиняються в ситуації повторного зламу поведінкових стереотипів.

Разом з тим, трансформації, що відбуваються в суспільстві, актуалізують потребу ретельного вивчення, аналізу дієвості чинних програм для досягнення безпеки і реалізації прав людини в місцях не-свободи, досягнення чітких цілей ресоціалізації і реабілітації, їх систематичного оновлення і розроблення інших таких програм саме з урахуванням особливостей характеристик засуджених ветеранів війни для запобігання вчиненню ними повторних злочинів.

Соціально-виховна і психологічна робота із засудженими ветеранами війни здійснюється як в установах виконання покарань, так і в центрах пробації, якщо засуджені відбувають покарання, не пов'язане із позбавленням волі. Справедливо зазначити, що на рівні міжнародних досліджень і документування визнається апріорність виправлення поведінки і ментальних стереотипів, охорона фізичного і психічного здоров'я, медична допомога і лікування від наркотичної залежності, реальна реінтеграція попереднього трудового досвіду, освіта і професійна підготовка. Цей аспект більш детально висвітлено у розділах 7 і 8 цього наукового видання.

Щодо важливого аспекту освіти і професійної підготовки, новітнє монографічне дослідження колективу науковців відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права НДІ вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса НАПрН України (В. Ворожбіт-Горбатюк, В. Пивоваров, І. Яковець) вказують, що доступ і зовнішня мотивація осіб в умовах обмеження чи позбавлення волі до освіти має потужний потенціал для полегшення адаптації засуджених до умов життя на волі. Актуальна освіта відповідного рівня, розвиток навичок самоосвіти і відновлення, функціональна грамотність (у тому числі – цифрова, інформаційно-комунікативна, крос-культурна тощо) таких осіб сприяють утвердженню соціального статусу такої людини, розвитку позитивних життєвих цінностей, розширення мотиваційно-потреб-

нісної сфери, що сприятиме утвердженню досвіду правомірної поведінки, виховуючому спілкуванню під час адаптації до умов життя на волі¹. Хоча цінність освіти, як правило, визначається за її впливом на рецидивну злочинність, реінтеграцію та працевлаштування, освіта – це набагато більше ніж інструмент для змін. Вона сама по собі є імперативом. Визнано, що освіта у в'язницях повинна враховувати контекст кримінального правосуддя, суспільні вимоги до покарання як засобу стримування і відплати, а також адміністративні пріоритети безпеки та управління ресурсами. Однак ці міркування доволі часто підкреслюють «злочинність» затриманих осіб; спостерігається явне небажання визнати їхню людяність, їхній потенціал та права людини².

В даному контексті неможливо оминати нерозривно пов'язаний і постійно важливий аспект дотримання міжнародних стандартів поведження та тримання засуджених осіб, зокрема, ветеранів війни. Як вже зазначалось у підрозділі 1.1. цієї монографії, у затвердженій Указом Президента України від 26.05.2020 року №203/2020 Річній національній програмі під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік особливо наголошується на забезпеченні умов поведження та тримання засуджених і осіб, узятих під варту, що відповідають міжнародним стандартам (п. 1.4.3.2.), зокрема, шляхом забезпечення поведження з особами в установах виконання покарань на засадах поваги до людської гідності та справедливості з урахуванням гендерних та вікових особливостей (термін виконання – постійно), а також – на забезпеченні ефективної ресоціалізації, реабілітації засуджених (п. 1.4.3.3., 1.4.3.5.). Наголос на ресоціалізації, переході від карального підходу до реабілітації – це важливий елемент суспільного буття на основі сформованого на межі XIX–XX ст.ст. переходу європейської кримінальної політики «від знищення особистості – до від-

¹ Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи (2023) : монографія : електрон. наук. вид. І. Яковець, В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк ; [наук.ред. В. В Пивоваров] ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. Проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків : Право, 2023. 4. <https://doi.org/10.31359/9789669986801>

² The right to education of persons in detention: Report of the Special Rapporteur on the right to education, Vernor Muñoz (2009). URL: <https://www.ugr.es/~javera/pdf/DB10.pdf>

новлення особистості», представляє собою складний і багатовекторний змістовний елемент кримінологічного запобігання злочинності. А в контексті проблематики сучасного кримінально-виконавчого права, привертає увагу дотичний до цього завдання п. 14.3.4., який встановлює завдання створення в органах та установах кримінально-виконавчої системи безпечного середовища, що досягається виконанням таких пріоритетних завдань: а) забезпечення динамічної безпеки, що зменшує ризик вчинення правопорушень (термін виконання – постійно); б) забезпечення процедурної безпеки, що регулює правила застосування заходів безпеки (термін виконання – постійно); в) забезпечення фізичної безпеки, що знижує рівень небезпеки в органах і установах кримінально-виконавчої системи (термін виконання – постійно). Вбачається послідовний логічний ланцюг: забезпечення пріоритетного завдання – дотримання міжнародних стандартів поведження та тримання засуджених і осіб, узятих під варту, досягнення ресоціалізації, реабілітації засуджених, опосередковується і забезпечується особливим пенітенціарним інструментарієм: створенням в органах та установах кримінально-виконавчої системи безпечного середовища¹. У схемі 1 візуалізовано ці поняття.

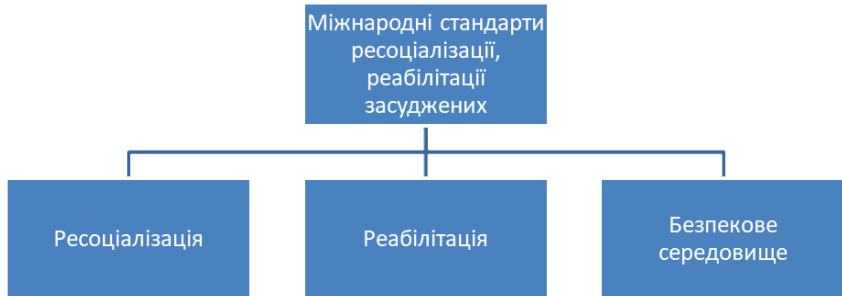

Схема 1.

Логіка забезпечення дотримання міжнародних стандартів поведження та тримання засуджених ветеранів війни

¹ Пивоваров, В. В. (2023) *Безпечне середовище в установах виконання покарань: правоохоронний аспект*. Юридичний науковий електронний журнал. (10), 493–497. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/120.pdf

Також предметом наукової уваги під час розробки фундаментальної теми було визначення ступеня готовності пенітенціарної системи України до роботи з учасниками бойових дій, які мають значні особистісні відмінності як в частині психологічних проблем, так і наявних усталених навичок, поглядів, звичок, стереотипів поведінки тощо.

Національна система виконання кримінальних покарань та пробації в Україні дотепер не стикалася з необхідністю проводити роботу зі значним числом учасників бойових дій, які мають значні психологічні проблеми, навички бойових дій і застосування фізичної сили. У чинному нормативному полі відсутні відповідні акти щодо порядку роботи з цією категорією засуджених. Відсутні також нормативи системи сприяння в соціальній адаптації таких осіб, що й обумовило вибір теми дослідження. Для вирішення цього завдання науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права було проведено спеціальне емпіричне дослідження, яке ґрунтувалось як документальних джерелах – інформаційно-довідкових, звітних матеріалах дисциплінарних батальйонів, структур Військової служби правопорядку в ЗСУ, Управлінь з питань учасників АТО/ООС, членів їх сімей та внутрішньо переміщених осіб, міських рад, Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників АТО, Львівського Центру надання послуг учасникам бойових дій, результатах досліджень експертів програми «Радник з питань ВПО», веб-застосунку «Інтерактивний довідник «Протидія злочинності в Україні: інфографіка» (автор – М. Карчевський), досвіді реалізації подібних програм у США, Ізраїлі, Великій Британії, а також матеріалах анонімного анкетування засуджених ветеранів війни та учасників бойових дій.

Проведений аналіз матеріалів підтвердив нашу гіпотезу, що держави світу на теперішній час не готові до роботи в місцях позбавлення волі з особами, які приймали участь в бойових діях в захисті інтересів своєї держави саме на її території. Кримінально-виконавче законодавство не містить спеціальних норм і правил поведження з такими особами, як і не існує загальноновизнаних європейських або інших стандартів з цієї тематики. Це дослідження дає змогу вперше

поглянути на потреби, властиві ув'язненим-ветеранам, сприйняття ними досвіду ув'язнення й забезпечення створення міцного підґрунтя для їх подальшої реабілітації та соціальної адаптації. Отримані нами результати свідчать про те, що утримання в умовах ув'язнення осіб, які боронили суверенітет та безпеку держави, а також мають через участь у бойових діях значні психологічні, соціальні та психіатричні проблеми, повинно відзначатися своєю специфікою. Більше того, врахування усіх цих обставин повинно стати наріжним каменем організації процесу виконання кримінальних покарань та подальшої підтримки в соціальній адаптації. Зокрема, у червні-грудні 2023 року науковцями відділу було проведено напівструктуровані інтерв'ю засуджених ветеранів. З'ясовано, що серед проблем, з якими зіштовхнуться ветерани в місцях позбавлення волі, є: стигматизація та знецінення їх бойовою досвіду в суспільстві (62%), відсутність необхідної підтримки (50,5%), зловживання ПАР (57,8%), десоціалізація, інколи конфліктний розрив родинних зв'язків (59,4%). Близько 43% респондентів відмітили також тяжіння до самогубства та відсутність бачення перспектив після звільнення. Відчуття девальвації було найбільш часто згадуваним аспектом стигматизації, причому майже половина респондентів заявили, що люди забувають героїчну поведінку тих, хто боронив Україну, і починають ставитися до них навіть негативно, вважаючи небезпечними.

До проблемних аспектів було віднесено також: неможливість доступу до лікування, реабілітаційних, соціальних, освітніх програм, відсутність інформації про підтримку з боку держави, неможливість реалізації усіх наданих прав, незадоволена потреба у корисній зайнятості та професійній освіті. Переважна більшість засуджених-ветеранів не вважають себе криміналізованими особистостями, посиляючись на те, що вони сталими жертвами або обставин, або негативної бездіяльності держави. Це також ускладнює процедуру проведення виправлення поведінки таких засуджених. Саме тому спеціальні програми для ветеранів і лікування посттравматичних стресових розладів, які виконуються в безпечних виправних умовах, можуть стати основою соціальної адаптації та відновлення честі та гідності після звільнення з ув'язнення. Ці програми повинні допомагати тим, хто

брав участь у бойових діях, знайти мету, ціннісні життєві орієнтири, та заново будувати своє життя з урахуванням позитивного конструктиву набутого досвіду захисту Батьківщини. Більш повно результати зазначеного емпіричного дослідження викладено авторським колективом (В. Пивоваров, І. Яковець) у науковій статті «Ветерани у місцях позбавлення волі: досвід емпіричного дослідження»¹, яка, окрім детального опису результатів дослідження, містить виклад методики проведення дослідження, проблемних питань і обмежень його проведення, перебігу процесу аналізу отриманої інформації та висновків відносно гіпотези дослідження тощо.

Отже, забезпечення актуальної, своєчасної – і головне – сучасної та науково обґрунтованої системи заходів пенітенціарної підтримки засуджених ветеранів війни в Україні потребує комплексного підходу, особливої уваги науковців в рамках фундаментальних досліджень, і, безсумнівно, розуміння проблеми і підтримки практиків в установах виконання покарань. Потрібне поєднання загальних правоохоронних аспектів із реалізацією новітніх програм подолання посттравматичних розладів і впливу десоціалізуючих чинників (втрата родичів, побратимів, розрив соціально корисних зв'язків тощо), при цьому роль реалізації багатоаспектної освітньої компоненти виявляється достатньо вагомою. Дослідниками аргументовано: Україна потребує термінової підготовки до роботи з ветеранами в місцях позбавлення волі. Проведене дослідження не виявляє і не підтверджує узагальненого кримінологічного портрету жорстокого злочинця-ветерана; втім, дає можливість поглянути на потреби, властиві засудженим ветеранам, сприйняття ними досвіду позбавлення волі та ставлення їх до ресоціалізації і психокорекції. Результати свідчать про те, що тримання в умовах позбавлення волі осіб, які боронили суверенітет та безпеку держави, а також мають внаслідок участі у бойових діях значні психологічні, соціальні та психіатричні проблеми, повинно відзначатися своєю специфікою. Врахування усіх цих обставин повинно

¹ Пивоваров, В. В., Яковець, І. С. (2024). *Ветерани у місцях позбавлення волі: досвід емпіричного дослідження / Veterans in prison: the experience of empirical research*. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. (В. С. Батиргарєєва (голов. ред.) та ін. Право. (47), 151–161. DOI: 10.31359/2079-6242-2024-47-151

стати базою для організації процесу виконання кримінальних покарань та подальшої підтримки таких осіб в їх ресоціалізації. Такі програми повинні допомагати тим, хто брав участь у бойових діях, знайти мету у житті і фактично заново його будувати.

У цьому ж ключі здійснено авторську наукову розвідку О. Гальцовою, зокрема питанням дотримання прав військовополонених присвячено окремий розділ 6 цієї монографії. Це актуальний блок наукового знання в умовах продовження збройної агресії РФ проти України. Разом з тим, вважаємо за можливе надати деякі міркування і ремарки до такого пов'язаного питання, як-от, особливості визначення правового статусу військовополонених та інших поневолених в ході війни осіб. Постановою № 413 від 05 квітня 2022 року Кабінет міністрів України затвердив Порядок тримання військовополонених, який визначає здійснення заходів щодо тримання військовополонених згідно з нормами міжнародного права та відповідно до статті 9 Закону України «Про оборону України». Зокрема, постановою № 413 передбачено: визначити та перепрофілювати установи виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби під табори для тримання військовополонених; утворити дільниці для тримання військовополонених в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби; організувати розміщення, тримання, охорону та медичне забезпечення військовополонених у таборах та дільницях для тримання військовополонених; організувати зовнішні зв'язки з іноземними державами та міжнародними організаціями стосовно тримання та повернення військовополонених; забезпечити координацію заходів з перевезення військовополонених, а також надання їм послуг поштового зв'язку; організувати супроводження військовополонених до таборів та дільниць для тримання військовополонених тощо.

Вбачається, що юридичне врегулювання питань поводження з військовополоненими має виражений міждисциплінарний характер, оскільки базується на відповідних нормах міжнародного права, про аналіз яких йтиметься далі. Водночас, очевидно, що правовий статус військовополонених має спільні риси з правовим статусом засуджених, хоча військовополонені (окрім тих, які не притягнуті до кримі-

нальної відповідальності), тому виникають питання як розмежування елементів таких статусів, так і визначення субординації нормативних актів, відповідності норм національного законодавства міжнародним документам. В питаннях правозастосування виникає потреба наукового супроводу даної проблематики, отже, вона також знайшла своє відбиття при розробці фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер: 0121U114397).

При вирішенні питань правового статусу військовополонених враховано, що відповідно до ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Звідси випливає виключна важливість джерел міжнародного права (при цьому в розширеному розумінні – не лише згадуваних у ст. 9 Конституції України міжнародно-правових договорів, але й фактично інших двох ключових у розумінні ст. 38 Статуту міжнародного суду ООН джерел міжнародного права – міжнародних звичаїв та загальних принципів права¹), та не лише у контексті фундаментального усвідомлення та осучаснення вітчизняного кримінально-виконавчого права, а також ще й в контексті актуального питання поведження з військовополоненими та іншими категоріями осіб (передусім цивільних), що потенційно зазнали ураження прав і стали жертвами в ході збройної агресії російської федерації проти України та повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року внаслідок порушення договорів щодо дотримання прав людини у сфері міжнародного гуманітарного права.

Слід враховувати, що наукова складність питання визначається й значним переліком чинних міжнародних договорів та протоколів до них, що стосуються галузі міжнародного гуманітарного права, з числа яких достатня кількість стосується безпосередньо правового статусу військовополонених та інших вище згаданих категорій осіб, питань їх утримання, правових процедур щодо них тощо. Ця склад-

¹ Міжнародний суд. Статут. (Дата звернення: 12 жовтня 2024). URL: <https://www.un.org/ru/icc/statut.shtml>

ність не нова для науковців. Так, М. Hudson¹ свого часу зробив систематизацію наявних станом на 1931 рік міжнародно-правових договорів з питань міжнародного гуманітарного права.

Слід враховувати новіші міжнародні акти, з числа яких в контексті проблематики слід виокремити наступні:

- Конвенція про адаптацію принципів Женевської конвенції до ведення війни на морі (зокрема, положення ст.10)²;
- Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі (зокрема, норми Розділу 2 Частини 1 Положення)³;
- Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у разі сухопутної війни (зокрема, положення Розділу 2)⁴;
- Конвенція про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні (зокрема, норми ст.ст. 5–8)⁵;
- Конвенція про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни (зокрема, положення ст.ст. 3, 24)⁶;
- Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях (зокрема, норми ст.ст. 3, 12–14, 28–32, 35)⁷;

¹ Manley O. Hudson. *Present Status of the Hague Conventions of 1899 and 1907*. The American Journal of International Law. Vol. 25, No. 1 (Jan. 1931). P. 114–117.

² Convention for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention. University of Oslo. URL: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/05/5-01/maritime-war.xml>

³ Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

⁴ Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land, U. S. T. S. 540, 2 A. J. I. L. Supp. 117, entered into force January 26, 1910. Peace Resource Center. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/peace/docs/con5.html>

⁵ Convention (XI) relative to certain Restrictions with regard to the Exercise of the Right of Capture in Naval War. The Hague, 18 October 1907. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-xi-1907>

⁶ Convention (XIII) concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War. The Hague, 18 October 1907. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-xiii-1907>

⁷ Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text

– Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі (зокрема, положення ст.ст. 3–7, 10–11, 15–17, 19, 21, 28, 36–37)¹;

– Женевська конвенція про поводження з військовополоненими²;

– Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (зокрема, положення норм ст.ст. 3, 5, 6, 11, 33–34, 37, 40, 42–44, 49, 51, 54, 66, 68–78, Розділ IV)³;

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) (наприклад, норма ст. 75)⁴;

– Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) (зокрема, норма ст. 4)⁵.

Втім, із вище перелічених міжнародних договорів ратифіковані Україною лише такі з них:

– Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі;

– Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях;

– Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі;

– Женевська конвенція про поводження з військовополоненими;

¹ Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text

² Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

³ Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199/conv#o520

⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 12 серпня 1949 року. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text

- Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни;
- Протокол I та Протокол II до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року.

Вище викладене дає уявлення про різний час і різні світові історичні, міжнародні і цивілізаційні обставини ухвалення цих документів. Тому, використовуючи історико-юридичний, формально-юридичний, порівняльний методи, доходимо висновку: в контексті подій повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну, підлягають застосуванню положення далеко не всіх визнаних міжнародних договорів, які так чи інакше належні до питання правового статусу військовополонених та інших категорій осіб, що у той чи інший спосіб потрапили під контроль однієї зі сторін збройного конфлікту (цивільні заручники тощо). На це існує кілька вагомих причин, центральні серед яких: 1) у текстах більшості вище перелічених конвенцій міститься норма, яка звучить приблизно однаково, на кшталт: «Положення цієї Конвенції застосовується лише між Договірними Державами, і тільки якщо всі воюючі сторони є сторонами Конвенції»; 2) навіть за умови відсутності в якомусь із міжнародних договорів норми, наведеної у п.1, та з врахуванням того, що наша країна не є такою, що ратифікувала одну з перелічених конвенцій, все ж дискусійним і сумнівним залишається питання щодо того, чи можна вважати положення такої конвенції нормами міжнародного звичаю та, відповідно, такими, що можуть бути поширені й на Україну як зобов'язуючі до виконання¹.

Викладені міркування, та з огляду на те, що Україна, як незалежна держава, не зіштовхувалась в новітній історії Європи з такого роду воєнними конфліктами на своїй території, очевидним постає питання ревізії джерел дотичних і подібних норм кримінально-виконавчого права із числа міжнародних договорів, що могли бути застосовані та мали б застосовуватись сьогодні в контексті повномасштабного

¹ Пивоваров, В. В. (2023, 24 лютого) До питання визначення правового статусу військовополонених та інших поневолених в ході війни осіб. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції*: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу. Видавництво «Юридика». 180–184.

вторгнення російської федерації в Україну та всіх наслідків цього збройного протистояння, і особливо – в контексті актуального правового статусу військовополонених та інших категорій осіб, що у той чи інший спосіб потрапили під контроль однієї зі сторін збройного конфлікту (цивільні заручники, медичні працівники та інші). На наш погляд, у визначенні правового статусу військовополонених, передусім, слід виходити, по-перше, з точки зору категорії достатності належних умов; по-друге, з точки зору обов'язковості обмежень, подібних (але юридично не рівних) обмежень правового статусу засуджених; відхиляючи при цьому звичай явно застарілі та такі, що не відповідають сучасним суспільним укладам (напр., роздільне утримання і харчування осіб офіцерського та рядового складу, та ін. анахронізми).

Наступна супутня наукова проблема, яка має вагоме значення в питаннях практики поводження з військовополоненими від час триваючої збройної агресії проти України – це визначення особливостей правового статусу військовополонених держави-спонсора тероризму.

Для визначення основних положень правового статусу військовополонених варто звернутись до двох профільних міжнародних договірних актів у галузі міжнародного гуманітарного права – Женевської конвенції про поводження з військовополоненими та Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. Так, у розумінні положення п. А ст. 4 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, військовополоненими є кілька категорій осіб, а саме:

- «особовий склад збройних сил сторони конфлікту, а також члени ополчення або добровольчих загонів, які є частиною цих збройних сил;

- члени інших ополчень та добровольчих загонів, зокрема члени організованих рухів опору, які належать до однієї зі сторін конфлікту й діють на своїй території або за її межами, навіть якщо цю територію окуповано, за умови, що ці ополчення або добровольчі загони, зокрема організовані рухи опору, відповідають таким умовам: а) ними командує особа, яка відповідає за своїх підлеглих; б) вони мають

постійний відмітний знак, добре розпізнаваний на відстані; в) вони носять зброю відкрито; г) вони здійснюють свої операції згідно із законами та звичаями війни;

– члени особового складу регулярних збройних сил, які заявляють про свою відданість урядові або владі, що не визнані державою, яка їх затримує;

– особи, які супроводжують збройні сили, але фактично не входять до їхнього складу, наприклад цивільні особи з екіпажів військових літаків, військові кореспонденти, постачальники, особовий склад робочих підрозділів або служб побутового обслуговування збройних сил, за умови, що вони отримали на це дозвіл тих збройних сил, які вони супроводжують, для чого останні видають їм посвідчення особи...;

– члени екіпажів суден торговельного флоту, зокрема капітани, лоцмани та юнги, а також екіпажі цивільних повітряних суден сторін конфлікту, які не користуються більш сприятливим режимом згідно з будь-якими іншими положеннями міжнародного права»¹. Аналогічне визначення військовополонених наведено і в положенні ст. 13 Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях.

Таким чином, в вищенаведених нормах застосований універсальний підхід до визначення військовополонених. Однак, в цих міжнародних документах відсутні будь-які згадки про окремі можливі *правові статуси держав (прим.: курсив авт.)*, які представляють ті чи інші збройні сили. Тобто, наведені норми закріплюють однаковий правовий статус за військовополоненими, у тому числі, у держави, чий правлячий режим визнано терористичним, а саму країну – державою-спонсором тероризму; у разі наявності за країною та її правлячим режимом таких правових статусів припускаємо, що, із високою вірогідністю, представники її збройних сил до моменту потрапляння в полон вчинили один або кілька військових злочинів (принаймні, з числа тих кримінальних правопорушень, які, як мінімум, однаково визнаються національним кримінальним законодавством сторін во-

¹ Женевська конвенція про поведження з військовополоненими. Документ 995_153, чинний, редакція – від 23.02.2023. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

енного конфлікту). Відтак вважаємо, таке нормативне становище сучасної правової бази міжнародного гуманітарного права і кореспондуючих положень українського кримінально-виконавчого права, принаймні, незадовільним.

Понад 10 країн світу і міжнародних організацій (переважно, зі складу ЄС) вже визнали Російську Федерацію державою-спонсором тероризму, а нинішній її правлячий режим – терористичним. Є впевненість, що число таких констатацій зростатиме, а сам наведений термін отримує безсумнівну міжнародно-правову природу. Відтак виникає низка пов'язаних між собою питань, серед яких такі: чи підлягають військовослужбовці збройних сил країни-агресора, взяті в полон Силами Оборони України, набуттю на загальних засадах статусу військовополонених (з огляду, в тому числі, на визнання низкою країн та міжнародних організацій Російської Федерації – спонсором тероризму, а її режиму – терористичним)? Або, навпаки, у зв'язку з набуттям їх країною та режимом вищезазначених міжнародних статусів, до таких військовополонених має бути застосована інша, відмінна від загальної, процедура як до полонених? Чимало дискусійних питань виникає, в тому числі, з причин широкого використання ворогом приватних військових компаній (далі – ПВК); зокрема, в частині правового статусу ПВК «Вагнера» та особливостей утримання бойовиків вказаної ПВК у якості військовополонених в Україні, про що йшлося в попередніх публікаціях автора за фундаментальною темою¹. Варто враховувати, що міжнародне гуманітарне право фактично наділене компромісним характером між принципами гуманності та військової необхідності. Саме на основі даного балансу, міжнародним співтовариством було введено правила взяття в полон комбатантів, визнані на міжнародному договірному рівні.

Відтак, цілком доцільним є виокремлення специфічного правового статусу військовополоненого держави-спонсору тероризму, чий правлячий режим визнано терористичним, за доведеності таких обставин, коли військовослужбовець у складі свого підрозділу виконує

¹ Пивоваров, В. В., Сірець, О. О. (2023). Актуалізація правового статусу полонених бойовиків ПВК «Вагнера». *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу*. 185–188.

завдання, поставлені військово-політичним керівництвом, вдаючись при цьому до ексцесу – бомбардування цивільної інфраструктури, мародерства, знущання над цивільним населенням, фізичної ліквідації українських військовополонених. Таке науково-практичне завдання уявляється нам комплексним проєктом для вітчизняних наук кримінального, кримінально-виконавчого права, кримінального процесу, криміналістики тощо, а також, певною мірою – важливим кроком до осучаснення положень міжнародного гуманітарного права.

1.3. Кримінально-виконавча політика щодо перспектив практичної пеналізації неповнолітніх

Проблема злочинності неповнолітніх традиційно протягом багатьох років привертає увагу науковців всього світу. Цей науковий інтерес поширюється не тільки на традиційну і загальновідому царину відносин, регульованих кримінальним правом як реалізацією державної кримінальної політики (хоча, справедливості заради, слід визнати, що і в цій сфері суперечок чимало). Неабияке значення проблематика природи злочинності неповнолітніх, практики реагування на неї, із врахуванням інтересів дитини і забезпечення спеціальних, особливих пенітенціарних практик має також для науки кримінології та, особливо – для сучасної науки кримінально-виконавчого права України¹. Звісно, ця інтернаціональна проблематика, яка не «визнає» державних кордонів, також не втрачає актуальності і для України в воєнний і повоєнний час. З цього питання В. І. Борисов слушно підкреслює теоретичні його підвалини, вказуючи, що державна політика боротьби зі злочинністю складається із стратегічних напрямів, характерні риси яких зумовлені завданнями, предметом та методами досягнення необхідних для суспільства результатів². Витоки кримі-

¹ Закалюк, А. П. (2007). Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ.

² Борисов, В. І. (2018). Вибрані твори. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям. Харків : Право. 378.

нально-правових заборон, встановлених відносно антисуспільної поведінки неповнолітніх, безсумнівно, полягають у площині методів кримінально-правової політики (криміналізація, пеналізація тощо)¹; однак слід визнати, що в практичній площині² вони реалізуються диференціацією та індивідуалізацією індивідуальної кримінальної відповідальності засуджених.

Особливій специфіці злочинності неповнолітніх присвячено чимало наукових міжгалузевих досліджень. Загальновизнано, що сфера дії основних факторів такої злочинності – формування особистості та сфери її життєдіяльності. Типовий механізм, що приводить неповнолітнього на злочинний шлях, ця взаємодія наступних обставин:

- знаходження в родині, яка не прагне, не вміє або не може виховувати дитину;
- невдачі в навчальному закладі, конфлікти з педагогами або з дитячим колективом, або з батьківською громадськістю;
- переорієнтація на дозвільні, розважальні зв'язки, зближення з особами, що характеризуються аморальним або кримінальною поведінкою тощо.

У злочинах неповнолітніх завжди простежується несприятливий для формування й життєдіяльності особистості вплив соціального оточення. Цей вплив очевидний в таких мотиваційних моментах неповнолітнього злочинця, як-от:

- «мотиви росту», причому в суперечливій формі, шляхом доведення особисто значимої для дитини групі, що «я такий же як ви», і поряд із цим підкреслення-заперечення, що «я особистість»;
- мотиви так званого «дитячого анархізму», що коріниться у невірних установах батьків-вихователів – прагнення негайно мати привабливі речі, покататися на автівці, негайно дати здачі кривдникові тощо;

¹Гуторова, Н. О., Пономаренко, Ю. А. (2016). Пеналізація як метод кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія. За заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ ; Харків . 52–69.

²Острогляд, О. В. (2022). Пеналізація та депеналізація як методи кримінально-правової політики. *Amparo*. №4. 34–40. DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-4-05>

– мотиви, що випливають із залежності дитини від дорослих і невміння знаходити законні способи забезпечення своїх потреб, відстоювання своїх інтересів. Звідси крадіжки солодошів, напоїв, продуктів дітьми, які не отримують повноцінного харчування; насильство по відношенню до членів сім'ї, що знущаються над родиною; втечі з родини, бродяжництво з наступними крадіжками для задоволення невідкладних матеріальних потреб.

Для неповнолітніх в Україні характерне здійснення загально-кримінальних злочинів. Це зрозуміло, тому що в економічну, політичну, інші спеціальні сфери діяльності неповнолітні особи ще повноцінно не включені. Латентність їх злочинів, через їх очевидний характер і своєрідну спрямованість, потенційно нижча, ніж у дорослих; що в свою чергу дає високі абсолютні показники по кримінальним правопорушенням, вчинюваним неповнолітніми.

Дослідження трендів злочинності неповнолітніх та пенітенціарних практик щодо них, проведені науковцями Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (м. Харків, 2021 рік), показало наступне. Серед вчинених неповнолітніми нетяжких злочинів переважають злочини проти життя та здоров'я особи та проти власності; серед злочинів середньої тяжкості очевидно домінують злочини проти власності, на другому місці – кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочини проти здоров'я населення (при цьому, майже з семи-кратним відривом між цими двома референтними групами: 150 випадків проти 22 випадків). Вчинення тяжких злочинів в цілому мало характерне для неповнолітніх, і зосереджується на власності¹.

Практики застосування кримінальних покарань неповнолітніх злочинців в Україні залишаються доволі суворими. Так, судами застосовано покарання як захід впливу до 1610 із 1902 неповнолітніх, визнаних винуватими у вчиненні злочинів. Але головне, що найчастіше суди застосовували до неповнолітніх такий вид основного по-

¹ Автухов, К., Грищенко, К., Крейденкова, В., Шибя, І., Яковець, І. (2021). «Так простіше». Як призначають покарання неповнолітнім в Україні. Аналітичний звіт. Київ. С. 27.

карання, як позбавлення волі на певний строк – 79%¹. Хоча справедливості заради слід зазначити, що у переважній більшості випадків засудження суди застосовують положення статті 75 Кримінального кодексу України та вважають, що виправлення підсудного можливе без відбування покарання.

Отже, спираючись на викладені вище кримінологічні засади формування кримінальної мотивації неповнолітніх правопорушників, загальні тренди злочинності неповнолітніх, зважаючи на виключну необхідність дотримання їх громадянських прав (в тому числі прав освіти, на безпечний і гармонійний розвиток особистості тощо), враховуючи гарні перспективи соціалізації та повернення в суспільство неповнолітніх правопорушників порівняно із дорослими, та з огляду на сучасні загрози можливої дитячої занедбаності на територіях проведення бойових дій в Україні, наука кримінально-виконавчого права звертає увагу на необхідність навіть в складних умовах воєнного та повоєнного часу скоригувати кримінально-виконавчу політику щодо пеналізації злочинів неповнолітніх, та здійснювати, за можливості, максимально повноцінне фінансування і впровадження заходів наглядової пробації стосовно неповнолітніх правопорушників, передбачених Законом України «Про пробацію»². Ці першочергові (серед комплексу інших, про що йтиметься далі) заходи спрямовані на забезпечення нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків неповнолітніх правопорушників, що безсумнівно надасть позитивний соціальний ефект та слугуватиме ідеям запобігання відтворенню злочинності в цілому. У даному контексті, практично йдеться про використання в арсеналі кримінально-виконавчої політики такого методу, як депризонізація³, тобто перехід до розроблення системи альтернативних тюремному ув'язненню

¹ Автухов, К., Грищенко, К., Крейденкова, В., Шiba, І., Яковець, І. (2021). «Так простіше». Як призначають покарання неповнолітнім в Україні. Аналітичний звіт. Київ. С. 26.

² Закон України «Про пробацію» № 160-VIII (2015, 5 лютого). Відомості Верховної Ради. (13), 93.

³ Кримінологія (2020): підручник. За заг. ред. Б. М. Головкина. Харків: Право, 2020. 172.

покарань, коли засуджена особа, отримуючи певного обмежувального впливу, все ж не перебуває фактично в місцях позбавлення волі серед злочинного середовища, не вдягає на себе маску «в'язня», «сидільця-страждальця» та не засвоює відповідну соціальну роль, не просочується кримінальною субкультурою.

Обговорюючи питання найбільш вагомих заходів протидії кримінальній поведінці неповнолітніх в контексті кримінально-виконавчої політики пеналізації, фахівці традиційно і в першу чергу звертаються до питань освіти цієї категорії правопорушників. Сучасна парадигма задоволення освітніх потреб, безсумнівно, має включати в себе й питання задоволення права на освіту осіб, засуджених за кримінальне правопорушення. При цьому, важливим є широке і повне охоплення цього суспільно важливого питання. Мова повинна йти не тільки про забезпечення функціонування та результативність освітніх програм для осіб, що позбавлені волі за вироком суду. Передусім, йдеться про функціональну роль освіти як такої в заходах запобігання злочинності, в тому числі, у заходах репресивно-пенітенціарного характеру. В контексті освітньої проблематики ми розуміємо, що перш за все йдеться про освітні потреби неповнолітніх. Зв'язок питання пеналізації і запобігання злочинності в цілому широко представлений у науковій і науково-практичній літературі сучасного світу.

В цілому проблема зв'язку освіти і злочинності неповнолітніх загальновідома і достатньо ретельно описана в спеціальній літературі ХХ століття. Але існують визначені кримінологічні нюанси, які надають підстави для нових поглядів на це питання. Так, видатний український кримінолог А. Закалюк констатував, що в 2000-х роках протягом короткого терміну (5–6 років) спостерігалось зростання частки злочинів неповнолітніх, які за сучасної кваліфікації віднесені до тяжких та особливо тяжких. Серед злочинів неповнолітніх дві третини становили крадіжки, в тому числі кожна четверта – з квартир, кожна п'ята – зі складів, баз, магазинів, інших торгових точок. Майже кожним десятим злочином був грабіж, близько 5% – хуліганство, 3% – незаконне заволодіння автотранспортом. Стрімко зростала питома вага неповнолітніх, притягнутих до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері наркообігу, у тому числі переважно без

мети збуту наркотиків¹. Аналогічні за змістом висновки мінливого характеру неповнолітньої практичної пеналізації надають й інші науковці.

Тобто, численні дослідження вказують, що неповнолітня злочинність – мінлива і рухома (вважаємо, динамічних зрушень загального кримінального «портрету» злочинності складає не менш 10–15 років), тому питання педагогічно-освітнього впливу на неповнолітніх правопорушників виходить з переліку «оговорених і забутих» та постає в повний зріст навіть на фоні прогресивних досягнень ХХІ століття. Можливість стрімких змін неповнолітньої злочинності і практик пеналізації неповнолітніх в воєнний і повоєнний час очевидна. Існування подібної проблеми надає нам серйозний привід і додаткову можливість актуалізувати освітній блок позитивних пенітенціарних практик.

За таких умов, знов на перше місце виступає питання освітньо-виховного впливу на неповнолітніх / малолітніх правопорушників, особливо в сучасні воєнні та повоєнні часи. Загальний розвиток злочинності відбувається за рахунок неповнолітніх. Відтак особлива увага усвідомлюваним суб'єктом чи ні освітнім потребам неповнолітнім правопорушникам, а також особам, що перебувають у неволі, нами структуровано так:

1. Категорично потрібне забезпечення загальноосвітніх потреб неповнолітніх осіб, які піддані покаранню, пов'язаному з обмеженням волі;

2. Забезпечення, поряд із загальною середньою освітою, спеціальної професійної орієнтації осіб, які досягли 16-річного віку, з урахуванням їх психоемоційних і розумових здатностей;

3. Розробка і впровадження курсів для засуджених неповнолітніх, орієнтованих на самостійне вирішення дрібних побутових питань та неконфліктне спілкування з оточенням;

4. Ревізія і оновлення (прогресивна адаптація) начального процесу в будинках дитячого типу при установах виконання покарань (схема 2).

¹ Закалюк, А. П. (2007) Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ.

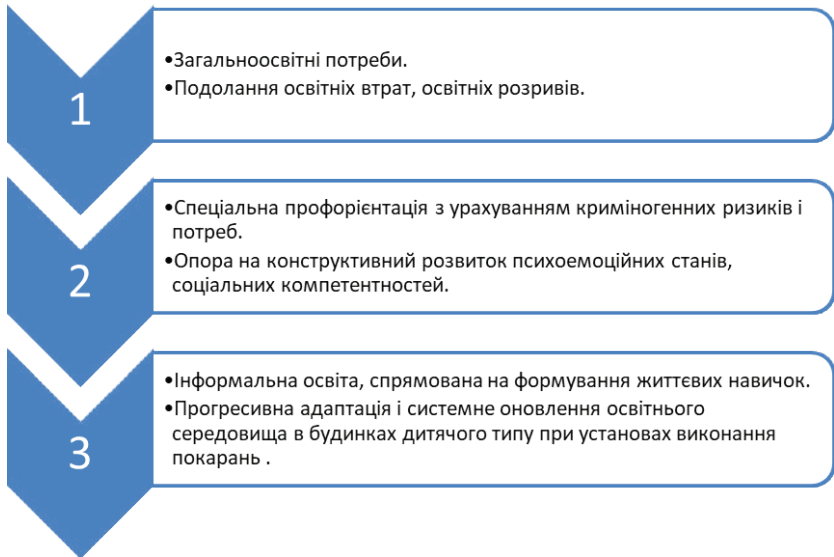

Схема 2.

Структурування роботи із неповнолітніми правопорушниками

У контексті вирішення поставленого завдання – реалізації заходів адекватного поточній ситуації в Україні актуалізації загальноосвітнього, педагогічного, виховного, професійно-освітнього впливу на неповнолітніх засуджених, а також категорію засуджених осіб в цілому, слід в першу чергу повернутись до питання права засуджених на гарантовану освіту, її вміст, якість, доступність і динамічність.

Так, частина 1 стаття 6 КВК України визначає, що виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Відповідно до частини 3 статті 6 КВК України, основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), робота, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, громадський вплив, а також – загальноосвітнє і професійно-технічне навчання. Звертаючись далі до поняття і вмісту виховного впливу

на засуджених до позбавлення волі (Глава 19 КВК України), зазначимо, що реалізація права на отримання освіти мінімальних стандартів, а також на підвищення освітнього рівня, самоосвіту виступає важливим елементом у системі засобів виправлення і ресоціалізації засуджених.

Стаття 125 КВК України визначає, що в колоніях відповідно до законів України «Про освіту» і «Про загальну середню освіту» для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти. Засудженим, які бажають підвищувати свій загальноосвітній рівень, незалежно від віку створюються умови для самоосвіти, надається можливість навчання в загальноосвітніх навчальних закладах колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб у них і за наявності необхідної матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів. У виховних колоніях утворюються середні загальноосвітні школи трьох ступенів.

Окремо для засуджених, які не мають робітничої професії, за якою вони можуть бути працевлаштовані в даній колонії, надається можливість підготовки на курсах професійного навчання робітників на виробництві.

Відтак, чинний КВК України прямо вказує, що на рівні мінімального стандарту задоволення освітньої потреби засуджених до позбавлення волі, забезпечується безперешкодне здобуття повної загальної середньої освіти, а також фахова підготовка на курсах професійного навчання робітників на виробництві безпосередньо в колонії.

За інформацією Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України¹, станом на 01.01.2023р. загальноосвітній процес здійснюється у 85 установах ДКВС України, в яких утримуються 2910 осіб, які не мають освіти. У тому числі:

2376 осіб – не мають повної загальної середньої освіти,

496 осіб – не мають базової середньої освіти,

19 осіб – не мають початкової освіти,

19 осіб – не писемні.

¹ Інформаційний лист Департаменту з питань виконання кримінальних покарань від 13.03.2023 р. № 10/2–4470

За підсумками 2021/2022 навчального року здобули повну загальну середню освіту 729 осіб з числа засуджених та узятих під варту.

Таким чином, діяльність установ ДКВС України з організації здобуття засудженими повної загальної середньої освіти залишається вкрай актуальною.

Хоча, як ми бачимо, 82% засуджених-учнів потребували лише підвищення освітнього рівня з базової середньої до повної середньої освіти, однак 17% засуджених мали лише початкову освіту, що в контексті співставлення віку кримінальної відповідальності і рівня успішності в проходженні ступенів загальної середньої освіти вказують на загрозову соціальну занедбаність приблизно п'ятої частини засуджених до позбавлення волі. Корекція наслідків соціальної занедбаності, відсторонення, стигматизації цієї категорії засуджених тощо у процесі підвищення загальноосвітнього рівня є принципово важливою для вирішення завдань виправлення та ресоціалізації.

Також, станом на 2023 рік порівняно із 2014 роком вбачається деяке скорочення чисельності закладів ДКВС України, в яких здійснюється загальноосвітній навчальний процес (85 проти 88)¹. Втім таке скорочення в цілому відповідає демографічним і пенітенціарним трендам України.

Однак дотримання основної компоненти реалізації права засуджених на освіту, як-от, отримання ними загальної середньої освіти, нарівні з іншими сучасними запитами суспільства на реалізацію освітніх потреб засуджених (такими, як навчання на освітніх онлайн-платформах, навчання у закладах вищої освіти з необхідністю використання у навчанні комп'ютерної техніки тощо) слід розглядати як базове, постійне (поточне) завдання реалізації освітньої компоненти в позитивних пенітенціарних практиках. Дослідження показують, що ці завдання не можливо реалізувати за остаточним принципом; вони є не формальними і догматичними, а навпаки – творчими і динамічними.

Актуалізація та європейське осучаснення кримінально-виконавчих підходів до реалізації права засуджених (в т.ч. неповнолітніх) на освіту, а також соціально-виховного впливу на засуджених в цілому,

¹ Денисов, С. Ф., Денисова, Т. А., Кулик, С. Г., Шеремет, О. С. (2013). Криминологія. Загальна частина. *Альбом схем*. Чернівці.

в сучасній українській парадигмі уявляються комплексними і потребують конкретизованої співпраці наукових установ, закладів освіти, установ пробації¹.

Слід враховувати, що цей процес не протікає зовсім безперешкодно. Поточні виклики і перешкоди у реалізації освітнього впливу на неповнолітніх засуджених також стали предметом уваги науковців.

Адже в умовах реалій українського буття організація освітнього процесу, навчальних комунікацій усіх учасників освітнього процесу пов'язується, передусім, з безпековою ситуацією у конкретному регіоні. З процесами цифровізації освіти, навчальних і виховних взаємодій, комунікації, опосередкованої мобільними і цифровими застосунками розширюється коло ризиків спілкування у мережі (зловмисники, колаборанти тощо)². Другий ризик поспіль люди, що проживають на території України, перебувають у стані хронічного стресу, ситуаціях загрози життю, що негативно позначається на рівні психолого-педагогічного супроводу освітян, дітей та їхніх батьків. Зазначимо тут, що для закладів освіти, учасників освітнього процесу в таких складних умовах академічна свобода забезпечена на достатньому рівні в контексті попередження, профілактики і боротьби з проявами булінгу в освітньому процесі, пошуку сучасних способів формування необхідних навичок толерування, неконфліктної взаємодії, асертивної поведінки, набуття компетентностей навчального партнерства. А для учасників освітнього процесу у виховних колоніях зазначені та низка інших об'єктивних і суб'єктивних ризиків несуть додаткове організаційне навантаження, також додає суперечливості наявне змістовно-методичного забезпечення попередження і подолання наслідків прояву булінгу в освітньому процесі³.

¹ Пивоваров, В. В. (2023, 31 березня) Напрями співпраці закладів освіти, наукових Установ з центрами пробації. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 94-річчю з дня народження члена-кореспондента НАПрН України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. Харків. 462–464.

² Ворожбіт-Горбатюк В. В. (25 лютого 2023 року. 11.00). Булінг у воєнний час. Нормативно-правовий базис освітнього процесу. *Вебінар для педагогічних працівників*. Відео-запис. URL: <https://www.youtube.com/live/yLE4tkIvyOo?feature=share>

³ Пивоваров, В. В. (2023, 20 квітня). Булінг у виховних колоніях: актуалізація проблеми в реаліях сьогодення. *Актуальні проблеми національного законодавства*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Кропивницький. 112–114.

Підсумовуючи, зазначимо, що актуальна освіта відповідного рівня, розвиток навичок самоосвіти і відновлення, функціональна грамотність (у тому числі – цифрова, інформаційно-комунікативна, крос-культурна тощо) засуджених сприяють утвердженню соціального статусу такої людини, розвитку позитивних життєвих цінностей, розширення мотиваційно-потребнісної сфери, що сприятиме утвердженню досвіду правомірної поведінки, виховуючому спілкуванню під час адаптації до умов життя на волі. Саме тому в межах розробки фундаментальної теми в 2023 році колективом науковців відділу виконано монографічне дослідження а тему «Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи»¹, присвячене визначенню стану наукової розробки проблеми реалізації права на освіту засуджених осіб в установах виконання покарань, узагальненню емпіричних даних щодо вивчення освітніх потре засуджених осіб в установах виконання покарань, науковому обґрунтуванню шляхів конструктивної співпраці різних інституцій для найповнішого задоволення прав на освіту засуджених осіб в установах виконання покарань з урахуванням положень компетентнісного підходу, трансформацій неперервної професійної орієнтації і послідовної професійної підготовки (формальна освіта, інформальна освіта, дистанційна, заочна, дуальна та інші форми) з використанням позитивного світового досвіду.

1.4. Виклики і рішення в реалізації права засуджених на працю в умовах провадженого воєнного стану

Питання праці осіб, засуджених до позбавлення та обмеження волі, залишається складним і дискусійним в контексті функціонування установ виконання кримінальних покарань в Україні. Складність

¹ Яковець, І., Пивовирич, В., Ворожбіт-Горбатюк, В. (2023) Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи: *монографія* <https://doi.org/10.31359/9789669986801>

проблематики багато в чому пояснюється історичним шляхом формування установ виконання покарань та небажаною радянською спадщиною в цій царині. Особливого значення і навіть політичного звучання ці питання набувають в теперішній час, коли Україна крокує по шляху євроінтеграції.

Корисний історичний екскурс з цього питання надає проф. А. Степанюк в монографії 2021 року, підготовленій науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України¹. Як вбачається, праця для всіх здатних до неї засуджених була обов'язковою. Праця визначалась як один з основних засобів виправлення і перевиховання ув'язнених. Цей ідеологічно обґрунтований постулат був закріплений в Виправно-трудовому кодексі України, звідки й благополучно перекочував до Кримінально-виконавчого кодексу України 2003 року. Звісно, що вже на момент прийняття редакція частини 1 ст. 118 КВК України не відповідала ані Конституції України, ані Конвенції Міжнародної Організації праці № 29 про примусову чи обов'язкову працю². І хоча у 2014 році законодавець, врешті-решт, визнав право (а не обов'язок) засуджених працювати, змінивши редакцію ст. 118 КВК України, все ж, це рішення виявилось половинчастим. Однак в 2018 році законодавець фактично повертається до ідеї обов'язкової праці засуджених, вводячи до ч.2 ст. 118 КВК України положення про те, що засуджені до позбавлення волі, які мають заборгованість за виконавчими документами, зобов'язані працювати в місцях і на роботах, які визначені адміністрацією колонії, до погашення такої заборгованості (а більшість засуджених, звісно, таку заборгованість мають).

Причина такої непослідовності законодавця, ймовірно, доволі прозаїчна. Адже зміни, внесені в КВК України в 2014 році, підірвали

¹ Степанюк, А. Ф. (Ред.) (2021) Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування : *монографія*. Харків, Право.

² Конвенція про примусову чи обов'язкову працю (28 червня 1930 року). № 29. Міжнародна організація праці. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text

економічне підґрунтя існування виправних колоній, просторова структура яких і на сьогодні за типовими проектами ще радянських часів передбачає поділ на житлову і виробничу зони, що відображають функціональну спрямованість на залучення засуджених до обов'язкової праці.

При цьому, слід зазначити, що питання праці та працевлаштування осіб, засуджених до позбавлення волі, не тільки не зняте, так би мовити, з порядку денного, але й останнім часом розвивається та «набирає обертів», інколи – в доволі тривожних ракурсах.

Так, упродовж 2023–2024 років в межах паспорту бюджетної програми фундаментальної теми науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права було опрацьовано декілька звернень органів державної влади та державних інституцій з приводу надання науково-правових висновків і суджень з питань, що стосуються поточного стану працевлаштування засуджених та дотримання їх прав при цьому, а також стосовно дотичних законодавчих ініціатив.

Зокрема, за запитом Представника Уповноваженого Верховної Ради з прав людини В. Нікуліна від 02.09.2023 року, наданого з метою виконання функції національного превентивного механізму відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, науковцями відділу надано науковий висновок з таких питань: щодо необхідності ведення/зберігання трудових книжок в паперовому/електронному форматі роботодавцем стосовно осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, та працюють за трудовими договорами в установах пенітенціарної системи; щодо переліку документів, які повинна мати адміністрація установ виконання покарань для працевлаштування засуджених до позбавлення волі відповідно до вимог чинного законодавства; щодо можливості реалізації права засуджених на відпустку або компенсацію у разі невикористання такої відпустки; щодо правомірності залучення засуджених до роботи у нічний час, порядку оплати такої роботи.

Слід відмітити, що при опрацюванні вказаного запиту науковці звернули увагу Представника Уповноваженого на системні порушення прав засуджених в сфері трудових відносин, та на шляхи усунення таких порушень.

Окремої уваги заслуговує робота науковців за запитом Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 06.11.2023р. відповідно до спільного Меморандуму від Секретаріатом Уповноваженого та НАПрН України від 23.08.2023р. Науковцями відділу було розглянуто проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо особливостей залучення засуджених до праці та ведення господарської діяльності в пенітенціарній системі)» (реєстр. № 10157 від 17.10.2023р.).

Науковцями встановлено, що в пояснювальній записці до законопроекту зазначалось, ніби метою його прийняття є зміна підходів до залучення до корисної зайнятості засуджених, як засобу ресоціалізації, зменшення фінансового навантаження на сплату єдиного соціального внеску, фонд оплати праці установ виконання покарань та підприємств Державної кримінально-виконавчої служби України. Однак, вказаний законопроект, який очевидно стосувався питання так званого «працевикористання» (*прим.автора – термін документів ГУЛАГу*), зустрів цілком обґрунтовану нищівну критику науковців.

Категорично неприйнятною та такою, що суперечить європейським підходам до роботи з засудженими, оцінена пропозиція закріпити на рівні закону підхід, за яким при нарахуванні засудженому заробітної плати (винагороди) фізична особа – підприємець або юридична особа, для яких засуджені до обмеження волі здійснюють виконання робіт чи надання послуг (за винятком випадків виконання робіт (надання послуг) за договорами цивільно-правового характеру з неприбутковими організаціями), спрямовує виправному центру суму у розмірі 25 відсотків від фактично нарахованої засудженому заробітної плати (винагороди).

При повному розумінні існуючих проблем в належному забезпеченні органів і установ виконання покарань, які, за визначенням

Міністерства юстиції України, нині фінансуються не більше, ніж 40% від потреби, науковці зазначили, що покладати додаткові обов'язки на роботодавців, ще й під кутом «ресоціалізації», – це вкрай хибна та безперспективна практика. Потенційні «інвестори», на залученні яких постійно наголошується Міністерством юстиції України, за умови чесної діяльності навряд чи будуть готові «купувати» за значно більші кошти некваліфіковану, порівно з вільними громадянами, працю засуджених.

Відтак, було констатовано, що проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо особливостей залучення засуджених до праці та ведення господарської діяльності в пенітенціарній системі)» (реєстр. № 10157 від 17.10.2023р.) не ґрунтується на об'єктивних даних та чітко визначених потребах, суперечить європейським підходам до організації залучення засуджених до праці в ресоціалізаційному контексті, містить в собі дискримінаційні норми та норми, спрямовані на погіршення правового становища засуджених та зменшення обсягу їх прав, та у зв'язку з цим не повинен бути прийнятий.

Втім, через постійне повернення ідей законодавчої ініціативи в русло «працевикористання» засуджених, науковцям відділу недовзі довелось знов звернутись до цієї проблематики і продовжити свою послідовну, орієнтовану на прогресивні європейські практики ресоціалізації і міжнародні стандарти поведження наукову думку. Так, за запитом Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 09.09.2024р. було проаналізовано низку підзаконних нормативних актів (з питань праці засуджених) на предмет відповідності вимогам законів та міжнародним стандартам, надано відповіді на поставлені в запиті питання, які стосувались, переважно, законності утримання 25% відсотків від заробітку засуджених, залучення засуджених до праці на умовах договорів цивільно-правового характеру тощо. Знов, науковці доходять висновку, щодо достатньої урегульованості праці засуджених нормами чинного трудового і податкового законодавства, та підкреслюють неприпустимість дискримінаційних ініціатив

в питаннях праці засуджених (аналогічно до висновку по згаданому вище законопроект 10157).

На висновок слід позначити, що опрацьовуючи питання праці засуджених, науковці відділу констатують, що хронічні фінансові проблеми установ виконання покарань потенціують інтерес зацікавлених суб'єктів до нормотворчості (на жаль, різної якості і користі) в питаннях «працевикористання» засуджених.

Однак науковці відділу твердо стоять на конституційній позиції та зазначають, що в питанні врегулювання праці осіб, позбавлених волі, законодавцю слід орієнтуватися не на радянські традиції і ГУ-ЛАГівські документи, але рішуче відмовлятися від застарілих реактивних практик¹, спиратись на текст і дух Правил Нельсона Манделі², та діяти на виконання Європейських в'язничних правил³, за якими ув'язнені можуть вибрати тип зайнятості, у якій вони бажають брати участь, а трудові інтереси ув'язнених та їхню професійну підготовку не слід підпорядковувати міркуванням отримання фінансового прибутку від тюремного виробництва, але орієнтувати на умови і характер праці на волі.

Наукові позиції, заперечення, пропозиції, матеріали аналізу прогресивного зарубіжного досвіду та шляхів його імплементації в вітчизняну кримінально-виконавчу галузь знайшли своє місце серед вагомих наукових публікацій за фундаментальною темою в 2023 році⁴ та мають повноцінну перспективу бути продовженими.

¹ Пивоваров, В. В. (2024, 19 квітня). Стислий огляд реформування системи виконання кримінальних покарань: шлях до євроінтеграції. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у новоєвній перспективі: міждисциплінарна панорама* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Вінниця. 428–430. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10997257>

² Мінімальні стандартні правила ООН поводження з в'язнями (правила Нельсона Манделі). (Дата звернення: 12 жовтня 2024). URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf

³ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11.01.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text

⁴ Яковець, І. С. (2023). Останні новації у правовому регулюванні праці засуджених до обмеження та позбавлення волі в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. №3 (35). 136–143. DOI:10.35774/app2023.03.136

1.5. Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму і фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України: компетентнісний підхід¹

В попередньому підрозділі зазначалось про активну зацікавленість Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради з прав людини в співпраці з науковцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права в наукових питаннях, безпосередньо пов'язаних із розробкою фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні» (державний реєстраційний номер: 0121U114397). Ця довготривала і плідна співпраця, яка склалась на тлі спільності наукового пошуку і практичного запиту, додатково підкріплена і формалізована підписанням спільного Меморандуму між Секретаріатом Уповноваженого і Національною академією правових наук України від 23.08.2023р.

Відповідно до ст. 19-1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини», на Уповноваженого покладаються функції національного превентивного механізму (надалі – НПМ) відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання.

Одним з центральних напрямів в реалізації НПМ виступає відвідування місць, перелічених в п. 13 ст. 8 Закону: це місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміні-

¹ *Матеріали підрозділу висвітлено у публікаціях: Пивоваров В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму: досвід організації навчання онлайн. Освітній процес в умовах війни та у воєнний період: виклики, правила, перспективи : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (4 березня – 14 квітня 2024 року). Львів – Торунь : Liha-Pres. С. 233–235. (368 с.) ; Пивоваров В. В., Ворожбіт-Горбатюк В. В. (19 вересня 2024 року). Цифрові сервіси з елементами штучного інтелекту в роботі монітора національного превентивного механізму для забезпечення прав людини у місцях несвободи. Цифровізація кримінального провадження: стан та перспективи. Науково-практичний круглий стіл (на момент написання цього тексту – у друці)*

стративного органу відповідно до закону, в тому числі ізолятори тимчасового тримання, кімнати для затриманих та доставлених чергових частин органів Національної поліції, пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, арештні доми, кримінально-виконавчі установи, приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи, військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони, спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту, міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів Національної поліції, спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоєм), приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах, заклади примусового лікування, інші подібні місця, перелік яких Закон зазнає як невичерпний (надалі – місця несвободи).

До таких відвідувань (моніторингових візитів), відповідно до припису Закону, залучаються представники громадських організацій, експерти, учені та фахівці, залучені Уповноваженим на договірних засадах до виконання функцій національного превентивного механізму (монітори). Такі монітори, що діють на підставі окремого письмового доручення Уповноваженого, отримують інформацію стосовно поводження з особами, що перебувають в місцях несвободи, та щодо умов їх тримання. Монітори можуть не тільки вивчати обстановку і умови в місцях несвободи шляхом безпосереднього спостереження і документально, але й мають право опитувати осіб, які перебувають у таких місцях, з метою отримання інформації стосовно поводження з цими особами та щодо умов їх тримання, а також здійснювати низку повноважень з метою захисту прав і свобод людини і громадянина

Відповідно, специфіка діяльності монітора НПМ передбачає не тільки відповідність певним базовим особистісним критеріям (досягти повноліття, не перебувати на державній службі, та ін.), але й володіти специфічними знаннями, як-от: володіти загальними питаннями НПМ (історія, місія, завдання, становлення та розвиток НПМ

в Україні); знати й розуміти визначення, особливості, класифікацію місць несвободи в Україні; знати й вміти практично співвідносити мінімальні стандарти належного поводження в місцях несвободи; знати принципи і оволодіти методами моніторингу місць несвободи; знати досвід роботи НПМ зарубіжних країн; мати навички організації взаємодії з державними органами тощо¹.

Робота науковців над фундаментальною темою «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні» у відділі вивчення проблем кримінально-виконавчого права зосереджена на реалізації комплексних завдань, серед яких передбачено і приведення у відповідність до світових і європейських стандартів положень і норм забезпечення прав людини під час поводження із засудженими та дотримання персоналом установ виконання покарань своїх обов'язків під час воєнного стану, забезпечення динамічної безпеки у місцях несвободи в умовах провадженого воєнного стану тощо. Відтак, вирішення вказаних завдань передбачає науково-методологічний, змістовно-методичний і моніторингово-аналітичний супровід підвищення кваліфікації персоналу, державних службовців, моніторів Національного превентивного механізму.

Науковцями відділу (В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк) у грудні 2023 року було організовано таке підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму на тему «Орнаментика урахування реалій воєнного стану і особливостей періоду відновлення України під час моніторингу місць несвободи для запобігання жорстокому поводженню з людьми, які там утримуються»². Програма вебінарів презентована у додатку А.1. Аспекти конструктивного досвіду, які можуть бути практично корисними не тільки в підготовці

¹ Порядок відбору і навчання моніторів для здійснення моніторингових візитів до місць несвободи. (2018). *Координаційна рада з питань реалізації національного превентивного механізму при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua>

² Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024, 30 січня). Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму для ефективного моніторингу установ виконання покарань. *Наука, освіта, технології та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації*: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції. Полтава. 71–72. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/02/30-1.html>

моніторів НПМ, але й для широкого загалу фахівців у царині організації підвищення кваліфікації та післядипломної фахової освіти, стисло сформульовані нижче.

Якість освіти, як відомо, є багатокомпонентним утворенням і передбачає опору на системний, компетентнісний підходи. В організації підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму якість освітніх послуг реалізована завдяки чіткому алгоритму співпраці організаторів і розробників підвищення кваліфікації. У центрі уваги передусім перебували питання конкретизації тематики навчальних зустрічей, очікувані результати підвищення кваліфікації, можливість реалізації індивідуального підходу, доступність навчальних, дорадчих матеріалів після завершення курсу підвищення кваліфікації. Ці питання завчасно були узгоджені з організаторами, запит слухачів курсу підвищення кваліфікації було використано для розроблення змісту робочої навчальної програми. Колегіально було обрано і форму проведення підвищення кваліфікації: лекції з елементами проблемного викладу, практикуми у форматі синхронних вебінарів, платформа Zoom. Тривалість синхронних навчальних взаємодій складала по 40 хв. на одну тему. Ще 40 хв. передбачено на самостійне опрацювання навчального і дорадчого контенту, доступ до якого було відкрито на інтерактивному ресурсі Padlet. Уважаємо це конструктивним шляхом, оскільки слухачі усі були вмотивовані, готові працювати і осмислювати новий актуальний навчальний контент. Крім того, організаторами підвищення кваліфікації було враховано той факт, що здатність уважно сприймати інформацію, системно осмислювати її під час синхронної взаємодії в контексті багатозадачності, зазвичай відбувається неперервно 30–40 хв. Згодом потрібне переключення уваги, зміна видів діяльності, короткий відпочинок. Варто прийняти і той факт, що частіше підвищення кваліфікації реально відбувається у контексті вирішення нагальних фахових завдань без відриву від основного чи кількох робочих місць чи ролей.

Для оптимізації співпраці і забезпечення якості підвищення кваліфікації слухачі завчасно отримали програму підвищення кваліфікації, опорні конспекти (презентації) інформаційних вебінарів, матеріали інформаційно-дорадчого змісту для самостійного опрацювання,

рекомендації і програму практикуму з чітким визначенням очікуваних результатів навчання. У розробленій навчальній програмі підвищення кваліфікації увагу було зосереджено навколо питань професійного розвитку моніторів Національного превентивного механізму відповідно до державної політики з реалізації завдань моніторингу запобігання жорсткому поводженню з людьми, з урахуванням реалій провадженого воєнного стану, цифровізації усіх суспільно-правових відносин, особливостей періоду відновлення України, організації контролю за дотриманням прав, охорони і нагляду осіб у місцях не-свободи. Слухачі отримали доступ до авторських розробок з правом коментувати, лишати допис і визначати якісний рівень навчального контенту за певними параметрами в закритій професійній спільноті з мобільним доступом. Особистісно-зорієнтований підхід організа-торами підвищення кваліфікації було реалізовано через варіативність пропонованого навчального контенту, системний зворотний зв'язок, моніторинг рівня осмислення слухачами ключових аспектів кожної теми. Зазначимо тут, що організація навчальної взаємодії з дорослим контингентом вмотивованих слухачів не передбачала формального оцінювання, а містила лише моніторинг рівня осмислення, прийняття і рекомендації щодо покращення форми подачі навчального кон-тенту, структурування і алгоритму інформаційних вебінарів, форму-вальні оцінні судження про опрацьований контент у коментарях у закритій професійній спільноті¹.

В парадигмі компетентнісного підходу до підвищення фахового рівня моніторів НПМ важливе місце посідає комплекс питань, які полягають в міжгалузевій площині, зокрема, питання штучного інтелекту.

Так, у Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні перед-бачено «визначення пріоритетних напрямів і основних завдань роз-витку технологій штучного інтелекту для задоволення прав та закон-

¹ Пивоваров, В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму: досвід організації навчання онлайн. *Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (4 березня – 14 квітня). Львів – Торунь : Liha-Pres. 233–235.

них інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління»¹. Відповідно до визначених сфер реалізації державної політики цифровізація роботи монітора НПМ охоплює «професійне навчання, науку, інформаційну безпеку, публічного управління, правове регулювання та етику, правосуддя». Отже, завдання, визначені вказаним концептуальним документом, спрямовані на імплементацію прийнятого Європарламентом Закону про штучний інтелект², перебувають у міжгалузевій площині, обумовлені змістовно, організаційно, методично, технологічно і аналітично положеннями Білої книги³, Дорожньої карти з регулювання штучного інтелекту в Україні⁴, рекомендаціями Уповноваженого Верховної Ради з прав людини⁵. Для їх вирішення значущою є співпраця між науковцями-теоретиками і фахівцями-практиками.

Відтак в відділі дослідження проблем кримінально-виконавчого права продовжується розробка і удосконалення програм підготовки моніторів НПМ. Відповідний проєкт програми підготовлено у межах прикладного значення результатів цього фундаментального дослідження. Проєкт програми розроблено В. Ворожбіт-Горбатюк, В. Пивоваровим, М. Романовим, презентовано у додатку А.2 цього наукового видання.

Перспективи заявленої проблеми реалізації людиноцентричності, рівності і недопущення дискримінації під час використання штучно-

¹ Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (2 грудня 2020 р.). Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1556-р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>

² Artificial Intelligence Act: MEPs adopt landmark law (2024). URL:<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240308IPR19015/artificial-intelligence-act-meps-adopt-landmark-law>

³ Біла книга Комісії про штучний інтелект (2020). URL:https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-and-trust-artificial-intelligence_en

⁴ Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. (2024). URL:<http://surl.li/xptdce>

⁵ Використання штучного інтелекту: переваги та ризики. Рекомендації Уповноваженого. (2024). https://ombudsman.gov.ua/news_details/vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-perevagi-ta-riziki-rekomendaciyi-upovnovazhenogo

го інтелекту для забезпечення захисту прав і свобод людини у місцях несвободи в Україні є очевидними і такими, які стрімко розвиваються, потребують міжгалузевого, міждисциплінарного наукового і прикладного дискурсу. Зазначений напрям роботи в межах фундаментальної теми знайшов своє відбиття у низці наукових публікацій, представлений науковій спільноті на науково-практичних заходах¹.

==== Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене у розділі 1, наголосимо на перспективності здійсненої наукової розвідки дотримання прав людини під час виконання покарань і поведженні із засудженими в євроінтеграційному поступі України². На теперішній час пенітенціарна система України перебуває у скрутному, надзвичайно проблемному стані. Структурні проблеми, які існують у цій системі тривалий час, наразі призвели до її фактичного колапсу. Система не здатна ресоціалізувати (чи соціалізувати – це так само – спірне питання) людину, не здат-

¹ Пивоваров, В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму: досвід організації навчання онлайн. *Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи* : м-ли всеукр. наук.-пед. підвищення кваліфікації (м. Львів, 4 березня – 14 квітня). Львів – Торунь : Liha-Pres. С. 233–235 ; Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму для ефективного моніторингу установ виконання покарань. *Наука, освіта, технології та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації*: зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 30 січня) : у 2 ч. Полтава. Ч. 1. 71–72. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/02/30-1.html> ; Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024). Кейси соціальних, поведінкових, освітологічних наук в організації опитування монітором НПП особи, яка вчинила кримінальне правопорушення і перебуває у місці несвободи. *Політика і право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень* : зб. м-лів міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 23 квітня). Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова. 33–36. URL: <https://enpui.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44822/Polityka%20ta%20pravo%20v%20umovakh%20dii%20voiennoho%20stanu.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

² Пивоваров, В. В. (2024). Реформування пенітенціарної системи України: реактивні практики чи концептуальні підходи. Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави : матеріали XIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 31 травня); Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ. 133–137.

на забезпечити безпеку на належному рівні; навпаки, вона є джерелом прогресуючої криміналізації суспільства, проникнення транснаціональної злочинності, а також джерелом поширення небезпечних хвороб. При чому проблема не вичерпується лише тими недоліками, які вже давно стали ознаками кримінально-виконавчої системи і діяльності в цілому, деякі з яких вочевидь є реінкарнацією засуджуваних радянських практик. Проблема має значний негативний вплив на суспільство в цілому. На жаль, цей вплив сьогодні неповно усвідомлюється як на рівні інституцій громадянського суспільства, так і на рівні працівників Державної кримінально-виконавчої служби. Такий висновок випливає з тих завдань, які Кабінет Міністрів України ставить перед органами державної влади у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках¹. Як вбачається з змісту цих документів, Кабінет Міністрів України цілковито зосереджує увагу на ситуативному вирішенні повсякденних викликів, які постійно виникають у сфері виконання кримінальних покарань, а досягнення в цьому процесі виглядають суто косметичними, хоча тягнуть реальні видатки бюджету. Сам той факт, що пенітенціарна система України реформується вже майже тридцять років (з різним ступенем наполегливості) і до цього часу належного ефекту не досягнуто, беззаперечно вказує на те, що намагання реформувати систему шляхом «ручного» керування, ситуативного перерозподілу бюджетних витрат і вирішення поточних складнощів не є науково і практично обґрунтованими, оскільки не базуються на фундаментальному науковому баченні мети і результату цієї діяльності.

Посилання у стратегічних планах на необхідність слідувати міжнародним і європейським стандартам не підкріплюється ані їх розумінням, ані розробкою шляхів втілення, відтак не призводить до практично значущих дій та результатів. Найголовніша причина цього полягає в тому, що в таких реформаційних ініціативах відсутнє, пе-

¹ Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (16 грудня 2022 року). Розпорядження Кабінету Міністрів України від № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>

редусім, наукове розуміння основної мети кримінально-виконавчої діяльності, яка наразі існує в Україні, та її відмінності від мети, які ставлять Європейські країни в цій галузі, відсутність бачення, яким чином слід діяти Україні: чи потрібне повне сприйняття Європейського досвіду, чи все ж таки є потреба у розбудові власної пенітенціарної системи, яка може увібрати в себе позитивний досвід і напрацювання та реалізувати системні реформи з урахуванням національних знань та навичок, а також суспільних очікувань від кримінально-виконавчої діяльності, які є більш прийнятними і безпечними для України.

Власне, через відсутність концептуальних засад і бачення цілісної моделі кримінально-виконавчої діяльності не просувається ефективна імплементація Європейських пенітенціарних правил, Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, не досягаються стратегічні цілі, показники ефективності та виконання Річної національної програми під егідою Комісії Україна – НАТО на 2020 рік в частині зобов'язань Україні зі створення і функціонування «ефективної та прозорої кримінально-виконавчої системи, що забезпечує виправлення і ресоціалізацію засуджених, запобігання вчиненню ними повторних злочинів» (ціль 1.4.3. Програми). Функціональна неспроможність чинної кримінально-виконавчої системи забезпечити дотримання та Європейської конвенції з прав людини¹ у сфері виконання кримінальних покарань призводить до систематичного винесення ЄСПЛ ганебних і політично вразливих рішень проти України², які вкрай негативно впливають на перебіг євроінтеграційного процесу.

Принципове зауваження: формулювання повноцінної і фундаментальної концепції кримінально-виконавчої діяльності, побудо-

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Документ 995_004, чинний, редакція від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

² Справи щодо умов утримання в пенітенціарній системі: Долгих проти України (заява № 34697/04) 11 липня 2019р.; Солопова проти України (заява № 17278/18) 27 червня 2019р.; Король та інші проти України (заява № 54503/08 та 7 інших заяв) 07 березня 2019р.; Сукачев проти України (Заява № 14057/17) 30 січня 2020р.

ваної виключно на ідеї дотримання прав людини, є невірним. Кримінально-виконавча діяльність впроваджується в державному механізмі не для дотримання прав людини, а для вирішення іншого, основного завдання – реалізації кримінальної політики держави, ефективного впливу на осіб, які вчинюють кримінальні правопорушення, контролю їх поведінки і, врешті-решт, для забезпечення і захисту суспільства. Безумовно, під час цієї діяльності дотримання прав людини є необхідним елементом серед інших; і лише у такому разі кримінально-виконавча діяльність може мати успіх, але права людини – точно не мета кримінально-виконавчої діяльності. Відтак, слід відмежувати практики впровадження механізмів дотримання прав людини як реактивні практики, та не підміняти ними реальну потребу у формулюванні цілісної наукової концепції і мети кримінально-виконавчої діяльності¹.

Українське суспільство відчуває на різних рівнях сприйняття потребу у визначенні концепції кримінально-виконавчої діяльності, але наведене у згадуваній існуючій Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України визначення зосереджується на тому, що концепція визнається інструментом подальшого реформування пенітенціарної системи України «реактивними практиками»: беззаперечного дотримання прав людини та громадянина і гуманізації кримінального-виконавчого механізму, встановлення відповідності між завданнями та функціями таких органів, з одного боку, структурою та їх чисельністю, з другого, та фінансовим забезпеченням, з третього. Перспективне наукове фундаментальне завдання визначення концептуальних засад кримінально-виконавчої діяльності є надзвичайно важливим. Адже Угода про асоціацію² в Розділі III

¹ Пивоваров, В. В. (2024). Реформування пенітенціарної системи України: реактивні практики чи концептуальні підходи. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали XIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 31 травня 2024 р.); Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ, 2024. 133–137.

² Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Документ 984_011, поточна редакція від 30.11.2023, підстава 845_003-23, 845_004-23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

«Свобода, юстиція, безпека» визначає такі зобов'язання України (ст. т. 14, 20–23), які без вирішення завдання докорінної зміни пенітенціарної системи, перетворення її на суспільно дружнє, безпечне, декриміналізоване середовище, не виглядають реально здійсненими.

Список використаних джерел до розділу 1

1. Автухов, К., Грищенко, К., Крейденкова, В., Шибя, І., Яковець, І. (2021). «Так простіше». Як призначають покарання неповнолітнім в Україні. Аналітичний звіт. Київ. 27.
2. Біла книга Комісії про штучний інтелект (2020). URL:https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/excellence-and-trust-artificial-intelligence_en
3. Борисов, В. І. (2018). Вибрані твори. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її кримінально-правовий напрям. Харків : Право. 378.
4. Використання штучного інтелекту: переваги та ризики. Рекомендації Уповноваженого. (2024). https://ombudsman.gov.ua/news_details/vikoristannya-shtuchnogo-intelektu-perevagi-ta-riziki-rekomendaciyi-upovnovazhenogo
5. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024). Кейси соціальних, поведінкових, освітологічних наук в організації опитування монітором НІМ особи, яка вчинила кримінальне правопорушення і перебуває у місці несвободи. *Політика і право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень* : зб. м-лів міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 23 квітня 2024 р.). 33–36. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44822/Polityka%20ta%20pravo%20v%20umovakh%20dii%20voiennoho%20stanu.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму для ефективного моніторингу установ виконання покарань. *Наука, освіта, технології та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації*: зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 30 січня 2024 р.) : у 2 ч. Ч. 1. 71–72. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/02/30-1.html>
7. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (25 лютого 2023 року. 11.00). Булінг у воєнний час. Нормативно-правовий базис освітнього процесу. *Вебінар для педа-*

- гогічних працівників. Відео-запис. URL: <https://www.youtube.com/live/yLE4tkIvyOo?feature=share>
8. Гавриленко, Н. А. (2021, 26 листопада) Поняття «Безпеки» у кримінально-виконавчому законодавстві: проблеми тлумачення. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави: матеріали VIII заочної міжнародної науково-практичної конференції* Чернігів: Академія ДПтС. 82
 9. Гречанюк, С. К. (2006). *Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями*. (дис. канд. юрид. наук: 12.00.07). URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/6510/1/%d0%ba%d0%b0%d0%bd%d0%b4%d0%b8%d0%b4%d0%b0%d1%82%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0%20%d0%b4%d0%b8%d1%81%d0%b5%d1%80%d1%82%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8f.pdf>
 10. Гуторова, Н. О., Пономаренко, Ю. А. (2016). Пеналізація як метод кримінально-правової політики. *Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми* : монографія. За заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. Івано-Франківськ ; Харків. 52–69.
 11. Денисов, С. Ф., Денисова, Т. А., Кулик, С. Г., Шеремет, О. С. (2013) Кримінологія. Загальна частина. *Альбом схем*. Чернігів.
 12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199/conv#o520
 13. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) від 12 серпня 1949 року. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text
 14. Дорожня карта з регулювання штучного інтелекту в Україні. (2024). URL: <http://surl.li/xptddc>
 15. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів держав-учасниць від 11.01.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
 16. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. Документ 995_153, чинний, редакція – від 23.02.2023. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

17. Закалюк, А. П. (2007) Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ.
18. Закон України «Про пробацію» № 160-VIII (2015, 5 лютого). *Відомості Верховної Ради*. (13), 93.
19. Інформаційний лист Департаменту з питань виконання кримінальних покарань від 13.03.2023 р. № 10/2-4470
20. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text
21. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Документ 995_004, чинний, редакція від 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
22. Конвенція про захист цивільного населення під час війни. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
23. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text
24. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text
25. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю (28 червня 1930 року). № 29. Міжнародна організація праці. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
26. Кримінологія (2020) : підручник. За заг. ред. Б. М. Головкина. Харків: Право, 2020. 172.
27. Лист-відповідь Департаменту виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України на запит Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрНУ (вих.№ 10/1-14345-кщ від 07.08.2023р.)
28. Міжнародний суд. Статут. (Дата звернення: 12 жовтня 2024). URL: <https://www.un.org/ru/icj/statut.shtml>
29. Мінімальні стандартні правила ООН поводження з в'язнями (правила Нельсона Мандели). (Дата звернення: 12 жовтня 2024). URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/Nelson_Mandela_Rules-R-ebook.pdf

30. Острогляд, О. В. (2022). Пеналізація та депеналізація як методи кримінально-правової політики. *Аmparo*. № 4. С.34–40. DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-4-05>
31. Пашченко, О. О. (2023). Кримінальна політика та проблема поводження із засудженими. *Питання боротьби зі злочинністю*. (45). 80–85. DOI <https://doi.org/10.31359/2079-6242-2022-45-80> URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/288507>
32. Пивоваров, В. В. (2023). Безпечне середовище в установах виконання покарань: правоохоронний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 10. 493–497. http://lsej.org.ua/10_2023/120.pdf
33. Пивоваров, В. В. (2023, 24 лютого). До питання визначення правового статусу військовополонених та інших поневолених в ході війни осіб. *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу*. Видавництво «Юридика». 180–184.
34. Пивоваров, В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму: досвід організації навчання онлайн. *Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (4 березня – 14 квітня 2024 року). Львів – Торунь : Liha-Pres. 233–235.
35. Пивоваров, В. В. (2024). Реформування пенітенціарної системи України: реактивні практики чи концептуальні підходи. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали XIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 31 травня 2024 р.); Пенітенціарна академія України. Чернігів : ПАУ. 133–137.
36. Пивоваров, В. В. (21 лютого 2024 р.). Актуальні проблеми пенітенціарної підтримки засуджених ветеранів війни. *Трансформація правової системи України: виклики сучасності*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ : УДУ ім. М. Драгоманова, 2024. 134–137. DOI: https://doi.org/10.31392/UDU-Vn-pk_NNIPiP_2024;
37. Пивоваров, В. В., Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (19 вересня 2024 року). Цифрові сервіси з елементами штучного інтелекту в роботі монітора Національного превентивного механізму для забезпечення прав людини у місцях несвободи. *Цифровізація кримінального провадження: стан та перспективи*. (на момент написання цього тексту – у друці)

38. Пивоваров, В. В. (2006). Взаємодія органів досудового слідства та дізнання при розслідуванні кримінальних справ: *монографія*. В. В. Пивоваров, Л. І. Щербина. Харків : Право. 176.
39. Пивоваров, В. В. (2023). *Безпечне середовище в установах виконання покарань: правоохоронний аспект*. Юридичний науковий електронний журнал. (10), 493–497. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/120.pdf
40. Пивоваров, В. В. (2023, 20 квітня). Булінг у виховних колоніях: актуалізація проблеми в реаліях сьогодення. *Актуальні проблеми національного законодавства*: збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. Кропивницький. 112–114.
41. Пивоваров, В. В. (2023, 31 березня). Напрями співпраці закладів освіти, наукових Установ з центрами пробації. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 94-річчю з дня народження члена- кореспондента НАПрН України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І. Харків. 462–464.
42. Пивоваров, В. В., Сірець, О. О. (2023). Актуалізація правового статусу полонених бойовиків ПВК «Вагнера». *Крим – це Україна: стратегія деокупації та реінтеграції: матеріали Міжнародного науково-практичного круглого столу*. 185–188. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0be463e4-eabb-40dc-abde-a73c350b3a02/content>
43. Пивоваров, В. В., Яковець, І. С. (2024). Ветерани у місцях позбавлення волі: досвід емпіричного дослідження / *Veterans in prison: the experience of empirical research. Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. (В. С. Батиргареева (голов. ред.) та ін. Право. (47), 151–161. DOI: 10.31359/2079-6242-2024-47-151
44. Пивоваров, В. В. (2024, 19 квітня). Стислий огляд реформування системи виконання кримінальних покарань: шлях до євроінтеграції. *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у новосній перспективі: між-дисциплінарна панорама* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Ві- нниця. 428–430. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10997257>
45. Порядок відбору і навчання моніторів для здійснення мопіторингових візитів до місць несвободи. (2018). *Координаційна рада з питань реалізації національного превентивного механізму при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини*. URL: <https://ombudsman.gov.ua>
46. Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи (2023) : монографія : електрон. наук. вид. І. Яковець, В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк ; [наук.ред. В. В Пивоваров]. Харків : Право, 2023. 4. <https://doi.org/10.31359/9789669986801>

47. Про Річну національну програму під егідою Комісії Україна-НАТО на 2020 рік (Указ Президента України) № 203/2020 (2020). *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №45 стор. 13. Ст. 1425. Код акта 99325/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/2020#Text>
48. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні (2 грудня 2020 р.). Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>
49. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (16 грудня 2022 року). Розпорядження Кабінету Міністрів України від № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#Text>
50. Романов, М. С. (2017) Контррозвідувальний пошук в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України Міністерства юстиції України. *Збірник наукових праць Національної академії СБ України*. (63), 125–131.
51. Справи щодо умов утримання в пенітенціарній системі: Долгих проти України (заява № 34697/04) 11 липня 2019р.; Солопова проти України (заява № 17278/18) 27 червня 2019р.; Король та інші проти України (заява № 54503/08 та 7 інших заяв) 07 березня 2019р.; Сукачев проти України (Заява № 14057/17) 30 січня 2020р.
52. Степанюк, А. Ф. (Ред.) (2021) Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування : *монографія*. Харків, Право.
53. Тематичний план фундаментальних наукових досліджень наукових установ Національної академії правових наук України, що плануються до виконання за рахунок коштів державного бюджету у 2024 році (2023). Локальна документація відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України. (*Не опубліковано*)
54. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Документ 984_011, поточна редакція від 30.11.2023, підстава 845_003-23, 845_004-23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
55. Южно, А. О. (2010). Актуальні аспекти взаємодії оперативних підрозділів підчас запобігання, припинення, виявлення і розкриття злочинів.

Попередження злочинів суб'єктами оперативно-розшукової діяльності: Матер. наук.-практ. конф. Видавництво ХНУВС. 42–45.

56. Яковець, І. С. (2023). Останні новації у правовому регулюванні праці засуджених до обмеження та позбавлення волі в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. №3 (35). 136–143. DOI:10.35774/app2023.03.136
57. Яцишин, М. (2009). Правовідносини органів і установ виконання покарань з державними органами та недержавними інституціями. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. (49), 250–256.
58. Artificial Intelligence Act: MEPs adopt landmark law (2024). URL:<https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20240308IPR19015/artificial-intelligence-act-meps-adopt-landmark-law>
59. Convention (XI) relative to certain Restrictions with regard to the Exercise of the Right of Capture in Naval War. The Hague, 18 October 1907. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-xi-1907>
60. Convention (XIII) concerning the Rights and Duties of Neutral Powers in Naval War. The Hague, 18 October 1907. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-xiii-1907>
61. Convention for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention. University of Oslo. URL: <https://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/05/5-01/maritime-war.xml>
62. Hague Convention (V) Respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land, U. S. T. S. 540, 2 A. J. I. L. Supp. 117, entered into force January 26, 1910. Peace Resource Center. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/peace/docs/con5.html>
63. Manley O. Hudson. *Present Status of the Hague Conventions of 1899 and 1907*. The American Journal of International Law. Vol. 25, No. 1 (Jan. 1931). P. 114–117.
64. The right to education of persons in detention: Report of the Special Rapporteur on the right to education, Vernor Muñoz (2009). URL: <https://www.ugr.es/~javera/pdf/DB10.pdf>

ОСНОВИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

(Ю. Кернякевич-Танасійчук)

2.1. Щодо визначення правового статусу засуджених осіб

Удосконалення правового статусу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин є важливим напрямом оптимізації кримінально-виконавчої політики¹. Так, від якості роботи персоналу органів та УВП залежать не лише показники ефективності виконання покарань, досягнення цілей, задекларованих у кримінально-виконавчому законодавстві, а й стан безпеки та правопорядку у цілому суспільстві. Одночасно вкрай важливим є питання визначення правового статусу засуджених, шляхів його покращення з огляду на незадовільний стан умов тримання засуджених в установах виконання покарань і необхідність приведення їх до європейських стандартів, що є особливо актуальним в умовах інтеграції України в європейський простір.

Задля успішного дослідження правового статусу засуджених осіб потрібно спершу визначити поняття «правовий статус особи». Адже, як слушно зазначав М. Панов «проблема формування понять і категорій правової доктрини є найважливішим її завданням і призначенням. По суті, юридична наука може бути визнана як така лише тоді, коли не тільки концептуально сформовані й обґрунтовані її теоретич-

¹ Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2019). *Кримінально-виконавча політика України: монографія*. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника.

ні вихідні (базові) положення, а й ґрунтовно розроблений категорійно-понятійний апарат цієї науки, який відображає її предметний зміст»¹.

Слід відзначити, що з приводу самої дефініції поняття «правовий статус особи» у представників науки теорії права і держави спостерігається розмаїття точок зору. Наведемо окремі з них.

Так П. Рабінович визначає правовий статус особи як «комплекс її суб'єктивних юридичних прав і юридичних обов'язків»².

В. Котюк розуміє правовий статус особи як «сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які закріплені в чинному законодавстві й становлять соціально прийнятні та необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права й обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин»³.

Натомість О. Скакун, крім прав, свобод, обов'язків, до структури правового статусу особи включає ще відповідальність, відповідно до якої індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві⁴.

А. Колодій та А. Олійник серед елементів правового статусу називають: «статусні правові норми і правові відносини; суб'єктивні права, свободи і юридичні обов'язки; громадянство; правові принципи і юридичні гарантії; законні інтереси; правосуб'єктність; юридичну відповідальність»⁵.

Як вірно зауважує Ю. Стефанюк: «у трактуванні правового статусу особи серед учених немає єдності, і часто до її структури вводяться, крім прав, свобод, обов'язків, ще й громадянство, законні інтереси, правосуб'єктність та інше»⁶. За її твердженням, «вказані

¹ Панов, Н. И. (2011). Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. 50–60.

² Рабінович, П. М. (2007). *Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 9-е вид., зі змінами*. Край. 84.

³ Котюк, В. О. (1996). *Теорія права : навчальний посібник для юрид. фак. вузів*. Вентурі.

⁴ Скакун, О. Ф. (2001). *Теорія держави і права : підручник*. Консум.

⁵ Колодій, А. М., Олійник, А. Ю. (2008). *Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник*. Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність».

⁶ Стефанюк, Ю. В. (2016). Структура правового статусу особи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. (2). 1. 26–27.

категорії є або передумовами правового статусу, або його умовами, супроводжують його, примикають до нього, але не складають його структуру»¹.

Такі думки є цілком слушними і заслуговують на підтримку. Як видається, структуру правового статусу особи доцільно визначати через сукупність прав та обов'язків особи, а також гарантій їх забезпечення. При цьому ядром правового статусу слід визнавати суб'єктивні права та юридичні обов'язки, які за допомогою гарантій (відповідних засобів і способів) знаходять своє реальне втілення в життя, отримують всебічну правову охорону, а також захист у разі їх порушення.

Серед ознак правового статусу як самостійної категорії А. Панчишин виділяє наступні: «1. Правовий статус має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх суб'єктів. 2. Відображає особливості особи та держави як учасників суспільних відносин та ступінь і характер їх взаємодії. 3. Права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватися без інших його компонентів – обов'язків та відповідальності. 4. Ця категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків. 5. Елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими. 6. Правовий статус характеризується відносною стабільністю»².

У цілому видається за можливе погодитися із запропонованим вище переліком ознак правового статусу із єдиним зауваженням, що до елементів правового статусу не слід включати відповідальність, а тому одну з ознак можна сформулювати як «Права не можуть реалізовуватися без обов'язків».

В якості синоніма до поняття «правовий статус особи» може використовуватися також термін «правове становище». Як стверджує Ю. Тодика, «ці поняття ідентичні, а спроби їх розмежування виглядають штучними. Статус – це і є положення, стан когось-небудь або чогось-небудь. Етимологічно і по суті вони співпадають»³.

¹ Стефанюк, Ю. В. (2016). Структура правового статусу особи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. (2). 1. 26–27.

² Павлишин, А. В. (2010). Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. (2). 96.

³ Тодика, Ю. Н. (2004). Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. Видавничий дім «ІнЮре». 151. (рос.м.)

У науковій літературі також спостерігається застосування поняття «правовий модус». Як зазначає Н. Якимчук, «якщо правовий статус – це явище об’єктивного права, правотворення, то правове положення формується лише з тих встановлених у праві правових статусів, які активізовані щодо конкретного суб’єкта права, а відповідно, є явищем правореалізації. У свою чергу правова категорія «правовий модус» одержує дедалі більше визнання і являє собою конкретизацію правового статусу, його елементів як таких, що реалізуються лише на певних стадіях відповідних процесів або в окремих сферах суспільних відносин»¹.

З приводу прийнятності застосування поняття «правовий модус» слід підтримати позицію щодо сумнівної доцільності введення цієї категорії в поняттєвий апарат загальної теорії права, що зумовлено неможливістю чіткого визначення цього поняття. Таким чином, його введення спричинить плутанину, а тому є зайвим².

Отже, доцільно використовувати саме категорію «правовий статус» як узагальнюючу для окреслення кола прав, обов’язків засуджених осіб, а також гарантій у сфері їх забезпечення.

Переходячи до розгляду питання правового статусу засуджених осіб, спершу слід визначити поняття «засудженого». Так, засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили (ч. 2 ст. 43 КПК України)³. Щодо правового статусу засудженого, то він виконує обов’язки і користується всіма правами, передбаченими для громадян України, з певними обмеженнями, які визначені законодавством України, вироком суду, умовами виконання покарання.

Як підкреслює К. Автухов: «що ж стосується розуміння необхідного обсягу правообмежень, то вони, на наш погляд, доволі чітко окреслені у практиці ЄСПЛ, який у рішенні «Хірст проти Сполуче-

¹ Якимчук, Н. (2013). Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. (3). 16.

² Стефанюк, Ю. В. (2016). Правовий статус особи: поняття і класифікація. *Порівняльно-аналітичне право*. (4). 44.

³ Закон України «Кримінальний процесуальний кодекс України» №4651-VI05 (2012). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

ного Королівства» (*Hirst v. the United Kingdom*) вказав, що будь-яке обмеження прав повинно бути обґрунтоване, таке обґрунтування може здійснюватись з урахуванням вимог безпеки, частково для попередження злочинів і безладів, і такі обмеження повинні бути невід’ємно пов’язані з умовами ув’язнення (п. 69)»¹.

Щодо самого поняття «правового статусу засуджених» і його змістового наповнення у літературі існує чимало міркувань.

Як слушно стверджує А. Степанюк: «правовий статус засудженого – це різновид галузевого правового статусу, який визначається нормами кримінально-виконавчого законодавства і, в свою чергу, поділяється на підвиди – правові статуси осіб, які відбувають різні види кримінальних покарань, призначених їм за вироком суду, що набрав законної сили»². При цьому вчений визначає поняття «правового статусу засудженого» як «сукупність усіх встановлених і нормативно врегульованих прав засуджених, якими вони володіють, та обов’язків, що на них покладені під час відбування кримінального покарання»³.

Т. Денисова вважала, що під правовим статусом засуджених потрібно розуміти «сукупність юридично закріплених конституційних, громадянських та інших прав, свобод, законних інтересів і обов’язків, якими володіє засуджений в період відбування кримінального покарання»⁴.

Поняття «правового статусу засуджених» Ю. Чеботарьова окреслює як «закріплену нормами різних галузей права сукупність прав, законних інтересів і обов’язків, що визначають і характеризують статус засудженого під час відбування ним покарання»⁵. На прикладі

¹ Автухов, К. А. (2014). Відомчі нормативно-правові акти у процесі реформування правового регулювання діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* (27). 178.

² Степанюк, А. Х. (Ред.) (2008) *Кримінально-виконавче право України: навчальний посібник*. Юрінком Інтер.

³ Там само.

⁴ Денисова, Т. А. (Ред.) (2008) *Кримінально-виконавче право України: навчальний посібник*. Істина.

⁵ Чеботарьова, Ю. А. (2005). *Правовий статус засуджених до позбавлення волі* [автореф. дис. ... канд. юрид. наук.] Київ.

засуджених до позбавлення волі автор дає наступні визначення складових елементів, що формують зміст правового статусу засудженої особи. Так, «права засуджених до позбавлення волі – це врегульовані законом реальні можливості певної позитивної поведінки і користування соціальними благами, націлені на задоволення особистих потреб і інтересів, досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених, забезпечення яких трансформується в правовий обов'язок адміністрації кримінально-виконавчих установ; обов'язки – врегульовані законом форми поведінки (зобов'язуючі і забороняючі), спрямовані на виправлення і ресоціалізацію засуджених, підтримку порядку й умов відбування покарання; законні інтереси – закріплені в законі прагнення (бажання) засуджених до позбавлення волі до володіння конкретними особистими благами, зміни свого правового статусу, які задовольняються в процесі їх об'єктивної оцінки відповідними органами й організаціями»¹.

Цілком погоджуючись із тим, що правовий статус засуджених складається з їх прав та обов'язків, які у них виникають у процесі відбування покарання, одночасно слід зауважити, що питання належності законних інтересів до структури правового статусу засуджених є дискусійним.

З цього приводу М. Романов цілком справедливо зазначає, що «хоча статус засудженого базується на загальному статусі особи, це означає, що засуджений має в тому числі й законні інтереси, але їх зміст виходить за межі особливого статусу засудженого, стосується різних галузей права і передбачає (у разі спроби їх реалізації) багатоактову та різновекторну діяльність як самого засудженого, так і інших осіб (як пенітенціарної служби, так і інших підприємств, установ, організацій, громадян)»².

У контексті дослідження правового статусу осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт, М. Гуцуляк зазначає, що: «під правовим статусом засуджених необхідно розуміти засновану на за-

¹Чеботарьова, Ю. А. (2005). *Правовий статус засуджених до позбавлення волі* [автореф. дис. ... канд. юрид. наук.] Київ.

²Романов, М. В. (2014). Законні інтереси засудженого. *Теорія і практика правознавства* 2 (6). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_36

гальному статусі громадян держави і закріплену в нормативних актах різних галузей права сукупність їх обов'язків, прав, свобод і законних інтересів, що залежать від призначеної судом міри кримінально-правового впливу і від поведінки винного під час її виконання»¹.

Як писав К. Марисюк: «правовий статус засуджених складається з двох частин. По-перше, він включає загальний правовий статус громадян України. Як відомо, засудження не тягне за собою втрату громадянства (ст. 25 Конституції України, ст. 15 Загальної декларації прав людини), а також втрату загальноправового статусу»². Окремо науковець наголошував «на необхідності виділення ще й індивідуального правового статусу засуджених. Під час відбування однакового виду покарання засуджені можуть мати різний індивідуальний правовий статус – залежно від багатьох факторів: статі, віку, стану здоров'я, поведінки та ін. Наприклад, індивідуальний правовий статус засуджених до позбавлення волі жінок суттєво відрізняється від індивідуального правового статусу засуджених до позбавлення волі чоловіків, а статус неповнолітніх – від статусу повнолітніх засуджених. Важливо, що індивідуальний правовий статус засуджених не є статичним, він змінюється разом із змінами в житті людини під час відбування покарання»³.

З приводу правового статусу засуджених до позбавлення волі К. Автухов констатує: «якщо правовий статус абстрактного засудженого до позбавлення волі характеризується сукупністю нормативно закріплених юридичних прав та обов'язків, встановлених у законодавстві, то правове становище конкретного (персонально індивідуалізованого) засудженого до позбавлення волі містить як потенційні права й обов'язки, зумовлені існуванням правовідносин-моделей, так і реальні, зумовлені існуючими правовідносинами-відносинами»⁴.

¹ Гуцуляк, М. Я. (2010). Правовий статус осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. *Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки.* (3). 139.

² Марисюк, К. Б. (2015). Поняття та суть правового статусу засуджених. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права.* (14). 54.

³ Там само.

⁴ Автухов, К. А. (2015, 20 листопада). До питання визначення поняття «правовий статус засудженого». *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару.* Харків, ХНУВС. 14.

Виходячи з наведених міркувань і враховуючи існуючий у теорії права та держави поділ правового статусу на «загальний, який складається з основних конституційних прав та обов'язків громадянина, спеціальний, що складається з особливих, своєрідних (додаткових) прав і обов'язків певної групи суб'єктів, наприклад студентів, пенсіонерів, військовослужбовців, та індивідуальний, який складається з прав та обов'язків окремої персоніфікованої особи, які вона має на даний час»¹, можемо зробити наступні висновки.

Засуджені наділені загальним правовим статусом людини та громадянина з відповідними обмеженнями, визначеними КВК України, законами України і встановленим вироком суду. Усім засудженим притаманний спеціальний правовий статус, який відповідно диференціюється на види залежно від виду покарання, яке відбуває засуджений. У широкому розумінні спеціальний статус засуджених можна поділити на: 1) правовий статус засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства та 2) правовий статус засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. У вузькому розумінні спеціальний статус засуджених підлягає класифікації залежно від конкретного виду покарання, яке відбуває засуджений. Індивідуальним правовим статусом володіє кожний конкретний засуджений, і він буде різний для кожного в силу різних об'єктивних та суб'єктивних причин: віку, статі, стану здоров'я, рівня освіти, поведінки тощо².

Загальний, спеціальний та індивідуальний правові статуси співвідносяться між собою як загальне, окреме та одиничне. Конституційні права й обов'язки становлять основний зміст загального правового статусу індивіда і є фундаментом для спеціальних та індивідуального правових статусів³.

¹Рабінович, П. М. (2001). Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. (5-те вид.), Атїка.

²Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2018, 29 березня). Правовий статус засуджених: поняття та сутність. *Актуальні питання кримінально-виконавчого законодавства та практики: зб. матеріалів круглого столу* (відп. ред. І. М. Микитась, М. І. Рудницьких). Київ : Ін-т крим.-викон. служби. 67–68.

³Павлюков, Р. О. (2006). Поняття та структурні елементи правового статусу інвалідів в Україні. *Право і безпека*. 5 (5). 139.

2.2. Деякі питання загального правового статусу засуджених осіб

На окрему увагу заслуговує розгляд питання загального правового статусу засуджених осіб, основою якого, як зазначалося вище, є конституційні права, які, зрозуміло, в силу виконання тих чи інших видів покарань піддаються обмеженням тією чи іншою мірою.

Як зазначає М. Хавронюк: «із урахуванням наявності багатьох сфер життєдіяльності суспільства, кожна з яких характеризується особливими правовими відносинами, а також з урахуванням змісту потреб, що цими правами забезпечуються (класифікація за цими критеріями визнається як основна і звичайно застосовується при більш детальному розгляді конкретних прав і свобод), конституційні права та свободи людини і громадянина можна поділити на громадянські (фізичні, особисті), політичні, економічні, екологічні, соціальні та культурні (гуманітарні)»¹.

За характером потреб людини, які забезпечуються правами, П. Рабінович пропонував такий поділ прав людини:

– «фізичні права (або, за іншою термінологією, життєві, вітальні чи соматичні), здійснення яких задовольняє найважливіші, базові, визначальні потреби людини в забезпеченні її біологічного, «тілесного» існування, виживання, безпечного психофізичного розвитку. У разі порушення, руйнації, ліквідації прав цієї групи втрачають сенс, зводяться нанівець будь-які права людини, що належать до інших груп. Саме тому основна класифікація прав людини має розпочинатися саме із прав фізичних;

– особистісні права, здійснення яких задовольняє потреби людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей;

¹ Конституція України (2003): Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. посібн. Авт.-уклад. М. І. Хавронюк. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Видавництво А. С. К., 2003. 74–75. (Нормативні документи та коментарі).

– культурні права, реалізація яких задовольняє потреби людини в доступі до культурних надбань свого народу та інших народів (зокрема, у здобутті знань), у її самореалізації шляхом створення нею різноманітних цінностей культури;

– економічні права, здійснення яких задовольняє потреби людини в її індивідуальній самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ, у наданні послуг або у підприємстві;

– політичні права, які задовольняють потреби людини у визначенні загальних соціальних умов її індивідуального існування й розвитку через участь в управлінні суспільством (його осередками, об'єднаннями) і державою»¹.

Враховуючи позицію, що слід виходити із назв, які є найбільш усталеними і частково впливають, зокрема, із назв положень відомих універсальних міжнародних актів – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права², підтримуємо класифікацію прав людини, відповідно до якої «права за змістом поділяються на:

1) особисті права людини:

- ті, що забезпечують фізичне існування особи;
- ті, що забезпечують соціальне існування особи;

2) соціально-економічні права людини:

– економічні – які слід розуміти як можливості людини самостійно здобувати засоби для існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ;

– соціальні – які в даному контексті розглядаються, як вимоги особи до держави в тому випадку, якщо вона самостійно з об'єктивних причин не може забезпечити гарантований рівень власного економічного добробуту;

¹ Рабінович, П. (2013). Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2 (73). 14.

² Конституція України (2003): Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посібн. Авт.-уклад. М. І. Хавронюк. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Видавництво А. С. К., 2003. 75. (Нормативні документи та коментарі).

- 3) політичні права людини і громадянина;
- 4) культурні права людини;
- 5) екологічні права людини»¹.

Основоположним правом людини є право на життя, що підтверджується конституційним положенням, закріпленим у ст. 3 Основного закону: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю»². Відтак, як слушно зазначають О. Гальцова та А. Степанюк: «Під час виконання кримінальних покарань діяльність адміністрації та персоналу УВП має бути спрямована на утвердження й забезпечення насамперед тих прав і свобод людини, які визнаються Конституцією України найвищою соціальною цінністю... Вбачається, що відповідальність за позбавлення життя людини під час відбування покарань лягає на тих осіб, які діяли від імені держави. Оскільки адміністрація та персонал УВП є саме таким уповноваженим органом, на них покладається обов'язок збереження життя засуджених під час виконання кримінальних покарань, попередження серед них самогубств, а також виявлення схильних до самогубств осіб, які відбувають покарання та можуть заподіяти шкоду власному життю або здоров'ю»³.

Окрім особистих прав, найбільш чисельну групу прав складають соціальні та економічні права людини.

До переліку соціально-економічних прав засуджених осіб М. Романов відносить такі, як: «на гуманне ставлення до них і на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню; на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом; на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення

¹ Литвиненко, І. Л. (2007). До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2 (22). 57–58.

² Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

³ Гальцова, О. В. (2020). *Принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні та відбуванні покарань: монографія*. Право.

пенсій, відповідно до законів України; на оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо тривалості, умов та оплати праці; на належне матеріально-побутове забезпечення в порядку, встановленому КВК України; одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту (ст. 107 КВК України)»¹.

Слід відзначити, що найбільше порушень на практиці зазнають соціально-економічні права тих засуджених осіб, які відбувають покарання, які пов'язані з ізоляцією від суспільства. Як наголошують автори монографічного дослідження «Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України» та практики його застосування: «...із низки соціально-економічних прав засуджених особливо зазнають порушень трудові права, про це неодноразово зазначали у своїх наукових працях учені кримінально-виконавчого права, а також щодо складнощів їх реалізації у практичній площині. Зокрема, щодо належної заробітної плати, недоотримання елементарних вимог законодавства щодо охорони праці, права на відпочинок, а також ігнорування соціальних гарантій. Вказане є порушенням міжнародних стандартів (Європейських пенітенціарних правил) щодо винагороди за працю, згідно яких за свою роботу в'язні повинні отримувати справедливую винагороду, а умови праці повинні бути такими ж як і на свободі»². Більш детально проблеми реалізації права на працю засудженими особами будуть проаналізовані у контексті аналізу спеціального правового статусу засуджених осіб.

Ведучи мову про особливості реалізації політичних прав засуджених осіб, передусім тих, хто відбуває покарання, що пов'язані з позбавленням волі, варто підтримати позицію О. Почанської, яка

¹ Романов, М. В. (2015, 27 листопада). Місце соціально-економічних прав у структурі правового статусу засудженого. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Ін-т крим.-викон. служби. 318.

² Автухов, К. А., Гальцова, О. В., Кутепов, М. Ю. (2021) *Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування: монографія* (Ред. Степанюк, А. Ф.) Право.

зазначає, що: «значна кількість закріплених у Конституції України політичних прав і свобод на рівні правового статусу громадян, засуджених до кримінального покарання у вигляді позбавлення волі, суттєвим чином обмежується, видозмінюється або взагалі відсутня. Перш за все, це стосується обмеження права на участь в управлінні державними справами, зокрема, – втрати та обмеження частини виборчих прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, а також суттєвого обмеження і видозмінення права на збори та права брати участь у роботі політичних партій і громадських організацій»¹.

Не вдаючись до детального аналізу окремих прав, відзначимо, що предметом наукових досліджень виступали: право засудженого на життя² та право на медичну допомогу³ під час відбування покарання, право засуджених на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності⁴, право засуджених на свободу світогляду та віросповідання⁵, право на звернення⁶, виборчі права засуджених⁷, сімейні пра-

¹ Почанська, О. С. (2018). Політичні права і свободи громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, як об'єкт адміністративно-правового забезпечення. *Європейські перспективи*. (1). 56.

² Гальцова, О. В. (2017). Щодо права засуджених на життя під час відбування покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. (1). 122–124.

³ Рябих, Н. В. (2012). Право на життя та право на медичну допомогу осіб засуджених до позбавлення волі. *Науково-аналітичний журнал «Митна справа»* 5(83). (Ч. 2). 263–269.

⁴ Василюк, І. М. (2016). Позиція міжнародних стандартів щодо права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 5(14). 95–99.

⁵ Голоборотько, Д. Є. (2017). Законодавчі гарантії права засуджених на свободу світогляду та віросповідання в Україні (1991–2016 рр.). *Держава та регіони. Серія: Право*. 1(55). 8–13.

⁶ Лисодєд, О. В. (2015, 27 листопада) Щодо права засуджених до позбавлення волі на звернення. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ. Ін-т крим.-викон. служби. 177–179.

⁷ Яковець, І. С. (2015). Виборчі права засуджених до позбавлення волі у міжнародних документах і практиці. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2 (10). 248–261.

Томіліна Ю. Є. (Дата звернення: 20.08.2017). До питання про обмеження виборчих прав засуджених. URL: http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/2595/1/2017_Tomilina_DO%20ПИТАННЯ%20ПРО%20ОБМЕЖЕННЯ%20ВИБОРЧИХ%20ПРАВ%20ЗАСУДЖЕНИХ.pdf

ва засуджених¹, право на освіту засуджених², право на зайнятість³ та працю засуджених⁴, авторські права засуджених⁵ тощо.

І це далеко не вичерпний перелік прав засуджених, а також праць, які присвячені їх аналізу.

Ознакою конституційних прав засуджених, як уже раніше зазначалося, є їх обмеженість. В. Човган у своєму фундаментальному монографічному дослідженні «Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування» обмеження прав засуджених тлумачить як звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод державою внаслідок володіння особою спеціальним правовим статусом засудженого⁶.

При цьому автором виділено такі «форми нормативних обмежень прав (тих, що об'єктивуються в законодавстві), як: 1) позбавлення суб'єктивного права; 2) заборона; 3) обов'язок; 4) специфічні суб'єктивні права; 5) встановлення специфічної відповідальності»⁷.

Саме специфічні суб'єктивні права та обов'язки засуджених, які одночасно виступають формами обмежень прав, що є елементами загального правового статусу, – це ті індикатори, які визначають спеціальний правовий статус засудженого і складають основне «ядро» його змісту.

¹ Яковець, І. С. (2015). Проблеми обмеження сімейних прав засуджених при виконанні покарання у виді позбавлення волі практиці. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 1 (9). 266–279.

² Шевченко, О. Д. (2016). Стан дослідження в науці проблем, що стосуються змісту права засуджених на освіту. *Право і суспільство*. (5). 158–161.

³ Неживець, О. М. (2012). Теоретичні аспекти зайнятості жінок, засуджених до позбавлення волі в Україні. *Юридичний вісник*. 1(22). 130–135.

⁴ Дуюнова, Т. В. (2014). Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. (27). 151–160.

Лисенко М. І. (2015). Забезпечення права на працю засуджених в умовах ізоляції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 13(2). 78–80

⁵ Микитась, І. М. (2015). Правова охорона авторських прав засуджених. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 32 (3). 53–55.

⁶ Човган В. О. (2017). *Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія*. Права людини.

⁷ Там само.

2.3. Проблеми реалізації спеціального правового статусу засуджених осіб та шляхи його вдосконалення

Елементами спеціального правового статусу засуджених є суб'єктивні права, юридичні обов'язки та гарантії їх забезпечення. При цьому, як зазначалося раніше, саме права та обов'язки будуть основою спеціального правового статусу засуджених.

Вдаючись до аналізу нормативної регламентації спеціального правового статусу засуджених, слід відзначити наступне. На відміну від правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань, правовий статус засуджених визначений у главі 2 КВК України, де закріплено основи правового статусу засуджених (ст. 7), основні права засуджених (ст. 8), основні обов'язки засуджених (ст. 9), а також на рівні окремої статті 10 передбачено право засуджених на особисту безпеку.

Зокрема, у п. 1 ст. 8 КВК України передбачений, здавалося б, вичерпний, досить широкий перелік прав засуджених, який складається з одинадцяти позицій.

Однак у п.п. 2, 3, 4 ст. 8 КВК України закріплено, що засудженому гарантується право на правову допомогу; засуджені іноземці мають право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав, особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, – з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, що здійснюють їх захист; засудженому гарантується право на побачення в порядку, встановленому КВК України¹.

У ст. 10 КВК України передбачене право засуджених на особисту безпеку і порядок забезпечення цього права, що, безумовно, сприяє його застосуванню на практиці.

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України (2003): Закон України № № 1129-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page>

Доречно зауважити, що деякі права засуджених сформульовані в КВК України через норми-гарантії, наприклад, засудженому гарантується право на правову допомогу, засудженому гарантується право на побачення. Законодавчо встановлені також гарантії забезпечення інших прав засуджених. Так, гарантією права засуджених на охорону здоров'я виступатиме система медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а гарантією права на працю буде система заходів та засобів, які об'єднуються поняттям «охорона праці».

Сьогодні засуджені підприємств УВП залучаються до виготовлення такої продукції, як: будівельні матеріали, меблі, продукція промислового призначення, сільськогосподарська техніка та запасні частини до неї, тара і упаковка, транспортне устаткування та автозапчастини, швейні вироби і взуття, господарсько-побутові товари, металовироби, продукція спецпризначення, сувенірна продукція, товари для садівників та городників, чавунне литво тощо. А тому, з огляду на специфіку виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, забезпечення засуджених гарантіями у сфері охорони праці є запорукою реалізації конституційного права на належні, безпечні і нешкідливі умови праці, а також важливим заходом щодо профілактики виробничого травматизму.

Одночасно очевидним є те, що окремі з перелічених прав стосуються засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі. А тому таке звужене змістове наповнення законодавчої норми не відповідає її назві «Основні права засуджених». Тому доцільно в цій статті зосередити права, які є іманентно властивими всім категоріям засуджених, а вже в статтях наступних глав КВК України зосередити права, притаманні засудженим при відбуванні різних видів покарань. До прикладу, КВК України у ч. 1 та 2 ст. 107 регламентуються права та обов'язки засуджених до позбавлення волі.

На думку Ю. Чеботарьової: «ст. 8 КВК України повинна бути доповнена текстом, де б були перераховані всі права, властиві всім категоріям засуджених громадян України, у тому числі засудженим до позбавлення волі, які витікають із міжнародних законів і норм, із міжнародних договорів, конвенцій, угод і правил, що підтверджують ці права (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт

про цивільні і політичні права, Конвенція ООН проти тортур і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів обігу і покарання, регіональних конвенціях та угодах): 1) право на життя й особисту недоторканність; 2) право на свободу від тортур або іншого жорсткого поводження; 3) право на здоров'я; право на повагу людської гідності; 4) право на належні правові процедури; 5) право на свободу від дискримінації будь-якого роду; 6) право на свободу від рабства; 7) право на свободу совісті і думки; 8) право на свободу віросповідання; 9) право на недоторканність сімейного життя; 10) право на саморозвиток»¹. Така авторська пропозиція щодо переліку прав не зовсім відображає особливості спеціального правового статусу засуджених, а більшою мірою є повторенням прав, що охоплюються загальним правовим статусом людини, які ми називали вище.

У Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, яка, будучи програмним документом, окреслює напрями подальшого реформування і функціонування пенітенціарної системи, встановлюється, що: «Метою Стратегії є створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства і забезпечуватиме соціальну адаптацію засуджених та осіб, взятих під варту»².

Серед основних цілей Стратегії у контексті забезпечення правового статусу засуджених осіб на увагу заслуговують наступні: 1) створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту; 2) створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; 3) забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах тощо.

Відтак ключовими проблемами чинної кримінально-виконавчої системи України й надалі залишаються: забезпечення належних умов

¹ Чеботарьова, Ю. А. (2005). *Правовий статус засуджених до позбавлення волі* [автор. дис. ... канд. юрид. наук] Київ.

² Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (2022): розпорядження Кабінету Міністрів України № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10>

тримання засуджених осіб; забезпечення права на гуманне ставлення до засуджених та повагу їх людської гідності; забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Окрім того, у якості одного із завдань з реалізації стратегічної цілі «Удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження» у Стратегії передбачено «зміну підходів до залучення до корисної зайнятості засуджених та осіб, взятих під варту, створення додаткових стимулів для залучення засуджених до праці як засобу ресоціалізації»¹, що потребує окремого аналізу у контексті реалізації права на працю засудженими.

З огляду на такий перелік основних проблем, що стосуються реалізації прав засуджених, вважаємо за необхідне дослідити їх зміст та виробити шляхи вдосконалення й оптимізації процесу їх втілення в життя.

Як, на жаль, зазначено у Стратегії реформування пенітенціарної системи: «Умови тримання у багатьох слідчих ізоляторах та установах виконання покарань не задовольняють базові потреби засуджених та осіб, взятих під варту, і прирівнюються Європейським судом з прав людини до катувань...»², що є індикатором низького рівня відповідності кримінально-виконавчої системи міжнародним та європейським стандартам. В ідеалі ж умови тримання засуджених повинні віддзеркалювати гуманне ставлення до засуджених та свідчити про повагу до їх людської гідності. І до цього ми повинні прагнути.

Як слушно зауважують О. Колб та І. Василюк: «для чіткого розуміння змісту права на гуманне ставлення до засуджених та повагу їх людської гідності слід перш за все визначитися з наповненням основних його складників. Саме такий підхід і дозволить на законодавчому рівні закріпити вихідні засади та гарантії реалізації цього права в процесі виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі»³.

¹ Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (2022): розпорядження Кабінету Міністрів України № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10>

² Там само.

³ Колб, О. Г., Василюк, І. М. (2016, 2 грудня). Гуманне ставлення до засуджених як елемент їх права, межі гуманності при виконанні покарання у виді позбавлення

У результаті аналізу наукової літератури О. Джужа та І. Колб констатують факт існування різноманітних підходів до опису й тлумачення гідності як людини в цілому, так і засудженого зокрема. На їх думку: «єдине, в чому сходяться всі дослідники, – це визнання людської гідності найкращою підставою для обґрунтування всіх інших прав засуджених, у тому числі й на реабілітацію (ресоціалізацію). Людська гідність – складне поняття, що не має чіткої дефініції, і це лише ускладнює практичне забезпечення поваги до неї при виконанні покарання у виді позбавлення волі: якщо не можна чітко встановити, що є гідністю людини, то відповідно, не можна й виміряти повагу до неї у тій або іншій сфері чи діяльності персоналу ДКВС України»¹.

На жаль, вести мову про втілення норми про повагу до людської гідності засудженого на практиці немає жодних підстав. Справедливим з цього приводу є міркування, що «у кримінально-виконавчих установах створюються такі матеріально-побутові умови тримання, які не сприяють усвідомленню особою власної гідності та не орієнтують особу на повагу до себе і до оточуючих. Переповнення деяких установ, убогі та брудні приміщення й інтер'єри колоній, недостатнє матеріальне та побутове забезпечення, форма одягу та прийнятний зовнішній вигляд, які підкреслюють стан і статус засудженого – це не повний перелік тих рис, які притаманні умовам відбування покарання у виді позбавлення волі»².

Фактично неабияка частина карального впливу позбавлення волі міститься саме в умовах тримання. Закон називає серед інших засобів впливу на засудженого працю, соціально-виховну роботу, загально-

волі. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практик. – конф. Київ, Ін-т крим.-викон. служби. 33.

¹ Джужа, О. М., Колб, І. О. (2016, 2 грудня). Повага до людської гідності засуджених: поняття та шляхи забезпечення в процесі виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практик. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. служби. 267.

² Романов, М. В. (2011). Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України*. (заг. Ред. Є. Ю. Захарова); Права людини. 9–12.

освітнє і професійно-технічне навчання засуджених. Серед названих засобів впливу умови тримання є найбільш очевидними та чутливими для засуджених. Працею засуджені не завжди забезпечені, навчання не є обов'язковим та не має достатньої якості, а соціально-виховна робота не завжди орієнтована на особистість (частіше має певне ідеологічне або ситуативне забарвлення). Що стосується умов тримання, то з ними засуджені зіштовхуються щоденно, та ці умови мають яскраво виражену каральну суть. Без перебільшень їх можна назвати такими, що ганьблять та принижують особу¹.

Більше того, А. Степанюк робить далекосяжний висновок: «виправних колоній у тому форматі, який має місце сьогодні, в Україні не повинно бути. Саме час перейти до запровадження в'язничної форми виконання-відбування покарання. Не повинно бути такого покарання, як позбавлення волі. Має бути ув'язнення, яке відбуватиметься у в'язниці (тюрмі) з наданням кожному ув'язненому окремої кімнати, щоб норма житлової площі була не 4 м², як це передбачено чинним КВК України, а в середньому близько 25 м² – саме така норма для місць ув'язнення була розроблена ще на початку ХХ сторіччя. Такий підхід повністю відповідає міжнародним документам щодо поводження з ув'язненими, прийнятим на рівні ООН (Правила Мандели), та Європейським в'язничним правилам»².

А тому необхідно докласти зусиль для того, щоб режими в установах запроваджувалися з метою:

- а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;
- б) мінімізувати негативні наслідки ув'язнення та різницю між життям у в'язниці й на свободі, яка послаблює почуття особистої гідності і відповідальності в'язнів;

¹ Романов, М. В. (2011). Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України*. (заг. Ред. Є. Ю. Захарова); Права людини. 9–12.

² Степанюк А. Х. (2018, 18–19 жовтня). Застосування покарань потребує змін. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук. практ. Конф. (Ред. В. Я. Тацій, В. І. Борисов та ін). Харків, Право. 432–433.

в) підтримувати та посилювати ті зв'язки з родичами і зовнішнім світом, що якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин;

г) забезпечити в'язням можливості розвивати професійні навички і здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення¹.

Окрім того, в таких критичних умовах браку поваги до гідності людини в місцях позбавлення волі виникає потреба в допомозі, підтримці, настанові. Цю роль здавна брали на себе священики. В'язничне капеланство забезпечує право засудженого на свободу віросповідання і надає можливість реалізувати таке право. Про це, зокрема, йдеться в «Мінімальних стандартних правилах поводження з ув'язненими» (1955 р.) (стаття 42), а також ці положення закріплено в українському законодавстві, зокрема в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991 р.), статті 35 Конституції України тощо².

Релігійна опіка в УВП та СІЗО є невід'ємною складовою здійснення принципу гуманного поводження з усіма особами, позбавленими волі, поваги до їх людської гідності³.

Більше того, суттєву допомогу в проведенні ресоціалізаційної роботи можуть надавати саме представники Церков, релігійні організації, оскільки ці інституції в силі здійснювати позитивний вплив на духовний світ особистості засудженого, зміцнювати її морально-етичні якості, а також забезпечувати засуджених духовною підтримкою.

З метою координації душпастирської опіки засуджених та осіб, узятих під варту, що перебувають в органах, УВП та СІЗО ДКВС України, і персоналу цих органів та установ при Міністерстві юстиції

¹ Романов, М. В. (2011). Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України*. (заг. Ред. Є. Ю. Захарова); Права людини. 9–12.

² Крупник, Л. О. (2016, 2 грудня). Проблема людської гідності у місцях позбавлення волі (крізь призму в'язничного душпастирства) *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. Служби. 293–294

³ Безверха А. О. (2016, 2 грудня). Вплив релігії на засуджених при відбуванні кримінального покарання. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. Служби. 253

України функціонує Душпастирська рада з питань релігійної опіки в пенітенціарній системі України¹.

Проблема забезпечення засуджених якісною медичною допомогою пов'язана з реалізацією одного з найважливіших соціальних прав людини, закріпленого в ст. 49 Конституції України, – права кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Право на охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом, включено також до переліку основних прав засуджених, визначених у ч. 1 ст. 8 КВК України.

Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань².

Беззаперечно, що в першу чергу забезпеченню реалізації права на охорону здоров'я сприяють заходи щодо організації охорони здоров'я та медико-санітарного забезпечення засуджених до позбавлення волі, які проводяться закладами охорони здоров'я, що перебувають у системі державної установи «Центр охорони здоров'я ДКВС України».

За даними станом на 31.12.2023 року у структурі державної установи «ЦОЗ ДКВС України» перебуває 99 закладів охорони здоров'я, зокрема: спеціалізованих туберкульозних лікарень – 5, багатопрофільних лікарень – 7, медичних частин – 83, фельдшерсько-акушерських

¹ Положення про Душпастирську раду з питань релігійної опіки в пенітенціарній системі України: наказ Міністерства юстиції України (2017). URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/nakazom-ministerstva-yustytisyi-ukrayiny-zatverdzheno-polozhennya-pro-dushpastyrsku-radu-z-pytan-religijnoyi-opiky-v-penitentsiarnij-systemi-ukrayiny/>

² Кримінально-виконавчий кодекс України (2003): Закон України № № 1129-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page>.

пунктів – 4. Упродовж 2023 року ліквідовано 4 установи ЦОЗ ДКВС України, об'єднані 4 установи у дві та створено одну медичну частину¹.

У зоні бойових дій перебувають: медична частина №2, медична частина №82, Бахмутська міська медична частина філії ЦОЗ ДКВС України в Дніпропетровській та Донецькій областях. На ТОТ перебувають: медична частина №107, Маріупольська міська медична частина філії ЦОЗ ДКВС України в Дніпропетровській та Донецькій областях, медична частина №145, медична частина №144 філії ЦОЗ ДКВС України в Запорізькій області, Старобільська міська медична частина філії ЦОЗ ДКВС України в Харківській та Луганській областях, Голопристанська спеціалізована туберкульозна лікарня філії ЦОЗ ДКВС України в Херсонській області².

Попри розгалужену структуру закладів охорони здоров'я, що функціонують у кримінально-виконавчій системі нашої держави, продовжують існувати невирішені проблеми в цій сфері, які, в свою чергу, призводять до порушення права засуджених на охорону здоров'я.

Чимало порушень стосується питань своєчасності звільнення засуджених від праці і початку лікування, відсутності в медчастинах установ необхідних фахівців і ліків, своєчасності обстеження на предмет встановлення інвалідності, цілодобового доступу хворих до якісної питної води, проблем з отримання медпрепаратів від родичів засуджених тощо³.

Крім того, виходячи з міркування О. Богатирьової: «права засуджених на охорону здоров'я найбільше підлягають захисту у таких випадках, як:

¹Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/>.

²Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>.

³Стулов, О. О. (2014). Медико-санітарне обслуговування засуджених до обмеження волі та позбавлення волі: проблеми забезпечення законності. *Форум права*. (2). 424.

- нездійснення своєчасного первинного обстеження засуджених упродовж доби, затримка в їх обстеженні та лікуванні;
- ненадання засудженим належної медичної допомоги (госпіталізації), необхідних умов лікування та організації медичного обслуговування (закупівлі, порядку використання медикаментів, обладнання та ін.);
- викладення недостовірних відомостей, що містяться в медичній документації про стан здоров'я;
- зволікання при підготовці або неналежне складання медичними працівниками відповідних документів про стан здоров'я осіб для подальшого вирішення питання про звільнення засудженого від покарання за хворобою (ст. 84 КК України)»¹.

На порушення права засуджених на охорону здоров'я та проблеми медико-санітарного забезпечення засуджених вказано і у Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року: «Під час реалізації права засуджених та осіб, взятих під варту, на охорону здоров'я та медичне обслуговування Європейським судом з прав людини, Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню констатовано порушення медичного і немедичного характеру та зазначено, що потребує удосконалення діагностики та лікування загально-соматичних і соціально небезпечних захворювань, зокрема ВІЛ-інфекції, туберкульозу та вірусних гепатитів. Необхідно модернізувати правові та організаційні засади надання психіатричної допомоги особам з психічними розладами, у тому числі шляхом впровадження програм лікування з використанням лікарських засобів замісної підтримувальної терапії. Існує потреба у створенні належних умов тримання і здійсненні реабілітаційних заходів, спрямованих на оздоровлення таких осіб»².

¹ Богатирьова, О. І. (2016, 2 грудня). Захист прав засуджених на охорону здоров'я. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ, Ін-т крим.-викон. служби. 379.

² Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (2022): розпорядження Кабінету Міністрів України № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10>

Не зважаючи на сьому річницю реформи охорони здоров'я у пенітенціарній системі, курс на втілення у життя якої було взято у 2017 році, прогалин у забезпеченні права на медичну допомогу засуджених до позбавлення волі залишається нині чимало. Зокрема, як показали результати проведених моніторингових візитів до установ виконання покарань: «сьогодні мають місце наступні проблемні питання у сфері медичного забезпечення засуджених осіб, що перебувають у місцях позбавлення волі: 1) затримка у діагностиці захворювань та їх лікуванні, неадекватне лікування або його повна відсутність; 2) відсутність у переважній кількості випадків забезпечення дієтичним харчуванням тих, хто його потребує, як це передбачено протоколами лікування, зокрема з хворобами шлунково-кишкового тракту, цукровий діабет, гепатити; 3) ув'язнені, які страждають на термінальні стадії невиліковних захворювань з невідворотнім летальним результатом, не отримують паліативної допомоги; 4) транспортування засуджених і, зокрема хворих, особливо тих, кому потрібен супровід медичного працівника, відбувається в настільки поганих умовах, що воно неодноразово визнавалось ЄСПЛ порушенням права не бути підданим нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню; 5) під час охорони хворих ув'язнених у цивільних лікарнях конвойні фіксують кайданковим ланцюгом до ліжка навіть осіб, які перебувають в надзвичайно тяжкому стані, вкрай фізично ослаблені хворобою і об'єктивно нездатні самостійно пересуватися; 6) неналежні умови тримання засуджених з інвалідністю, які часто досягають рівня нелюдського поводження; 7) доступ до психіатричної допомоги в українських установах виконання покарань вкрай недостатній для ув'язнених; 8) порушення вимоги конфіденційності медичної інформації про засуджених; 9) проблема з забезпеченням медичними препаратами, закупівля яких відбувається зараз у централізованому порядку, потребує значного часу і фактично унеможливило оперативне придбання медичними частинами додаткових препаратів, у разі виникнення такої потреби»¹.

¹ Беспала, Т., Захаров, С., Овдієнко, А., Ревякін, М., Романов, М., Токарев, Г. (2021). *Реформа пенітенціарної медицини*. Права людини. URL: <https://library.khpg.org/index.php?id=1643870575>

Тому, очевидно, що за існуючих умов говорити про позитивні зміни у стані забезпечення права на медичну допомогу засуджених до позбавлення волі зарано. Треба й надалі збільшувати фінансування сфери охорони здоров'я відповідної категорії засуджених осіб, а також вживати заходів, спрямованих на усунення вищенаведених проблем та мінімізувати негативні наслідки порушення цього права на практиці.

Реалізація права на працю, передбаченого ст. 43 Конституції України, зміст якого полягає в можливості вільно розпоряджатися своєю здатністю до праці, засудженими, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі, має свої особливості та обмеження.

Такі особливості передусім передбачені КВК України та Інструкцією про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі¹.

Як зазначається в літературі, обмеження у реалізації права на працю мають каральний та виховний характер і впливають із самого покарання. До цих обмежень належать: неможливість добровільного вступу в трудові відносини, зміна їх характеру чи добровільне припинення, вільне користування коштами тощо².

Відповідно до норм кримінально-виконавчого законодавства України: «Засуджені до обмеження волі залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці за строковим трудовим договором, як правило, на виробництві виправних центрів, а також на договірній основі на підприємствах, в установах чи організаціях усіх форм власності за умови забезпечення належного нагляду за їхньою поведінкою» (ст. 60 КВК України).

Натомість «засуджені до позбавлення волі мають «право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою – підприємцем

¹ Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції від 07.03.2013 р. № 396/5 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13>.

² Бадира, В. А., Денисов, С. Ф., Денисова, Т. А. (2008). *Кримінально-виконавче право: навчальний посібник* (Ред. Денисова Т. А.) Істина.

або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг. Такі договори погоджуються адміністрацією колонії та повинні містити порядок їх виконання. Адміністрація зобов'язана створювати умови для праці засуджених за договорами цивільно-правового характеру та трудовими договорами» (ст. 118 КВК України).

Більшість існуючих УВП мають власне виробництво, де засуджені особи працюють, виконуючи замовлення. У системі ДКВС України функціонують підприємства УВП, які є державними підприємствами, та покликані здійснювати господарську діяльність та професійно-технічне навчання засуджених. Засуджені особи залучаються до праці з урахуванням наявних виробничих потужностей підприємств УВП (ст. 13 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»).

Однак не виключена можливість залучення засуджених до позбавлення волі до праці на підприємствах державної або інших форм власності. Водночас не всі категорії засуджених осіб можуть працювати за межами УВП. Так, засуджені до довічного позбавлення волі залучаються до праці тільки на території виправної колонії з урахуванням вимог тримання їх у приміщеннях камерного типу. Засуджені неповнолітні залучаються до праці тільки на підприємствах виховних колоній¹.

Попри зміни, внесені у квітні 2014 року до КВК України, які уніфікували підхід законодавця до розуміння правової природи праці засуджених до позбавлення волі як права, не можна залишати поза увагою той факт, що праця засуджених завжди матиме обов'язковий характер і в чистому вигляді як право не може розглядатися. Такий висновок можна зробити зі здійсненого аналізу норм чинного кримінально-виконавчого законодавства, яке серед основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених називає суспільно-корисну працю, що містить економічні, фізичні чи оздоровчі цілі та ціль виконання зобов'язань засудженим. А тому створення умов для залучення засуджених до праці та відшкодування

¹ Степанюк, А. Х., Яковець, І. С. (2005). *Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар* (Ред. Степанюк А. Х.) ТОВ «Одіссей».

ними збитків, завданих злочином, а також виконання інших майнових зобов'язань залишається одним із пріоритетних напрямів реалізації кримінально-виконавчої політики¹. Сьогодні це питання не втратило своєї актуальності.

Про це свідчать і задекларовані плани Міністерства юстиції України, які зводяться до забезпечення роботою і стимулювати ув'язнених та засуджених до праці. Як зазначила заступниця міністра юстиції України О. Висоцька: «Ми маємо залучати засуджених до роботи, бо вважаємо, що вони будуть більш вмотивованими, якщо знатимуть, як можна чесно заробляти, та матимуть при виході із установ позбавлення волі певний капітал»².

Видається, що такі наміри слід вітати і втілювати у життя з врахуванням європейського досвіду та особливостей національного правового менталітету.

Як слушно зауважувала Т. Денисова: «Сьогодні ситуація у більшості розвинутих західних країн кардинально змінилася. Праця у пенітенціарних системах репрезентується не як виправний засіб, притаманний марксистській філософії, а як інструментальний засіб, що дає змогу засудженим більш легко переносити ув'язнення, можливість для бажаючих підготуватися до майбутньої свободи в аспекті забезпечення себе зайнятістю»³.

М. Кутепов цілком справедливо розглядає працю засуджених як шлях до ресоціалізації⁴.

Справді внаслідок застосування праці засуджених до позбавлення волі з урахуванням індивідуальних особливостей особистості засудженого в кінцевому підсумку можна досягти працевлаштування

¹ Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2014). Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 3(2). Херсон. 40.

² Висоцька, О.: Європейський досвід допоможе нам напрацювати дієву модель залучення ув'язнених до праці. (2022). URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-evropeyskiy-dosvid-dopomoje-nam-napratsyuvati-dievu-model-zaluchennya-uvyaznenih-do-pratsi>

³ Денисова, Т. (2019). Визначення ефективності виправного впливу на осіб, засуджених до позбавлення волі. *Право України*. (7). 114.

⁴ Кутепов, М. Ю. (2020). Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. (7). 322–325.

особи, звільненої з місць відбування покарання, що буде найкращим підтвердженням не лише ефективності застосування праці засуджених до позбавлення волі, але і їх успішної ресоціалізації.

З правом на працю тісно пов'язане право на зайнятість. Р. Шабанов, розмірковуючи над питанням співвідношення права на працю та права на зайнятість, дійшов логічного висновку про природність первинності права на працю перед правом на зайнятість, які співвідносяться як сутність та форма, як право і закон, де право на працю посідає центральне місце, а право на зайнятість у формі правового закону має надати природному праву на працю рушійної сили. Розуміння права на зайнятість саме як законодавчого права, яке є інструментом реалізації права на працю, дозволяє при його реалізації вимагати додержання природно-правових вимог права на працю та не може залежати від політичних чи економічних інтересів¹

Питання реалізації права на зайнятість завжди було, є і буде актуальним як з теоретичної, так і практичної точки зору. Варто відзначити, що в умовах сьогоденішньої соціально-економічної кризи, в якій перебуває наша держава, проблема забезпечення зайнятості населення особливо загострилася.

Відповідно до п. 7 ч. 1 Закону України «Про зайнятість населення» під поняттям «зайнятість» слід розуміти не заборонену законодавством діяльність осіб, пов'язану із задоволенням їх особистих та суспільних потреб з метою одержання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність членів однієї сім'ї, які здійснюють господарську діяльність або працюють у суб'єктів господарювання, заснованих на їх власності, у тому числі безоплатно².

Р. Шабанов, аналізуючи правову природу права на зайнятість, зазначає, що: «право на зайнятість виступає, по-перше, як суб'єктивне право кожного громадянина, який відноситься до економічно активного населення, на державне сприяння в одержанні роботи або необ-

¹ Шабанов, Р. І. (2014). Правова природа права на зайнятість як юридичного механізму забезпечення зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* (26). 122.

² Про зайнятість населення: Закон України № 5067-VI р. (2012) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>

хідної профпідготовки для цього, якому відповідає обов'язок держави в особі його компетентних органів здійснити таке сприяння, і, по-друге, як правочин реалізувати свої можливості на одержання державного сприяння в різних організаційно-правових формах, вимагати від відповідних органів та посадових осіб належного виконання цього обов'язку»¹.

Для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, можливість реалізувати своє суб'єктивне право на зайнятість набагато менша у порівнянні з іншими особами.

Така ситуація зумовлена багатьма чинниками, а саме: упередженістю потенційного роботодавця щодо особи, яка раніше відбувала покарання в місцях позбавлення волі; недостатнім рівнем ресоціалізації звільненої особи; втратою навичок та вмінь професійної діяльності тощо.

З огляду на ці обставини особи, звільнені після відбуття покарання, віднесені до категорії громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню (п. 3 ч. 1 ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення»).

Окрім того, задля засвоєння звільненими особами з місць позбавлення волі соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, в тому числі через реалізацію свого права на зайнятість, здійснюються заходи соціального патронажу.

Так, відповідно до ст. 18 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» Державна служба зайнятості наділена повноваженнями щодо здійснення соціального патронажу, зокрема вона бере участь у підготовці до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, та здійснює інші повноваження в цій сфері ².

¹ Шабанов, Р. І. (2014). Правова природа права на зайнятість як юридичного механізму забезпечення зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право.* (26). 123.

² Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк (2011): Закон України № 3160-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>.

Таким чином, законодавчо передбачені додаткові гарантії для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у сприянні працевлаштуванню та заходи інформаційно-роз'яснювального і профорієнтаційного характеру для осіб, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі, сприяють подальшій соціальній адаптації раніше засудженої особи та реалізації її права на зайнятість, що, в свою чергу, позитивно впливає на особу і зменшує ризики вчинення нею нових злочинних діянь¹.

Отже, без перебільшення можна стверджувати, що вирішення питання забезпечення зайнятості та працевлаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі, є одним із індикаторів реінтеграції їх у суспільне життя в якості повноправних його учасників.

Ведучи мову про обов'язки, які разом з правами є основою спеціального правового статусу засуджених осіб, відзначимо, що слушною є позиція Ю. Кричун про те, що: «обов'язки засуджених мають велике значення в механізмі правового регулювання. Вони обмежують, конкретизують і доповнюють загальний статус громадян. Сутність юридичних обов'язків засуджених виражається у вимозі необхідної, з точки зору держави, влади і закону, поведінки. Ця поведінка забезпечується заходами державного примусу. Юридичні обов'язки виявляються через їх зміст та структуру, в яку включається потрібність здійснення певних дій і необхідність стримуватися від деяких із них»².

Обов'язкам засуджених присвячена ст. 9 КВК України. Так, у ч. 1 ст. 9 КВК України передбачений такий перелік обов'язків: 1) виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи,

¹ Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2015, 22 грудня). До питання реалізації права на зайнятість осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики зайнятості*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Український центр соціально-правових досліджень. 74.

² Кричун, Ю. А. (2014). Теоретичні положення визначення поняття та змісту правового статусу засуджених до позбавлення волі. *Держава та регіони. Серія: 2* (44). 85.

честь і гідність інших осіб; 2) виконувати встановлені законодавством вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань, уповноваженого органу з питань пробації; 3) ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених; 4) з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань, уповноваженого органу з питань пробації.

У свою чергу, основні права засуджених, як уже раніше згадувалося, закріплені у ст. 8 КВК України. Зазначимо, що їх перелік значно ширший, ніж обов'язків, а це свідчить про законодавчо закріплену непропорційність обсягу прав та обов'язків засуджених. Як із цього приводу справедливо стверджує О. Богатирьова, будь-яке право людини повинно бути врівноважене обов'язком. Проаналізувавши ст. 8, 9, 107 КВК України, можна констатувати, що їх співвідношення вже складає 1:3 й не на користь обов'язків, хоча засуджені відбувають покарання у виді позбавлення волі, яке насамперед передбачає обмеження та заборони. Такий дисбаланс не дає змоги для кожного права засудженого віднайти його обов'язок, що перешкоджає належній організації режиму в установах виконання покарань¹.

Тому в літературі висловлюються пропозиції щодо розширення для засуджених кола обов'язків шляхом трансформації окремих прав у обов'язки. У першу чергу це повинно стосуватися осіб, які відбувають покарання, пов'язані з позбавленням волі.

Пропонується працю для таких засуджених зробити обов'язковою.

До прикладу, П. Ісаков та О. Концемал звертаються до історії та з'ясовують особливості працевлаштування засуджених у в'язницях УСРР в 1920 р. Згідно з циркуляром Центрального Карального відділу № 11 від 1920 р. як у «виправно-трудоному», так і фінансовому відношеннях Каральний Відділ Народного Комісаріату юстиції вважав за необхідне докласти всіх зусиль для того, щоб усі без винятку здо-

¹ Богатирьова, О. І. (2015, 27 листопада). Співвідношення прав та обов'язків осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Ін-т крим.-викон. служби. 108.

рові засуджені, наскільки це було можливим при тоді існуючих умовах, залучалися до тюремних робіт¹.

За твердженням авторів, саме так (з урахуванням таких важливих аспектів, як суспільна корисність та оплачуваність) має діяти адміністрація сучасних установ виконання покарань для того, щоб засуджений міг сам себе утримувати в місцях ув'язнення та сплачувати всі відрахування як фізичним особам, так і юридичним. Такі дії дадуть змогу відчути особі, яка відбуває покарання, певний каральний вплив за призначене судом покарання. Окрім того, засуджений власними силами буде відшкодовувати всі завдані ним матеріальні і моральні збитки².

Як зазначає О. Стулов, законодавець, надавши засудженим до позбавлення волі право самим вирішувати дилему «працювати – не працювати», «забув» про інтереси осіб, постраждалих від злочинів. Між тим, ст. 41 Конституції України проголошує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, що право приватної власності є непорушним. Загальновідомо, що значна частина засуджених не має власного майна, за рахунок якого можливе відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди потерпілим від злочинів. За таких умов добровільний порядок працевлаштування цієї категорії засуджених фактично унеможлиблює виконання правоохоронними органами завдань, визначених у ст. 1 КК України, оскільки позбавляє їх можливості скористатись механізмом примусового виконання судових рішень шляхом звернення стягнень на заробітну плату засуджених. І вже зовсім несправедливим (і навіть цинічним) є утримання не бажаючих працювати засуджених за бюджетні кошти, а отже, і за кошти (податки) потерпілих від злочинів, які самі вправі очікувати від держави належної організації виконання судових рішень у частині майнових стягнень. Ураховуючи викладене, видається правомірною пропозиція законодавчо обмежити суб'єктивне право засу-

¹ Ісаков, П. М., Концемал, О. О. (2016, 2 грудня). Окремі аспекти працевлаштування засуджених у місцях позбавлення волі в УСРР 1920 р. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. служби. 132–133.

² Там само.

джених до позбавлення волі працювати (чи не працювати) та вільно обирати вид трудової діяльності під час відбування покарання шляхом встановлення обов'язку працювати у визначених адміністрацією виправних колоній місцях і роботах принаймні тим засудженим, які мають виконавчі листи¹.

М. Пузирьов наголошує, що необхідно повернутися до норми, котра діяла до 8 квітня 2014 року, за якою праця була обов'язком засуджених та злісним порушенням установленого порядку відбування покарання визнавалася необґрунтована відмова від праці (не менш як три рази впродовж року)².

Однак названі вище пропозиції щодо залучення засуджених до праці в обов'язковому порядку є неправомірними і суперечать міжнародним нормам.

Правило 96 Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями (Правил Манделі) передбачає, що засуджені ув'язнені повинні мати можливість працювати і / або брати активну участь у своїй реабілітації за умови встановлення лікарем або іншими кваліфікованими медичними фахівцями їх фізичної та психічної придатності³.

Таким чином, засуджені наділяються можливістю, тобто, правом працювати. При цьому наявність засуджених осіб в УВП, не залучених до праці, як правило, деморалізує їх та поглиблює криміногенну обстановку в установі. Тому необхідно адміністрації УВП докладати зусиль для посилення мотивації засуджених працювати у місцях позбавлення волі. Задля досягнення цієї мети пропонується внесення змін до кримінально-виконавчого законодавства, які б передбачали систему додаткових пільг і переваг: користування додатковими оплачуваними послугами, поліпшеними побутовими умовами тримання тільки за ко-

¹ Стулов, О. (2016). *Правова регламентація працевикористання засуджених до позбавлення волі: погляд крізь призму Конституції України. Підприємство, господарство і право.* 8. 162.

² Пузирьов, М. С. (2018). *Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах: монографія.* ВД «Дакор».

³ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поведження з в'язнями (Правила Нельсона Манделі). (Дата звернення 12 серпня 2024 р.) URL: https://www.unodc.org/res/justice-and-prison-reform/cpej-prison-reform_html/UKR_final_Nelson_Mandela_Rules-E-ebook.pdf

шти, зароблені в УВП; надання короткострокових відпусток тим засудженим, які залучаються до праці; можливість проведення побачень за межами УВП, виходу за межі УВП у вихідні та святкові дні; пільговий залік відбутого строку покарання (наприклад зарахування трьох днів відбутого покарання за чотири, або одного дня відбутого покарання за півтора в залежності від виду робіт); та при зміні умов тримання, умовно-дostroковому звільненні, заміні не відбутої частини покарання більш м'яким; чітке визначення та закріплення на законодавчому рівні можливості умовно-дostroкового звільнення та заміни не відбутої частини покарання більш м'яким тільки для тих засуджених, які працюють в УВП; можливість витратити частину зароблених коштів в установі, іншу – надсилати сім'ям, а решту – накопичувати на особових рахунках (що дасть змогу забезпечити себе чи свою родину на перший час після звільнення; погасити майнові зобов'язання тощо)¹.

Неоднозначним є досвід зарубіжних країн з приводу залучення до праці засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Обов'язкове залучення до праці передбачено у США, Норвегії, Швеції, Австрії, Франції, Фінляндії, Японії; залучення до праці за бажанням засудженого має місце у Великобританії, Іспанії, Чехії, Італії, Словенії, Канаді, Данії, Польщі, Молдові, Нідерландах².

Відповідно до законодавства Швейцарії кожен засуджений повинен працювати. Якщо засуджений не працює, він зобов'язаний навчатися (створені мовні та інші професійні курси). Часто робота засуджених поєднується із навчанням³. У Франції навчання в школі для засуджених є обов'язковим⁴.

¹ Кирилюк, В. А. (2017). Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2. 158–162.

² Там само.

³ Клиша, В. (2015). Досвід пенітенціаріїв Швейцарії. Що можна впровадити в Україні для збалансування національної кримінально-виконавчої політики? URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/743205;jsessionid=D3805638D3E1CE3035FE284343A45F8E>

⁴ Шевченко, О. Д. (2015). Досвід зарубіжних країн щодо забезпечення права на освіту засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 6 (3). 77.

З огляду на приклади міжнародного законодавства, характером обов'язковості слід наділити навчання засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі в Україні, зокрема обов'язковою повинна бути загальна середня освіта.

За допомогою добровільного залучення засуджених до праці і в сукупності з іншими засобами (режимом відбування покарання, соціально-виховною роботою тощо) можна досягти позитивних змін його особистості, які допоможуть засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, створять реальну можливість у майбутньому легше і швидше адаптуватися до життя «на волі»¹. Для цього організація та методи роботи в установах виконання покарань мають максимально наближатися до тих, що прийняті на аналогічній роботі на волі.

1.4. Особливості реалізації правового статусу засуджених осіб в умовах воєнного стану в Україні

Повномасштабна військова агресія росії, розпочата 24 лютого 2022 року, поглибила існуючі проблеми у сфері виконання покарань в Україні, загострила питання забезпечення прав та свобод засуджених осіб, обумовила необхідність посилення чинних заходів їх особистої безпеки в установах виконання покарань, а також запровадження нових механізмів убезпечення життя та здоров'я засуджених. Особливо це стосується тих осіб, які відбувають покарання в установах, що розташовані в зоні бойових дій або на лінії зіткнення.

Відтак, враховуючи умови запровадженого воєнного стану, питання «безпекового потенціалу» пенітенціарної системи як щодо засуджених, персоналу органів та установ виконання покарань, так і суспільства, більше того – держави загострилося. Перед кримінально-виконавчою системою постали нові виклики, які одночасно по-

¹ Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2018). Обов'язки засуджених та їх пропорційність з правами. *Правові новели*. 4. 259–260.

глибили існуючі та створили нові проблеми у процесі виконання-відбування покарань, а також обумовили покладення на органи та установи виконання покарань нових завдань та функцій¹.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, аналізуючи вплив збройного конфлікту на місця несвободи в Україні зазначає, що: «За даними Міністерства юстиції України, у структурі ДКВС України налічується 182 УВП. Станом на 31.12.2023 року не функціонують: 29 УВП, розташованих на територіях Донецької та Луганської областей, тимчасово непідконтрольних уряду України з 2014 року; 5 установ на ТОТ АР Крим та Севастополя; 7 УВП, розташованих на територіях, тимчасово окупованих росією з 24 лютого 2022 року; у 9 УВП засуджених та ув'язнених не тримають у зв'язку зі здійсненням евакуації та розташуванням на деокупованих територіях Херсонської області. Крім того, 2 УВП перепрофільовано в табори для тримання військовополонених; функціонує 1 виховна установа»².

Згідно з інформацією Міністерства юстиції України «стосовно місць несвободи, які постраждали внаслідок збройної агресії росії проти України: зазнали руйнувань 22 УВП, 15 зазнали незначних руйнувань і пошкоджень майна, часткового руйнування будівель, серед таких установ значних руйнувань зазнали «Північна виправна колонія № 90», «Торецька виправна колонія (№ 2)», «Селидівська виправна колонія (№ 82)». Непридатними для подальшого використання стали «Дружелюбівський виправний центр (№ 1)» та «Оріхівська виправна колонія (№ 88)». Часткових руйнувань будівель зазнала «Софіївська виправна колонія (№ 55)». «Бахмутська УВП (№ 6)» міститься на ТОТ»³

¹ Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2024). Кримінально-виконавча система України: виклики воєнного стану. *Law and Society*. 9. 67.

² Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/>.

³ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>

Розглядаючи проблеми кримінально-виконавчої системи України в умовах воєнного стану, доречно їх класифікувати на ті, які спостерігаються в установах виконання покарань на території України в тих її регіонах, які є відносно безпечними, і проблеми в установах виконання покарань на тимчасово окупованих територіях та тих територіях, які знаходяться в зоні бойових дій.

Серед проблем, які виникли й існують у регіонах, які є відносно безпечними, М. Романов називає: «порушення прав засуджених та ув'язнених; катування, насильство та залякування; незабезпечення безпеки засуджених, ув'язнених та персоналу (несвоєчасна, неповна та неналежна евакуація, неналежне фінансування, відсутність інформаційної та управлінської підтримки та супроводу дій персоналу та ув'язнених, залишення персоналу та ув'язнених в небезпеці, неналежний стан установ виконання покарань, до яких переміщуються евакуйовані засуджені та ув'язнені); несвоєчасне, неповне звільнення засуджених та ув'язнених за відповідними правовими підставами або позбавлення засуджених та ув'язнених таких можливостей»¹.

До проблем, які виникли й існують на тимчасово окупованих територіях та тих територіях, які знаходяться в зоні бойових дій, зазначений вище науковець відносить: «порушення прав засуджених та ув'язнених; катування, насильство та залякування; переміщення ув'язнених в невідомі місця та напрямки; надання громадянства держави-агресора без наявності вільного волевиявлення ув'язнених; звільнення окремих ув'язнених від відбування покарання або з-під варти; зміни вироків та інших процесуальних правових підстав перебування ув'язнених в установах; використання ув'язнених як робітничої сили, військових та «живого щиту»; використання інфраструктури установ виконання покарань для розміщення особового складу військових, техніки, військового обладнання та боєприпасів»².

В умовах воєнного стану також «загострилися проблеми, над розв'язанням яких працювала / працює українська в'язнична система. Зокрема, в установах, що перебували в епіцентрі бойових дій, адмі-

¹ Романов, М. (2022). Установи виконання покарань під час війни. URL: <https://khpg.org/1608811011>.

² Там само.

ністрація стикалася з гострими питаннями постачання питної води, тепла та енергії, порушувався телефонний та інтернет-зв'язок, в установах південного регіону виникали проблеми з мобільним зв'язком українських операторів. В установах у зонах бойових дій були труднощі з доставленням харчових продуктів і медикаментів безпосередньо до установ, деякі постачальники опалювальних ресурсів (вугілля та дров) не виконували своїх зобов'язань. Для розв'язання цих питань у ДКВС України створено гуманітарний штаб з координації збору та розподілу гуманітарної допомоги в'язничної інфраструктури, триває співпраця з міжнародними та українськими благодійними і волонтерськими організаціями»¹.

Відтак, можна констатувати, що сьогодні забезпечення безпеки засуджених – це один з основних напрямів діяльності органів та УВП. Крім того, «забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в УВП та СІЗО» передбачено у переліку основних цілей Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року².

Право засуджених осіб, зокрема, тих, що відбувають покарання пов'язані з позбавленням волі, на особисту безпеку закріплюється на рівні ст. 10 КВК України³.

Як відзначає О. Лисодед: «забезпечення права на безпеку як стану захищеності життєво важливих інтересів особи від будь-якої зовнішньої загрози є досить актуальним для засуджених, які відбувають покарання, що пов'язані з реальним позбавленням або обмеженням волі особи, оскільки вони, знаходячись в умовах певної ізоляції від суспільства, не мають можливості самостійно використати всі засоби

¹ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>

² Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (2022): розпорядження Кабінету Міністрів України № 1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10>

³ Кримінально-виконавчий кодекс України (2003): Закон України № 1129-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>

й механізми забезпечення своєї (безпеки?), які дозволені законодавством»¹.

Слушно зауважує Ю. Івчук, зазначаючи, що: «Розглядаючи питання особистої безпеки засуджених до позбавлення волі в умовах воєнного стану не можна оминати увагою вимоги до діяльності установ виконання покарань на підконтрольній частині території України у тилу, оскільки на сьогоднішній день залишається високим ризик завдання ракетних ударів з боку РФ по об'єктам цивільної інфраструктури та режимним об'єктам. У цьому контексті актуальним та не врегульованим є питання щодо облаштування укриттів та захисних споруд на території установ виконання покарань»².

Так, згідно з інформацією Міністерства юстиції України: «станом на грудень 2023 року фонд захисних споруд цивільного захисту ДКВС України налічує 293 захисні споруди, готові до використання за призначенням, зокрема 22 сховища, 121 протирадіаційне укриття, 150 найпростіших укриттів та споруд подвійного призначення, що задовольняє потребу в укритті 94,5% осіб від кількості персоналу УВП і СІЗО ДКВС України, та 78,4% осіб від кількості засуджених та осіб, узятих під варту, що підлягають укриттю»³.

Більше того, «з метою забезпечення наявного фонду захисних споруд готовим до використання за призначенням протягом серпня 2023 року в усіх установах проведено додаткові обстеження об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту..., за результатами проведення яких оформлено відповідні акти, складено дефектні акти та кошторисну документацію для проведення поточних і капітальних ремонтів захисних споруд. Визначено придатними для ви-

¹ Лисодед, О. В. (2013, 25 квітня). *Забезпечення права засуджених на особисту безпеку. Державна політика у сфері захисту потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні: матеріали круглого столу*. Харків. 107.

² Івчук, Ю. Ю. (2023). *Забезпечення правового статусу засуджених до позбавлення волі в установах виконання покарань під час воєнного стану: проблемні аспекти. Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 1 (45). 17.

³ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>

користання 134 такі приміщення місткістю 48 658 осіб, з яких 58 місткістю 20 523 осіб поставлено на облік як захисні споруди. Поточному ремонту підлягають 98 захисних споруд, розташованих у 34 установах, а капітальному ремонту – 18 захисних споруд, які перебувають на балансі 10 установ. Водночас у 31 установі, що не має укриттів (сховищ та протирадіаційних укриттів) для захисту від ракетних ударів засуджених та осіб, узятих під варту, існує потреба в будівництві нових захисних споруд цивільного захисту, в 6 установах – у реконструкції наявних захисних споруд. У червні 2023 року Міністерство юстиції України визначило потребу установ у додатковому фінансуванні для приведення захисних споруд у стан готовності та 12 липня 2023 року до Міністерства фінансів України надіслало листа (№ 90873/8907-4-23/16.3.1) щодо додаткової потреби в коштах на облаштування захисних споруд цивільного захисту»¹.

При цьому доречно зауважити, що при облаштуванні укриттів та захисних споруд на території УВП слід дотримуватися принципу роздільного тримання засуджених осіб, передбаченого ст. 92 КВК України, у тому числі в укриттях, що надзвичайно важко матеріально-технічно забезпечити.

Окрім того, в умовах воєнного стану в Україні очевидною є необхідність удосконалення процедури ефективної та оперативної евакуації засуджених осіб з установ виконання покарань, які знаходяться у місцевостях, наближених до районів, де ведуться бойові дії, до установ виконання покарань з відповідним режимом утримання, які розташовані в безпечній місцевості; посилення зусиль щодо організації повернення засуджених осіб з окупованих територій на території підконтрольні Україні, створення гуманітарних коридорів для забезпечення потреб установ виконання покарань, які опинилися на окупованих територіях тощо².

¹ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>

² Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2022). Воєнний стан у системі чинників (факторів), що впливають на кримінально-виконавчу політику України. *Law and Society*. 6. 82.

Ведучи мову про нинішній стан кримінально-виконавчої системи України, начальник Департаменту з питань виконання кримінальних покарань С. Гречанюк під час виступу 21 червня 2023 року у Києві на Міжнародному пенітенціарному форумі України – 2023 наголосив на оперативних військових проєктах «Зберегти систему та бути корисними для держави», зокрема: «1. Евакуювали понад 10% українських полонених із зони бойових дій та підготували плани дій на випадок наближення війни до кожної з українських пенітенціарних установ. 2. Розроблено алгоритми дій штабу в районі бойових дій та при можливому зайнятті установ виконання покарань. 3. Озброєно та залучено до захисту України воєнізовані формування ДКВС України. 4. У співпраці з Офісом Президента України досягнуто звільнення шляхом помилування близько 400 засуджених, які виявили бажання захищати Батьківщину в лавах Збройних Сил. 5. Здійснено ведення обліку та документування збитків, заподіяних бойовими діями в установах кримінально-виконавчої системи. 6. Запущено центри стійкості у відкритих частинах колоній для підтримки місцевого населення в містах і селах України»¹.

Не зважаючи, на норму закріплену ч. 1 ст. 18 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», яка встановлює категорії осіб, що звільняються від призову на строкову військову службу в мирний час, до яких віднесено громадян України, які були засуджені за вчинення кримінального правопорушення до позбавлення волі, обмеження волі, зокрема й із звільненням від відбування покарання², у зв'язку із початком повномасштабної війни росії проти України та запровадженням воєнного стану засуджені особи, насамперед колишні військові, почали виявляти ініціативу захищати країну.

Президентом України прийнято три укази про помилування, завдяки яким 363 засуджених взяли до рук зброю й пішли на захист

¹ 21 червня 2023 року у Києві пройшов міжнародний пенітенціарний форум, який організували та провели Міністерство юстиції України та Департамент з питань виконання кримінальних покарань за підтримки управління ООН з наркотиків та злочинності UNODC – UNITED NATIONS OFFICE ON DRUGS AND CRIME. (2023). URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/13091/>

² Про військовий обов'язок і військову службу (1992): Закон України №2232-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

України. Клопотання про бажання служити продовжували надходити від засуджених¹.

Відтак 8.05.2024 року прийнято закон України, яким запроваджено інститут умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальній цілісності України².

Станом на 12.07.2024 року до суду подано 3944 клопотання засуджених щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. За участі прокурорів суди вже розглянули та своїми рішеннями задовольнили 3775 клопотань. На їх виконання 3561 засуджений вже поступив на службу до лав Збройних Сил України³.

══════ Висновки до розділу 2

Із проаналізованого вище можемо зробити висновок, що в умовах воєнного стану зміщено пріоритети функціонування кримінально-виконавчої системи: крім завдань щодо реалізації кари, створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, важливе значення набули завдання щодо забезпечення безпеки як засуджених, так і персоналу органів та установ виконання покарань, а також забезпечення безпеки Української держави.

¹ Президент помилював уже 363 засуджених, що захотіли воювати за Україну. Яка процедура. (2022). URL: <https://novynarnia.com/2022/04/10/prezydent-pomyluvav-uzhe-363-zasudzhenyh-yaki-zahotily-voyuvaty-za-ukrayinu-yaka-procedura/>

² Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальній цілісності (2024): Закон України № 3687-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-IX#Text>

³ 3561 засуджений вже поступив на службу до ЗСУ – органи прокуратури продовжують вживати дієвих заходів щодо реалізації їхніх прав (2024). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/3561-zasudzenii-vze-postupiv-na-službu-do-zsu-organi-prokuraturi-prodovzuyut-vzivati-dijevix-zaxodiv-shhodo-realizaciyi-yixnix-prav>

Підсумовуючи, доречно відзначити, що аналіз ситуації в установах виконання покарань в умовах воєнного стану, зокрема, у частині забезпечення безпеки засуджених осіб та персоналу таких установ продемонстрував необхідність вжиття наступних заходів щодо покращення ситуації у відповідній сфері: облаштування в установах виконання покарань сховищ та укриттів для забезпечення безпеки під час обстрілів та бомбардувань; удосконалення процедури проведення ефективної та своєчасної евакуації засуджених осіб; посилення зусиль щодо організації повернення засуджених з окупованих територій на території підконтрольні Україні, створення гуманітарних коридорів для забезпечення потреб установ виконання покарань, які опинилися на окупованих територіях; налагодження позитивних взаємовідносин між персоналом установи виконання покарань та засудженими з метою мінімізації ризиків переходу засуджених на бік ворога у разі захоплення установи виконання покарань; проведення заходів адміністрацією установи виконання покарання з персоналом установи, спрямованих на запобігання можливої колабораційної діяльності.

==== **Список використаних джерел до розділу 2**

1. 21 червня 2023 року у Києві пройшов міжнародний пенітенціарний форум, який організували та провели Міністерство юстиції України та Департамент з питань виконання кримінальних покарань за підтримки управління ООН з наркотиків та злочинності UNODC – UNITED NATIONS OFFICE ON DRUGS AND CRIME. (2023). URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/13091/>
2. 3561 засуджений вже поступив на службу до ЗСУ – органи прокуратури продовжують вживати дієвих заходів щодо реалізації їхніх прав (2024). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://new.gp.gov.ua/ua/posts/3561-zasudzenii-vze-postupiv-na-sluzbu-do-zsu-organi-prokuraturi-prodovzuyut-vzivati-dijevix-zaxodiv-shhodo-realizaciyi-yixnix-prav>
3. Автухов, К. А. (2014). Відомчі нормативно-правові акти у процесі реформування правового регулювання діяльності Державної кримінально-

- виконавчої служби України. *Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр.* (27). 178.
4. Автухов, К. А. (2015, 20 листопада). До питання визначення поняття «правовий статус засудженого». *Сучасні проблеми та тенденції розвитку кримінально-виконавчого права в Україні*: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару. Харків, ХНУВС. 14.
 5. Автухов, К. А., Гальцова, О. В., Кутєпов, М. Ю. (2021) *Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування: монографія* (Ред. Степанюк, А. Ф.) Право.
 6. Бадира, В. А., Денисов, С. Ф., Денисова, Т. А. (2008). *Кримінально-виконавче право: навчальний посібник* (Ред. Денисова Т. А.) Істина.
 7. Безверха, А. О. (2016, 2 грудня). Вплив релігії на засуджених при відбуванні кримінального покарання. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. Служби. 253
 8. Беспала, Т., Захаров, С., Овдiєнко, А., Рев'якін, М., Романов, М., Токарев, Г. (2021). *Реформа пенітенціарної медицини*. Права людини. URL: <https://library.khpg.org/index.php?id=1643870575>
 9. Богатирьова, О. І. (2015, 27 листопада). Співвідношення прав та обов'язків осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Ін-т крим.-викон. служби. 108.
 10. Богатирьова, О. І. (2016, 2 грудня). Захист прав засуджених на охорону здоров'я. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ, Ін-т крим.-викон. служби. 379.
 11. Василюк, І. М. (2016). Позиція міжнародних стандартів щодо права засуджених до позбавлення волі на гуманне ставлення та повагу їх людської гідності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 5(14). 95–99.
 12. Висоцька, О. (2022). Європейський досвід допоможе нам напрацювати дієву модель залучення ув'язнених до праці. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-evropeyskiy-dosvid-dopomoje-nam-napratsyuvati-dievu-model-zaluchennya-uvyaznenih-do-pratsi>
 13. Гальцова, О. В. (2017). Щодо права засуджених на життя під час відбування покарання. *Юридичний науковий електронний журнал*. (1). 122–124.

14. Гальцова, О. В. (2020). Принцип поваги до прав і свобод людини у кримінально-виконавчому законодавстві, виконанні та відбуванні покарань: *монографія*. Право.
15. Голоборотько, Д. Є. (2017). Законодавчі гарантії права засуджених на свободу світогляду та віросповідання в Україні (1991–2016 рр.). *Держава та регіони. Серія: Право*. 1(55). 8–13.
16. Гуцуляк, М. Я. (2010). Правовий статус осіб, засуджених до покарання у виді громадських робіт. *Вісник Запорізького національного університету. Серія Юридичні науки*. (3). 139.
17. Денисова Т. (2019). Визначення ефективності виправного впливу на осіб, засуджених до позбавлення волі. *Право України*. (7). 114.
18. Денисова, Т. (Ред.) (2008) *Кримінально-виконавче право України: навчальний посібник*. Істина.
19. Джужа, О. М., Колб, І. О. (2016, 2 грудня). Повага до людської гідності засуджених: поняття та шляхи забезпечення в процесі виконання-відбування покарання у виді позбавлення волі. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. Служби. 267.
20. Дуюнова, Т. В. (2014). Особливості забезпечення конституційного права на працю засуджених до позбавлення волі та засуджених довічно. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. (27). 151–160.
21. Закон України «Кримінальний процесуальний кодекс України» №4651-VI05 (2012). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
22. Івчук, Ю. Ю. (2023). Забезпечення правового статусу засуджених до позбавлення волі в установах виконання покарань під час воєнного стану: проблемні аспекти. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 1 (45). 17.
23. Ісаков П. М., Концемал, О. О. (2016, 2 грудня). Окремі аспекти працевлаштування засуджених у місцях позбавлення волі в УСРР 1920 р. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. служби. 132–133.
24. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2014). Про правову природу праці засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 3(2). Херсон. 40.
25. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2015, 22 грудня). До питання реалізації права на зайнятість осіб, звільнених з місць позбавлення волі. *Правові,*

- економічні та організаційні засади реалізації державної політики зайнятості*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Український центр соціально-правових досліджень. 74.
26. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2018). Обов'язки засуджених та їх пропорційність з правами. *Правові новели*. 4. 259–260.
27. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2018, 29 березня). Правовий статус засуджених: поняття та сутність. *Актуальні питання кримінально-виконавчого законодавства та практики: зб. матеріалів круглого столу* (відп. ред. І. М. Микитась, М. І. Рудницьких). Київ : Ін-т крим.-викон. служби. 67–68.
28. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2024). Кримінально-виконавча система України: виклики воєнного стану. *Law and Society*. 9. 67.
29. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2019). Кримінально-виконавча політика України: *монографія*. Івано-Франівськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника.
30. Кернякевич-Танасійчук, Ю. В. (2022). Воєнний стан у системі чинників (факторів), що впливають на кримінально-виконавчу політику України. *Law and Society*. 6. 82.
31. Кирилюк, В. А. (2017). Деякі питання залучення засуджених до позбавлення волі до праці та пропозиції щодо її оптимізації. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2. 158–162.
32. Клиша, В. (2015). Досвід пенітенціаріїв Швейцарії. Що можна впровадити в Україні для збалансування національної кримінально-виконавчої політики? URL: <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/743205?sessionId=D3805638D3E1CE3035FE284343A45F8E>
33. Колб, О. Г., Василюк, І. М. (2016, 2 грудня). Гуманне ставлення до засуджених як елемент їх права, межі гуманності при виконанні покарання у виді позбавлення волі. *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ* : зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ, Ін-т крим.-викон. служби. 33.
34. Колодій, А. М., Олійник, А. Ю. (2008). *Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник*. Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність».
35. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
36. Котюк, В. О. (1996). *Теорія права : навчальний посібник для юрид. фак. вузів*. Вентурі.

37. Кримінально-виконавчий кодекс України (2003): Закон України № 1129-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>
38. Кримінально-виконавчий кодекс України (2003): Закон України № 1129-IV. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1129-15/page>
39. Кричун, Ю. А. (2014). Теоретичні положення визначення поняття та змісту правового статусу засуджених до позбавлення волі. *Держава та регіони. Серія: 2* (44). 85.
40. Крупник, Л. О. (2016, 2 грудня). Проблема людської гідності у місцях позбавлення волі (крізь призму в'язничного душпастирства) *Актуальні проблеми прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ*: зб. матеріалів міжнар. практ. – конф. Київ. Ін-т крим.-викон. Служби. 293–294
41. Кутепов, М. Ю. (2020). Праця засуджених як шлях до ресоціалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. (7). 322–325.
42. Лисенко, М. І. (2015). Забезпечення права на працю засуджених в умовах ізоляції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 13(2). 78–80
43. Лисодед, О. В. (2013, 25 квітня). *Забезпечення права засуджених на особисту безпеку. Державна політика у сфері захисту потерпілих від кримінальних правопорушень в Україні*: матеріали круглого столу. Харків. 107.
44. Лисодед, О. В. (2015, 27 листопада) Щодо права засуджених до позбавлення волі на звернення. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ. Ін-т крим.-викон. служби. 177–179.
45. Литвиненко, І. Л. (2007). До питання класифікації конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Університетські наукові записки*. 2 (22). 57–58.
46. Марисюк, К. Б. (2015). Поняття та суть правового статусу засуджених. *The Journal of Eastern European Law / Журнал східноєвропейського права*. (14). 54.
47. Микитась, І. М. (2015). Правова охорона авторських прав засуджених. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 32 (3). 53–55.
48. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй щодо поводження з в'язнями (Правила Нельсона Мандели). (Дата звернення 12 серпня 2024 р.) URL: <https://www.unodc.org/res/justice-and-prison->

- reform/cpcj-prison-reform_html/UKR_final_Nelson_Mandela_Rules-E-book.pdf
49. Неживець, О. М. (2012). Теоретичні аспекти зайнятості жінок, засуджених до позбавлення волі в Україні. *Юридичний вісник*. 1(22). 130–135.
 50. Павлишин, А. В. (2010). Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. (2). 96.
 51. Павлюков, Р. О. (2006). Поняття та структурні елементи правового статусу інвалідів в Україні. *Право і безпека*. 5 (5). 139.
 52. Панов, Н. И. (2011). Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. 50–60.
 53. Положення про Душпастирську раду з питань релігійної опіки в пенітенціарній системі України: наказ Міністерства юстиції України (2017). URL: <https://www.kapelanstvo.ugcc.ua/nakazom-ministerstva-yustytisyi-ukrayiny-zatverdzheno-polozhennya-pro-dushpastyrsku-radu-z-pytan-religijnoyi-opiky-v-penitentsiarnij-systemi-ukrayiny/>
 54. Почанська, О. С. (2018). Політичні права і свободи громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні, як об'єкт адміністративно-правового забезпечення. *Європейські перспективи*. (1). 56.
 55. Президент помилував уже 363 засуджених, що захотіли воювати за Україну. Яка процедура. (2022). URL: <https://novynarnia.com/2022/04/10/prezydent-pomyluvav-uzhe-363-zasudzhenyh-yaki-zahotily-voyuvaty-zakrayinu-yaka-procedura/>
 56. Про військовий обов'язок і військову службу (1992): Закон України № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
 57. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності (2024): Закон України № 3687-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-IX#Text>
 58. Про зайнятість населення: Закон України № 5067-VI р. (2012) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>
 59. Про затвердження Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції від 07.03.2013 р. № 396/5 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13>.
 60. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк (2011): За-

- кон України №3160-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text>.
61. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках (2022): розпорядження Кабінету Міністрів України №1153-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10>
 62. Пузирьов, М. С. (2018). *Порівняльний аналіз виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк в Україні та зарубіжних країнах: монографія*. ВД «Дакор».
 63. Рабінович, П. М. (2007). *Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 9-е вид., зі змінами*. Край. 84.
 64. Рабінович, П. (2013). Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2 (73). 14.
 65. Рабінович, П. М. (2001). *Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник*. (5-те вид.), Атіка.
 66. Романов М. (2022). Установи виконання покарань під час війни. URL: <https://khp.org/1608811011>.
 67. Романов, М. В. (2011). Покарання умовами тримання. *Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально-виконавчій системі України*. (заг. Ред. Є. Ю. Захарова); *Права людини*. 9–12.
 68. Романов, М. В. (2014). Законні інтереси засудженого. *Теорія і практика правознавства* 2 (6). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_36
 69. Романов, М. В. (2015. 27 листопада). Місце соціально-економічних прав у структурі правового статусу засудженого. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція*: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Ін-т крим.-викон. служби. 318.
 70. Рябих, Н. В. (2012). Право на життя та право на медичну допомогу осіб засуджених до позбавлення волі. *Науково-аналітичний журнал «Митна справа»* 5(83). (Ч. 2). 263–269.
 71. Скакун, О. Ф. (2001). *Теорія держави і права : підручник*. Консум.
 72. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/>

- storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA. pdf.
73. Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році». (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA. pdf>
 74. Степанюк, А. Х. (2018, 18–19 жовтня). Застосування покарань потребує змін. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності*: матеріали міжнар. наук. практ. Конф. (Ред. В. Я. Тацій, В. І. Борисов та ін). Харків, Право. 432–433.
 75. Степанюк, А. Х. (Ред.) (2008) *Кримінально-виконавче право України: навчальний посібник*. Юрінком Інтер.
 76. Степанюк, А. Х., Яковець, І. С. (2005) *Кримінально-виконавчий кодекс України: Науково-практичний коментар* (Ред. Степанюк А. Х.) ТОВ «Одіссей».
 77. Стефанюк, Ю. В. (2016). Структура правового статусу особи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. (2). 1. 26–27.
 78. Стефанюк, Ю. В. (2016). Правовий статус особи: поняття і класифікація. *Порівняльно-аналітичне право*. (4). 44.
 79. Стулов, О. (2016). Правова регламентація працевикористання засуджених до позбавлення волі: погляд крізь призму Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*. 8. 162.
 80. Стулов, О. О. (2014). Медико-санітарне обслуговування засуджених до обмеження волі та позбавлення волі: проблеми забезпечення законності. *Форум права*. (2). 424.
 81. Тодика, Ю. Н. (2004). Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. Видавничий дім «ІнЮре». 151. (рос.м.)
 82. Томіліна, Ю. Є. (Дата звернення: 20.08.2017). До питання про обмеження виборчих прав засуджених. URL: http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/2595/1/2017_Tomilina_DO%20ПИТАННЯ%20ПРО%20ОБМЕЖЕННЯ%20ВИБОРЧИХ%20ПРАВ%20ЗАСУДЖЕНИХ.pdf
 83. Чеботарьова, Ю. А. (2005). *Правовий статус засуджених до позбавлення волі* [автореф. дис. ... канд. юрид. наук.] Київ.

84. Човган, В. О. (2017). *Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування : монографія*. Права людини.
85. Шабанов, Р. І. (2014). Правова природа права на зайнятість як юридичного механізму забезпечення зайнятості населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. (26). 122–123.
86. Шевченко, О. Д. (2015). Досвід зарубіжних країн щодо забезпечення права на освіту засуджених до позбавлення волі. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 6 (3). 77.
87. Шевченко, О. Д. (2016). Стан дослідження в науці проблем, що стосуються змісту права засуджених на освіту. *Право і суспільство*. (5). 158–161.
88. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. (2024). URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/>.
89. Якимчук, Н. (2013). Поняття «правовий статус», «правове положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*. (3). 16.
90. Яковець, І. С. (2015). Вибірчі права засуджених до позбавлення волі у міжнародних документах і практиці. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2 (10). 248–261.
91. Яковець, І. С. (2015). Проблеми обмеження сімейних прав засуджених при виконанні покарання у виді позбавлення волі практиці. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 1 (9). 266–279.

ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ПОКАРАННЯ, ЯКЕ НЕ ВИТРИМУЄ КРИТИКИ (М. Романов)

3.1. На шляху до пошуку історичної і логічної зумовленості покарання у виді довічного позбавлення волі

Покарання у виді довічного позбавлення волі є одним з видів покарань, які передбачені чинним законодавством України, водночас це покарання є, певно, найбільш одіозним з усіх. Для цього є низка причин, серед яких й те, що Україна є лідером у призначенні та виконання довічного позбавлення волі, умови відбування довічного є такими ж неприйнятними, як й умови позбавлення волі на певний строк. Крім того, довічне позбавлення волі має й певну специфіку, пов'язану з тим, що серед каральних властивостей цього покарання є те, що людина позбавляється найбільш цінного блага – волі, на все своє життя. Остання ознака є і визначальною, і проблемною одночасно. Саме довічність карального впливу вирізняє довічне позбавлення волі серед інших і саме ця довічність викликає велику кількість питань, які потребують відповідей під час виконання цього покарання. Йде мова і про питання кримінально-правового впливу, і про питання режиму виконання цього покарання, і про дотримання прав засуджених до цього покарання, і про особливості реалізації окремих інститутів кримінального процесу та можливості закінчення карального впливу на засудженого і досягнення мети, що стоїть перед покаранням.

Звернімо увагу на те, що стаття 64 Кримінального кодексу України вказує на те, що довічне позбавлення волі встановлюється за вчи-

нення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених Кримінальним кодексом. Причому суду надається значна доля дискреції при визначенні можливості застосувати довічне позбавлення волі. При прийнятті рішення суд повинен впевнитися, що застосувати позбавлення волі на певний строк ж неможливим.

Законодавець не наводить визначення суті та змісту довічного позбавлення волі, а лише вказує на ті випадки, коли цей вид покарання може бути застосоване.

Визначені й певні обмеження щодо застосування довічного. Але з них так само можна лише непрямым шляхом виводити те, як сприймає законодавець цей вид покарання. Воно не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Дискусійність цього покарання очевидна. Здається зрозумілим, що можливість карати людину, позбавляючи її свободи на все життя, потребує серйозного обґрунтування. І наука дає таке обґрунтування, вказуючи на підвищену суспільну небезпеку, «невиправність» засудженого та інші подібні штампи, що давно потребують осмислення й перегляду щонайменше тому, що ніхто ніколи не обґрунтував реальну потребу в цьому виді покарання. Вона виникла практично «автоматично» у відповідь на виключення смертної кари. Але якщо остання має доволі багату історію застосування і сумнівів з приводу застосування, то з довічним ситуація зовсім інша. Воно не має настільки впевненої обґрунтованості в каральному досвіді України та інших країн. Це радше «рекативне» покарання, що змінило, через брак еквівалентної за жорстокістю кари, смертну кару. Можливо, вже тут варто ставити питання про те, наскільки довічне покарання є обґрунтованим. Адже воно є альтернативою страти. А страта, і це очевидно, не є покаранням у сучасному сенсі слова. Страта – це дія, що має винятково каральну суть і спрямована на однозначне і безповоротне позбавлення правопорушника якогось блага (найчастіше життя).

У цьому зв'язку здається цілком послідовною думка про те, що покарання у виді довічного позбавлення волі не мало під собою концептуальної основи. Інакше кажучи воно не було усвідомлене на рівні держави (як у теперішній час, так і у минулому) і було запроваджено лише, як було вказано вище, як відповідь на вилучення смертної кари з арсеналу покарань. Така ситуація більше нагадує не зважену політику, а просто заміщення одне іншим. Так, наче хтось не знав що робити, і просто взяв «наступний» за жорстокістю захід впливу.

Історичні дані про цей вид покарання на теренах України є дуже обмеженими. Дійсно, якщо осмислити доктринальні положення цього виду покарання, у його теоретичне підґрунтя, пересвідчуємося, що такі фактично відсутні.

Ймовірно, логічним було би спробувати виявити історичні закономірності виникнення цього виду покарання, щоб отримати інформацію про те, чому і як сталося, що людину вирішили карати все життя, що залишилося. Однак, вивчаючи наукову літературу, доводиться дійти висновку, що встановити закономірність, яка з необхідністю призводить до виникнення покарання у виді довічного позбавлення волі неможливо. Цьому виду покарання немає стійкого логічного пояснення.

Так, довічне позбавлення волі вперше зустрічається в Судебнику 1550 року. Тут, у ст. 52 визначено: за зізнання «у вчиненому злочині, стратити його смертною карою. А якщо він не зізнавався, то піддавався довічному тюремному ув'язненню з обов'язковим відшкодуванням позову»¹. Своєрідним предтечею довічного позбавлення волі можна розглядати позбавлення волі, яке встановлювали без строку. Соборне уложення 1649 року називає одним із видів позбавлення

¹ Судебник 1550 року. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_1550#:~:text=%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201550%20\(%D1%86%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B8%D0%B9,%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%96%20%D0%B2%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_1550#:~:text=%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201550%20(%D1%86%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B8%D0%B9,%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%96%20%D0%B2%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8)

волі – позбавлення волі без строку, або безстрокове ув'язнення. Воно могло бути призначене в декількох формах: «до государевого указу» або до представлення поручительства¹.

Однак і ці історичні свідчення не дають нам можливості стверджувати, що довічне позбавлення волі виникло еволюційним шляхом і стало логічним «етапом» у розвитку інституту покарання у вигляді позбавлення волі.

В цьому сенсі дуже цікавими є приклади покарань, їх тривалості та випадки застосування, які наводить в своїй книзі «Записки Відока, начальника Паризької таємної поліції» Франсуа Відок². Система покарань у книзі є спорадичною та такою, що не має ознак цілеспрямованості. Єдина мета – це ізолювати злочинця від суспільства. І навіть за таких умов довічне позбавлення волі не згадується і не розглядається, як «межа» жорстокості. Звісно, що в той час ще існувала смертна кара, але навіть вона застосовувалася епізодично і у зв'язку з якимись незвичайними злочинами.

Часи, про які ми ведемо мову, взагалі не вирізнялися тим, щоб підбивати доктринальну базу під ті види покарання, які застосовувалися до засуджених. І тому в момент, коли гуманістичні засади в людському суспільстві взяли гору, необхідність обґрунтування доцільності та виправданості існування тих чи інших видів покарання зросла. Світова наука і практика правозастосування, поставивши на чільне місце пріоритет прав і свобод людини, змушена була визнати, що покарання у вигляді смертної кари і довічного позбавлення волі не є гуманними і потребують перегляду.

Унаслідок цих перетворень смертну кару було скасовано в багатьох країнах світу (зокрема і в Україні), але довічне позбавлення волі, як більш гуманне покарання порівняно зі смертною карою, вийшло на перший план і зіграло роль «альтернативи» смертним вирокам. У зв'язку з цим, воно з'явилося в багатьох країнах світу або «закрі-

¹Соборне уложення 1649 року. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5_%D1%83%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_1649_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83

²Відок, Ежен-Франсуа (1991). Записки Відока, начальника Паризької таємної поліції. В трьох томах. Том 1. Київ, Свенас. 425 с.

пило» свої позиції в тих правових системах, де вже існувало раніше. Науковці зазначали, що з 1990 року смертну кару скасували більш ніж у 30 країнах світу. На початок 2000 року кількість країн, які відмовилися від застосування смертної кари, вперше в історії людства помітно перевищила кількість країн, де практика її застосування збереглася: 108 країн юридично (83) або де-факто (25) відмовилися від смертної кари¹.

Водночас, в Україні запровадження довічного ув'язнення не викликало хвилі досліджень цього покарання, розгляду його мети, доцільності та ефективності. Суспільство сприйняло довічне, як факт, не вдаючися до подробиць чому саме така міра і навіщо вона запроваджена. Результатом стало те, що сьогодні Україна є лідером серед країн у застосуванні довічного позбавлення волі. Кількість засуджених до цього виду покарань складає більш ніж 1500 осіб. Виникає риторичне питання: якщо було б збережено смертну кару, чи означає це, що Україна засудила до смерті таку є саму кількість людей? Якщо: так, то питання продовжують виникати і вони переважно полягають в тому, чому Україна так ставиться до життя власних громадян, тобто людей, які, як зазначено в Конституції, є найвищою соціальною цінністю? Якщо ж: ні, то чи не свідчить це про те, що довічне ув'язнення, не маючи концептуального підґрунтя, перетворилося на «каналізацію» для всіх тих людей, з якими Українська правоохоронна та судова система не знають що робити?

І хоча ці питання поймаються мною як риторичні, вони не є такими і тим паче не є безглуздими. Бо таке поширення довічного позбавлення волі вказує на безвідповідальне та надмірно широке його застосування. На те, що судді не усвідомлюють суть, зміст, умови та наслідки довічного позбавлення волі. А це, в свою чергу, є наслідком відсутності концепції застосування зокрема, довічного позбавлення волі та кримінальних покарань в цілому. Відсутність відрефлексованого, зрозумілого, усвідомленого ставлення до власних громадян, які вчинили злочини, відсутність «плану дій» щодо тих, хто

¹ Мостепанюк Л. О. (2005). *Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання*. [автореф. дис. канд. юрид. наук, Нац. акад. внутр. справ України] Репозитарій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://surl.li/twgygz>

не вкладається в «рамки» нормативів призводять і будуть призводити до негативних наслідків.

В Україні існує легковажне та байдужливе ставлення до пенітенціарної системи, питань виконання покарань, прав засуджених, їх долі після звільнення. Масштабність проблем в цій сфері є неусвідомленим. Україна, як держава, вважає, що ці питання є другорядними, такими, що не мають великого значення та значного впливу на соціальні процеси. Але це помилка. Відомою є думка про те, що тюрма – це індикатор суспільства. Те, що відбувається у тюрмі є найбільш оголеним втіленням того, що відбувається у суспільстві. Простіше кажучи, це одне й те ж саме, але без будь яких «прикрас» та «аксесуарів». Тож нездатність вирішити проблеми пенітенціарної системи вказує на те, що проблеми в соціальній сфері є хронічними, невиліковними.

Те, що наведені вище думки є правдивими доводиться існуючими в деяких країнах Європи пенітенціарними практиками. Такі практики є цілком успішними. Вони застосовуються в тому числі й до небезпечних злочинців і без застосування до таких осіб довічних строків покарання.

Слід зазначити, що не можна сприймати подібні «успішні» практики, як приклад, що безумовно спрацює, як те, що потрібно «копіювати». Такі практики слід сприймати як інформацію для роздумів, як досвід, як існуючий варіант поведінки. Україна повинна скористатися позитивним прикладом для напрацювання власної концепції виконання покарань та їх мети.

Сам факт відходу від довічного позбавлення волі сприймається багатьма вітчизняними вченими як позитивний сигнал, що свідчить про гуманізацію суспільних відносин, про обрання суспільством демократичного шляху розвитку кримінально-виконавчих відносин. Основним аргументом у такому разі зазвичай наводять, начебто, існуючу соціально-правову зумовленість довічного позбавлення волі. Однак здається, що це зовсім не так. Наприклад, Мостепанюк Л. А. зазначає, що попри законодавче закріплення довічного позбавлення волі як альтернативи смертної кари, громадськість негативно сприйняла новий вид покарання. Це підтверджується опитуваннями гро-

мадської думки: 45,6% опитаних вважають, що застосування довічного позбавлення волі є більш гуманним, ніж застосування смертної кари; схвалюють застосування довічного позбавлення волі 37% респондентів; 64,7% опитаних висловилися за відновлення смертної кари в Кримінальному Кодексі України і лише 33,8% респондентів вважають, що смертна кара в законодавстві не потрібна¹. Нам здається, що наведені дані не свідчать і не можуть свідчити про доцільність існування довічного ув'язнення. Вони радше демонструють неготовність суспільства прийняти нові види покарання, а точніше неготовність сприймати та розуміти такі види покарання. З іншого боку, ці дані можуть свідчити про неготовність суспільства «утримувати» небезпечних злочинців власним коштом.

Ніяких даних та досліджень стосовно логічної «обумовленості» довічного позбавлення волі в Україні не проводилися і тому подібних свідчень просто немає. Нема підстав стверджувати, що довічне позбавлення волі має якусь логічну обумовленість або соціальну виправданість, ми не можемо. Для цього немає підстав, принаймні, в очевидній історичній реальності. І навіть навпаки, виходячи з положень Конституції, яка проголошує життя людини найвищою соціальною цінністю, необхідно визнати, що ні смертна кара, ні поховання живцем в установі виконання покарання не можна розглядати як здоровий, соціальний і правовий феномен².

Іншими словами, на сьогодні наука не має у своєму розпорядженні стійких даних, які б «виправдовували» довічне позбавлення волі (доцільність існування смертної кари ми не розглядаємо).

Тому, як і було зазначено вище, стверджувати, що довічне позбавлення волі має будь-яку логічну обумовленість або соціальну виправданість, ми не можемо. Для цього немає підстав, принаймні в осяжній історичній реальності. І навіть навпаки, виходячи з положень Конституції, яка проголошує життя людини найвищою соціальною цін-

¹ Мостепанюк Л. О. (2005). *Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання*. [автореф. дис. канд. юрид. наук, Нац. акад. внутр. справ України] Репозитарій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://surl.li/twgygz>

² Маськовіта, М. (2022). Природа та гуманність довічного ув'язнення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. № 1. 192. DOI : <http://doi.org/10.23939/law2022.33.190>

ністю, необхідно визнати, що ані смертну кару, ані «поховання живцем» в установі виконання покарання, не можна розглядати як «здоровий» соціальний і правовий феномен.

3.2. Довічне позбавлення волі поза метою кримінально-виконавчої доктрини

Перш ніж перейти до висвітлення проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі і самого цього покарання, як окремого виду карального впливу, слід розглянути питання, які стосуються того, наскільки довічне «вписується» в систему покарань, яка наразі існує в Україні. Це є важливим для того, щоб по-перше, побачити якою є сучасна система покарань в Україні, по-друге, для того, щоб з'ясувати чи «вписується» довічне позбавлення волі в загальну доктрину кримінально-виконавчої діяльності та цілі, які законодавець поставив перед покараннями. Останнє в свою чергу, дозволить з'ясувати чи можна розглядати довічне позбавлення волі зокрема, як соціальну цінність (яка є визнаною та бажаною для суспільства) та як соціальний інструмент, який сприяє зміцненню та становленню соціальних відносин.

Доктринальні положення національного кримінально-виконавчого права, в першу чергу, визначаються цілями та метою, яку ставиться перед покаранням. Фактично це те, чого суспільство очікує від покарання, чого воно бажає «отримати» від покарання, в чому бачить його користь та цінність. Це дуже важливі «політичні» риси покарання, які повною мірою визначають як держава буде діяти в цій сфері, як вона буде забезпечувати виконання покарання, хто буде працювати в цій системі, як система виконання покарань буде інтегрована в інші соціальні інституції, як буде фінансуватися система і чи будуть в ній забезпечені стандарти людяності, захисту прав та підтримки тих, хто цього потребує.

Навіть на етапі опису того, чому є важливим зрозуміти доктринальні основи довічного позбавлення волі, вже можна впевнитися,

що в Україні такі основи майже відсутні. Чому це так? Тому що єдиним актом, який визначає мету покарання є КК України, в якому встановлено, що покарання має на меті три моменти: кару; виправлення засуджених; запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

Очевидним є те, що довічне позбавлення волі здатне лише покарати та зробити для засудженого вчинити новий злочин. Як бачимо ці цілі зовсім не орієнтовані на особу засудженого і не мають жодного зв'язку з соціумом та його інституціями. Фактично довічне позбавлення волі це тотальна ізоляція.

В цьому сенсі більш оптимістичним виглядає КВК України, в якому з'являються поняття виправлення та ресоціалізація. Саме в них законодавець закладає суспільні «сподівання» та очікування від покарань. Але виходячи зі змісту цих понять також стає зрозумілим, що від довічного позбавлення волі не слід очікувати їх втілення.

Чинне законодавство вказує, що виправлення та перевиховання є основними цілями, які стоять перед кримінальним покаранням. Причому законодавець не відмежовує одні види покарання від інших і визначає зазначену мету, як загальну для всіх видів покарання. Крім того, цим цілями підпорядковані такі інститути як пробація, соціальна адаптація, інститути соціального патронажу. Тобто ті інститути, які покликані встановлювати зв'язок між кримінально-виконавчою діяльністю та інститутами соціальної активності вільного суспільства.

Можна констатувати, що доктрина кримінально-виконавчого права України визнає виправлення та ресоціалізацію основною метою покарання і намагається відійти від виключно каральної політики виконання покарань. Про це зазначено в Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України: спадок Радянського Союзу був орієнтований на створення поліцейсько-карного апарату нагляду над ув'язненими, тоді як метою виконання покарань повинно бути виправлення та ресоціалізація засуджених¹.

¹ Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017): Розпорядження Кабінету Міністрів України № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>

З огляду на це розуміння тим більш дивним є те, що ані законодавець, ані правозастосовник не звертає уваги, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі не вміщається у формат досягнення мети виправлення та ресоціалізації.

Як відомо, виправлення засудженого – процес позитивних змін, що відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самоврядної законослухняної поведінки (ч. 1. ст. 6 КВК). Тобто передбачається, що засуджений під час комплексного кримінально-виконавчого впливу, який розгортається в процесі виконання покарання, позитивно сприймає відповідні заходи та трансформує отриманий досвід у стійкі соціально-прийнятні моделі поведінки. Причому такі моделі мають бути справді стійкими і вказувати на зміни в психіці засудженого.

Здається, що в умовах ізоляції, яка сьогодні передбачена для осіб засуджених до довічного позбавлення волі, це є абсолютно неможливим.

Ресоціалізація визначається як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; його повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (ч. 2. ст. 6 КВК). З цього визначення виникає щонайменше два питання, пов'язані з покаранням взагалі і покаранням до довічного ув'язнення, зокрема. По-перше, про яке свідоме відновлення в соціальному статусі можна вести мову, якщо засуджений відбуває довічне позбавлення волі? І друге, що означає «повноправний член суспільства»? Хіба засуджений, який відбув покарання, не стає повноправним членом суспільства, навіть незважаючи на невдалу ресоціалізацію? Обрання такої семантичної конструкції фактично відокремлює засудженого від повноправного члена суспільства, і, з огляду на те, що він ще вчора не був засудженим (а отже, був повноправним членом суспільства), ставить під сумнів соціальну значущість та корисність покарання, перетворюючи його на сліпе знаряддя, що просто накладає «тавро» «неповноправності» без врахування особи та обставин.

Частина 3 статті 6 КВК встановлює, що передумовою ресоціалізації є виправлення засудженого. Таким чином, ця мета є єдиною

і неподільною та передбачає обов'язкову наявність певних помітних позитивних змін в особі особи, що дають змогу їй нормально співіснувати в суспільстві вільних людей.

Чим же є довічне позбавлення волі у світлі наведених положень? Спробуємо визначити цей вид покарання. Довічне позбавлення волі – це позбавлення свободи пересування і можливості розпоряджатися своїм часом і тілом, яке реалізується шляхом фізичної ізоляції особи на все її життя, що залишилося, і, за загальним правилом, передбачає звільнення тільки у зв'язку зі смертю. За такого стану речей мета виховання та ресоціалізації несумісна з покаранням у вигляді довічного позбавлення волі, оскільки якщо немає перспективи звільнення або істотного поліпшення умов утримання, то навіщо поводитися позитивно, сумлінно працювати й узагалі чогось прагнути. Логіка проста, – якщо людина не вмотивована, то вона не докладатиме зусиль до того, щоб змінюватися чи поводитися порядно.

Виходячи зі змісту ст. 50 КК України, у покарання у вигляді позбавлення волі залишається як мета тільки загальна та індивідуальна превенція і кара. Щодо превентивних властивостей, то стримувальний ефект довічного позбавлення волі видається сумнівним, а індивідуальне запобігання, залишаючись єдиним об'єктивним фактором, що може бути вимірний як ефект покарання, є тотожним з ефектом від покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Щодо кари можна зазначити, що загальноновизнаним є те, що покарання, яке має на меті лише покарання, є неефективним і не гуманним.

Хочеться зауважити, що розгляд довічного позбавлення волі у філософському аспекті, також призводить до дивовижних висновків. Як відомо, більшість філософських концепцій визнають мінливу природу світу та людини. Це, своєю чергою, означає, що будь-яка людина змінюється і здатна переосмислювати власні вчинки. Ідея довічного позбавлення волі демонструє нехтування цією концепцією та недовіру до людини і, зрештою, презумпцію того, що існують особи, які не здатні змінюватись, навіть через дуже тривалий час. Або можна припустити, що ідея довічного заперечує здатність системи установ, що виконують покарання, чинити виправний вплив (що значно ближче до реальності, яка

існує). Очевидно, що це суперечить будь-яким науковим і правовим ідеям і доктринам.

Крім того, положення, які сформульовані в Концепції кримінально-виконавчої політики, орієнтовані на те, щоб система виконання покарань поступально відходила від каральної моделі та перетворювалася на позитивну пробаційно-ресоціалізаційну діяльність.

З огляду на викладене виникає запитання: у чому сенс покарання у вигляді довічного позбавлення волі?

Виходить, що це покарання суперечить доктрині кримінального та кримінально-виконавчого права, і стає правовим феноменом, який не переслідує жодних соціально-позитивних цілей, і не враховує людину як найвищу соціальну цінність. Одночасно це покарання не відповідає положенням ст. 3 Конституції України, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю.

Довічне позбавлення волі поміщає людину в умови фізичної ізоляції фактично без надії на звільнення, без старань і стимулів до виправлення та інших особистісних змін, без жодної перспективи. До цього переліку слід додати те, що покарання у вигляді довічного позбавлення волі є економічно не вигідним, залишаючись «довічним» тягарем для платників податків.

Крім того, сама суть довічного позбавлення волі має насторожити громадськість ще й тому, що держава, визнаючи можливість довічного позбавлення волі, тим самим постулює власну нездатність створити умови для зміни засудженого під час відбування покарання та нездатність створити інституції, які б могли підтримати звільненого після відбуття покарання, інтегруючи його в суспільство, «плом» якого (у певному сенсі) засуджений, власне, і є. Тобто наявність цього покарання в правовій системі свідчить про слабкість і невпевненість держави у власних діях.

Наразі вітчизняне кримінально-виконавче право обмежується вказівкою на те, що довічне позбавлення волі існує і що його виконують. Такої «концепції» довічного позбавлення волі та його «регулювання» явно не достатньо.

3.3. Виконання довічного позбавлення волі у фокусі позиції Європейського Суду з прав людини та Європейського комітету із запобігання катуванням

На протипагу національному підходу дуже яскраво формулюються засадничі положення кримінальних покарань у Німеччині. Федеральний Конституційний Суд Німеччини в справі про довічне позбавлення волі констатував таке: «Повага і захист людської гідності належать до установчих принципів Зasadничого Закону. Вільна людська особистість та її гідність являють собою найвищу юридичну цінність в рамках відповідного конституції порядку (див. BVerfGE 6, 32 (41); 27, 1 (6); 30, 173 (193); 32, 98 (108)). На державну владу в усіх формах її прояву покладається обов'язок поважати гідність людини і захищати її. <...> Вимога поважати людську гідність, зокрема, означає, що заборонено жакливі, нелюдські та принизливі покарання (BVerfGE 1, 332 (348); 6, 389 (439)). Особу, що вчинила кримінальне правопорушення, не може бути перетворено на простий об'єкт боротьби зі злочинністю з порушенням її захищеної конституційним правом соціальної претензії на цінність та на захист (BVerfGE 28, 389 (391)). Мають бути збережені засадничі передумови індивідуальної та соціальної екзистенції людини. Тому з частини 1 статті 1 Зasadничого Закону в поєднанні з принципом соціальної держави має бути витлумачено обов'язок держави (і це, зокрема, має діяти для виконання кримінальних покарань) щодо забезпечення нею такого мінімуму екзистенції, який передусім взагалі означатиме існування, яке гідне людини. Саме з таким розумінням людської гідності не поєднуватиметься те, якщо держава претендуватиме на примусове позбавлення людини її свободи без того, що в неї щонайменше повинен бути шанс отримати можливість долучитись до свободи знову» (Рішення від 21 червня 1977 року, BVerfGE 30, С. II.1)¹

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі №3-349/2018 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>

В наведеній цитаті з рішення Суду Німеччини можемо побачити наявність концепції, тобто загальної ідеї покарання, яка деталізована стосовно довічного позбавлення волі. В Україні нажаль немає ані концепції довічного покарання ані загальної концепції покарань та їх виконання.

Відносно практики виконання довічного позбавлення волі ЄСПЛ в рішенні Петухов проти України (№ 2) від 12 березня 2019 року (заява № 41216/13) відмітив, що документи Ради Європи та інші міжнародно-правові документи щодо застосування та перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі, а також важливість, яку слід надавати реабілітації, наведені в рішеннях у справах «Кафкаріс проти Кіпру» [ВП] (Kafkaris v. Cyprus) [GC], заява № 21906/04, пункти 68–76, ЄСПЛ 2008, «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» [ВП] (Vinter and Others v. the United Kingdom) [GC], заява № 66069/09 та 2 інші заяви, пункти 60–67, ЄСПЛ 2013 (витяги), та «Мюррей проти Нідерландів» [ВП] (Murray v. the Netherlands) [GC], заява № 10511/10, пункти 70–76, від 26 квітня 2016 року. Також зазначено, що цей вид покарання не «вписується» у мету, що поставлена законодавцем перед кримінальним покаранням. Зокрема, Суд зазначає, що в Україні засуджених до довічного позбавлення волі відокремлено від інших засуджених і вони щодня проводять до двадцяти трьох годин у своїх камерах, які зазвичай розраховані на двох або трьох засуджених, з мінімально організованою діяльністю та спілкуванням <...>. Уряд не пояснив, як саме за таких умов засуджені можуть досягти прогресу в реабілітації. <...> Отже, Суд не може не дійти висновку, що наявний в Україні режим для засуджених до довічного позбавлення волі є несумісним із метою реабілітації» (§§ 181, 182, 184)¹.

Це є цілком справедливе положення, яке вказує, на мою думку, на основну проблему кримінально-виконавчого права України – його маргінальність. Негативний результат такого «інституційного» положення цієї галузі права в Україні також є очевидним – держава на лише має іміджеві втрати, а й змушена сплачувати компенсації тим особами, права яких порушені, вносити зміни в чинне законодавство.

¹ Справа «Петухов проти України (№ 2) (2019). Європейський суд з прав людини. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text

Але головним є те, що таке положення свідчить про нездатність вітчизняної пенітенціарної науки сформувати обґрунтовану концепцію кримінальних покарань і про нездатність держави віднестися серйозно до цього і забезпечити впровадження сформованої концепції та профінансувати її.

Можливо, серед тих випадків, коли довічне позбавлення волі можна вважати виправданим, мають бути залишені кримінальні правопорушення проти людства, проти миру та безпеки людей. У разі засудження особи за таке правопорушення, з огляду на їхню масштабність і неможливість реально оцінити та «виміряти» ту шкоду, що заподіяна, неможливість з гуманітарного погляду застосувати такі «категорії», як розуміння, прощення та каяття, припустимим є застосування покарань, що не враховують встановлену мету кримінально-виконавчої діяльності та покарання. Однак ці випадки мають бути описані в законі для того, щоб виокремити їх як особливу категорію покарань та осіб, які вчинили подібні злочини.

Для всіх інших видів правопорушень необхідно застосовувати строкові види покарання, бо в них є «вимір». Безумовно, що строки таких покарань можуть бути, зокрема, і тривалішими, ніж, скажімо, максимальний строк позбавлення волі. Цю диференціацію цілком можливо здійснити шляхом нормативно-правового регулювання, запроваджуючи диференційовану «шкалу» строків позбавлення волі та суд, що покликаний «об'єктивно і всебічно» розглядати не лише обставини справи, а й особу особи, яка вчинила правопорушення.

==== 3.4. Соціальний та гуманітарний аспекти довічного позбавлення волі

Є у довічного позбавлення волі й інший вимір, який пов'язаний з соціальним здоров'ям та добробутом та його відповідності людській природі в цілому.

Це питання видається важливим, оскільки воно дасть змогу поглянути на довічне позбавлення волі як на соціальний феномен,

що має певні соціальні наслідки та ефекти. Відповідно, розглянувши цю «грань» довічного позбавлення волі, ми зможемо «поширити» свої висновки на ширше «поле» соціального життя та соціальних можливостей суспільства. Частково це питання вже було порушено, коли йшлося про цінність людського життя в Україні та втілення цієї цінності в доктрині кримінальних покарань. Але все ж таки звернемося до поняття соціального здоров'я, щоб краще усвідомити його взаємозв'язок із покараннями.

Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), ухвалений у 1948 році, визначає здоров'я як стан повного фізичного (біологічного), душевного (психічного) і соціального благополуччя. Як бачимо, у зазначеній категорії соціальна складова посідає значне місце і подається як необхідна частина здоров'я загалом¹. Зрозуміло, виходячи з цього визначення, в Україні не можна вести мову про наявність здоров'я в принципі, і насамперед, якраз тому, що соціального благополуччя немає як такого. Та все ж, навіть у нашій країні можна «вимірювати» ті чи інші феномени з урахуванням їхнього впливу на соціальне здоров'я.

В соціальному сенсі здоров'я – це комплексний феномен, який безпосередньо пов'язаний із тим середовищем, у якому мешкає відповідний індивід, і обраними ним моделями поведінки. Своєю чергою, середовище є, свого роду, підсумком колективних напрацювань і їхніх проявів у соціальній реальності. Інакше кажучи, те, що прийнято для даної спільноти людей, формується в соціальні інститути і починає чинити «зворотний» вплив на окремих людей та їхні спільноти. Якщо застосувати цю ідею до обговорюваного питання довічного позбавлення волі, в нас вийде, що колективно напрацьований досвід своїм результатом має прийняття народом довічного як втіленої ідеї, що дає зворотний зв'язок у вигляді підвищеного напруження серед осіб, схильних до вчинення злочинів. Вище ми вказували на те, що опитування громадської думки свідчать про те, що насправді довічне позбавлення волі не приймається народом як вид покарання і є тенденція до повернення до смертної кари. Це може свідчити про те,

¹ Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946). https://zakon.cc/law/document/read/995_599

що в суспільстві існує невпевненість і страх з приводу можливого повернення засуджених до злочинної діяльності, нездатності держави убезпечувати членів соціуму від цієї загрози і, як наслідок, бажання позбутися її (загрози) потенційної можливості. З іншого боку, прагнення повернутися до смертної кари може вказувати на намагання уникнути «вічних» страждань. Адже довічне позбавлення волі можна розглянути як своєрідну модель пекельних мук, що тривають вічно і ніколи не закінчуються. Як перший, так і другий варіант демонструють значний рівень соціального напруження та невпевненості, що трансформується на колективному рівні в покарання, які балансують на межі нелюдяності та катувань. У будь-якому разі, який із варіантів ми не обираємо, – стикаємося з глобальним стресовим станом на рівні суспільства загалом. І ця теза підтверджується емпірично. Досить поглянути на благополучні країни, такі, наприклад, як Фінляндія, Швеція, Швейцарія, Голландія, Норвегія. У цих країнах йдеться не про те, як карати, а про те, на що перетворити атавістичні інститути, пов'язані з покаранням у вигляді позбавлення волі. У цих людських спільнотах рівень стресу настільки низький, що вдаватися до страхітливих і нелюдських покарань просто немає необхідності. Ці колективи впевнені, що зможуть впоратися з людьми, які звільнилися з місць позбавлення волі, за допомогою соціально-позитивних інститутів.

Чому ми стверджуємо, що довічне позбавлення волі суперечить не тільки соціальному здоров'ю, а й людському єству? Пояснити це можна тим, що існування людини є умовно вільним. Вона має можливість обирати варіанти поведінки, визначати своє місцезнаходження, переміщатися в просторі на власний розсуд тощо. Зрозуміло, практично всі названі «свободи» в житті кожного індивіда зумовлені. Так, ми обираємо точки для переміщення в просторі у зв'язку з нашою основною діяльністю або життєвими інтересами та пріоритетами, варіанти поведінки також зумовлені тими цілями і способами їх досягнення, які для нас важливі і прийнятні. І все ж людині властиво мати певний ступінь свободи, насамперед фізичної свободи. Тобто тієї, яка орієнтована на простір і час. І саме цей факт визнають у багатьох європейських правових системах, не включаючи до криміналь-

ного законодавства таке діяння, як втеча, як кримінально-каране правопорушення. Правознавці таких країн цілком розумно і справедливо припускають, що прагнення до свободи є природним для людської істоти. І навпаки, перебувати в умовах фізичної ізоляції проти-природно для людини. Звичайно ж, ми не закликаємо до того, щоб покарання у вигляді позбавлення волі було виключено. На сьогоднішній день, на жаль, ця форма карального впливу не знаходить собі альтернативи, перш за все в умах людей і тому зберігається, як найбільш «ефективне» покарання.

Ми лише вважаємо, що при виконанні кримінальних покарань необхідно зважати не лише на відчуття страху, що виникає при думці, що «цей тип гулятиме серед нас», а й на людську природу загалом, а також на певний рівень відповідальності з боку суспільства за існування того, хто позбавлений свободи. Адже він, у певному сенсі, залишається плодом, результатом суспільства, одним із прийнятних варіантів поведінки в ньому. Бо якби такий варіант поведінки був неприйнятний для суспільства, то його й не існувало б. Прикладом може послужити розбій на великих дорогах (або пірати), який, ще близько ста років тому, був цілком реальною загрозою для мандрівника. Сьогодні цього виду «промислу» в більшості країн не існує. Такий варіант поведінки в сучасному суспільстві практично вичерпав себе. Аналогічно і з підходом до засудженого і тих покарань, які до нього застосовуються. Розвиток суспільних відносин має обов'язково братися до уваги.

Отже, умови існування людини – умовно-вільні. Тому позбавлення волі – покарання, яке призводить до спотворення людської реальності, позбавляючи її однієї з атрибутивних ознак людини, і воно, таким чином, потенційно не спроможне нести в собі нічого позитивного і виправного тим паче. У ньому відсутній позитивний заряд.

Крім цього, необхідно звернути увагу на те, що держава, використовуючи покарання у вигляді довічного позбавлення волі, перебирає на себе функцію того, хто «розпоряджається» «долею» людини. Такий стан справ також свідчить про перевищення державою тих «повноважень», які вона покликана виконувати. Адже якщо припустити, що саме держава «сформувала» відповідного індивіда, як злочинного,

то тоді в такій державі не виникає морального права засуджувати людину та обмежуватись виключно каральною функцією, що є єдиною в покаранні у вигляді довічного ув'язнення. Якщо ж ми виходимо з того, що держава не несе відповідальності за формування особистості та її «долі», тоді вона тим паче не має морального права на якомусь етапі, раптом, втручатися таким вирішальним чином у формування подальшої «долі» людини.

Однак ми маємо усвідомлювати те, що вищенаведені аргументи стосуються морально-етичного боку питання, який практично ніколи не враховується при формулюванні законодавчих положень. Ця обставина, своєю чергою, суперечить ухваленій в юридичній науці думці про те, що правове це те, що відповідає моральним приписам, які регламентують правителя, і поняттям свободи в її реальному, життєвому вираженні. У зв'язку з цим І. Кант зазначав, що «громадянський стан, який розглядають тільки як стан правовий, ґрунтується на таких апіорних принципах: свобода кожного члена суспільства як людини; рівність його з кожним іншим як підданого; самостійність кожного члена спільноти як громадянина»¹.

Отже, якщо ми хочемо вести мову про правову регламентацію кримінальних покарань, то ми маємо обрати лише такі покарання, які є правовими і прийнятними з морально-етичної точки зору. Правообмеження, які випливають з таких покарань, мають відповідати вимогам моралі, бути етичними і передбачати повну відповідальність з боку держави за зміст їх каральної сторони. З цієї точки зору довічне позбавлення волі не є ані правовим, ані етично допустимим покаранням.

Раніше ми вже неодноразово наголошували на такій ознаці, призначенні покарання, як уречевлення особистості, що підлягає примусовому впливу. На неї звертав увагу ще М. Фуко у праці «Наглядаючи і карати», коли вказував, що каральні процедури орієнтовані на тіло

¹ Іммануїл Кант. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%97%D0%BB_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B0_%D1%96_%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0

засудженого¹. Тобто засудженого ототожнювали з тілом і в такий спосіб його було «простіше» покарати, бо страждання тіла це все, на що здатні зовнішні каральні механізми держави. У цьому контексті довічне позбавлення волі також виходить за рамки розумного. Адже якщо позбавлення волі, визначене строком, залишає все ж таки людині лазівку, шанс залишитися людиною, бо передбачає момент звільнення і, відповідно, переосмислення отриманого досвіду. То довічне такого шансу не дає. Встановлюється знак рівності між тілом засудженого та його особою, що, своєю чергою, призводило до неможливості змін з боку засудженого, оскільки він виявлявся надто пригніченим і приниженим.

Ще одним аргументом не на користь довічного позбавлення волі є те, що у вітчизняній практиці воно не має реальних перспектив до звільнення. На цю обставину звертали увагу національні експерти, зазначаючи, що практика Європейського суду з прав людини йде шляхом розгляду відповідності наявного механізму звільнення від довічного позбавлення волі статті 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає: «ні до кого не можуть бути застосовані катування або нелюдське, або таке, що принижує честь і гідність, поводження чи покарання». У цьому контексті Суд вважає, що порушення статті 3 Конвенції відсутнє в тому випадку, якщо надія на перспективу звільнення для засуджених до довічного є реальною і є прогрес у процесі виправлення засудженого. Так, наприклад, у справі *Kafkaris v. Cyprus* (Grand Chamber, no. 21906/04) Суд встановив, що довічне позбавлення волі, яке не передбачає можливості реального звільнення або зменшення строку, може потягнути за собою постановку питання щодо відповідності ст. 3 Конвенції. І навпаки, не повинно виникати питань про відповідність статті 3, якщо довічне ув'язнення *de jure* і *de facto* передбачає механізми звільнення або зменшення терміну (*Kafkaris*, §98). І далі, ще в одному рішенні Великої палати Суд підтвердив свою позицію і встановив порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з нена-

¹ Мішель Фуко. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE

дійністю перспективи звільнення довічників. Відповідно до п. 119 рішення у справі *Vinter v. the UK* Суд вказав, що в контексті довічного позбавлення волі статтю 3 Конвенції слід тлумачити як таку, що вимагає існування можливості зменшення покарання в розумінні перегляду, що дає змогу національній владі розв'язати питання про те, чи мали місце суттєві зміни поведінки засудженого до довічного позбавлення волі, чи існував під час відбування покарання прогрес у виправленні та чи не було тривале утримання в умовах ізоляції виправдане психологічними міркуваннями, а також чи не було тривале утримання в умовах ізоляції виправданим¹.

Аналогічної позиції дотримується Комітет проти катувань, який в своїх доповідях Уряду України підкреслює: 81. Further, the Committee must recall the basic principle that, in order to reduce the harmful effects of imprisonment and to promote the resettlement of prisoners under conditions that seek to guarantee the safety of the outside community, the law should offer a realistic prospect of conditional release to all sentenced prisoners, including life-sentence prisoners. This is still not the case at present. The CPT once again calls upon the Ukrainian authorities to amend the legislation with a view to making conditional release (parole) available to all life-sentenced prisoners, subject to a review of the threat to society posed by them on the basis of an individual risk assessment. Reference is also made here to the CPT's 25th General Report².

Безумовно, аргументи, які наводять ці міжнародні інституції вказують на те, що довічне позбавлення волі повинно володіти всіма ознаками кримінального покарання, зокрема підпорядковуватися тим самим цілям, що стоять перед будь-яким іншим покаранням. Крім того, довічне повинно мати діючі механізми реагування на зміни засудженого. Адже покарання застосовується до людини, а людина – істота – підпорядкована процесу змін. Звідси випливає, що довічне позбавлення волі повинне передбачати можливості й для звільнення.

¹ *Довічне ув'язнення: європейські стандарти та українська практика* (2014). Права людини. <https://library.khpg.org/index.php?id=1643869923>

² Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017 (2018). <https://rm.coe.int/16808d2c2a>

Саме відсутність реальної перспективи звільнення тих, хто відбуває довічне позбавлення волі стало причиною конституційного звернення низки депутатів Верховної Ради України до Конституційного Суду України. Суб'єкти права на конституційну скаргу стверджували, що частина перша статті 81, частина перша статті 82 Кодексу не відповідають частині другій статті 28 Конституції України, оскільки не врегульовують питання умовно-дострокового звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі або заміни невідбутої частини покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням. Вони вважають, що на підставі статті 28 Конституції України мають право на перегляд покарання у вигляді довічного позбавлення волі, а також право знати, за якими критеріями та коли саме такий перегляд може бути здійснено. Автори клопотань також стверджують, що згідно з практикою Європейського суду з прав людини брак реалістичної перспективи бути звільненими від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹.

Обґрунтовуючи думку про те, що навіть довічне позбавлення волі повинне мати для засудженого перспективу Конституційний Суд зазначав, що довічне позбавлення волі – це ув'язнення на невизначений період часу. Вона породжує єдині в своєму роді страждання, оскільки позбавляє в'язня можливості мати визначеність у питанні свого звільнення якогось конкретного дня в майбутньому. Невизначеність такого характеру є дуже болісною для засуджених до довічного позбавлення волі без перспективи звільнення. Така невизначеність і породжувана нею болісність є згубними для людської гідності. Тому, як свідчить практика Європейського суду з прав людини, неодмінною є вимога перегляду покарання на довічне ув'язнення, що застосовується як інструмент захисту людської гідності з огляду на зв'язок між надією на звільнення та людською гідністю. У контексті європейського правопорядку в ділянці людських прав «саме поняття звільнення поєднане з тією ідеєю, що людська гідність має стосунок до ресоці-

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-349/2018 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>

алізації довічно ув'язненої особи. Із цього випливає: звільнення означає, що довічно ув'язненим належить мати перспективу повернення в суспільство, якщо їх було ресоціалізовано та їх уже більше не вважають загрозою суспільству, і таке повернення відбувається тоді, коли вони все ще здатні бути активними членами суспільства» [Dirk van Zyl Smith and Catherine Appleton. *Life Imprisonment: A Global Human Rights Analysis*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press, 2019. P. 236]¹.

Конституційний Суд України, визнаючи неконституційними приписи ч. 1 ст. 81 та ч. 1 ст. 82 КК України резюмував, що довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає урівнення строку довічного позбавлення волі з позбавленням волі до завершення природного життя людини, а отже, заперечує не тільки мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів її абсолютний характер та становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а отже, не відповідає частині першій статті 3, статті 23, частині другій статті 28, частині третій статті 63 Конституції України².

Результатом Рішення ЄСПЛ «Петухов проти України 2» та Рішення Конституційного Суду України (справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі) Справа № 3-349/2018(4800/18, 1328/19, 3621/19, 6/20) від 16 вересня 2021 року стало те, що в Україні були прийняті нормативні акти, метою яких були намагання усунути виявлені порушення.

Дослухаючись до рішення Суду Верховна Рада України прийняла проект Закону № 4049, яким передбачено можливість заміни довічного позбавлення волі на покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк після відбуття засудженим не менше п'ятнадцяти років позбавлення волі. Заміна можлива на строк покарання від п'ятнадцяти до двадцяти років позбавлення волі. Після заміни до засудженого може бути застосоване умовно-дострокове звільнення. В такому разі засуджений повинен відбутися не менш ніж три чверті

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-349/2018 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>

² Так само.

строку покарання для того, щоб у нього виникло право на УДЗ. Отже загальний строк відбування покарання може становити від 25 до 30 років позбавлення волі. Така тривалість покарання є надмірною, що було визнано Європейським судом з прав людини у справі «Bancsók and László Magyar (№ 2) проти Угорщини». У цьому Рішенні Суд визначив, матеріал порівняльного та міжнародного права демонстрував чітку підтримку інституту спеціального механізму, що гарантує перегляд не пізніше ніж через 25 років після призначення довічного ув'язнення з наступними періодичними переглядами. Він зазначив, що період 40 років, протягом якого заявникам доведеться почекати, перш ніж вони зможуть розраховувати на умовно-дострокове звільнення був значно довшим за максимальний рекомендований термін¹.

І хоча формально можливість звільнитися достроково для довічників запровадили, як бачимо, проблему дотримання прав людини та створення реального механізму звільнення і забезпечення реалізації ресоціалізаційної мети покарання, вирішено не було.

Схожою є ситуація з помилуванням. У Рішенні ЄСПЛ у Справі Петухов проти України 2 Суд доволі ретельно розглянув питання щодо реальності застосування інституту помилування до засуджених до довічного позбавлення волі. Результатом цим міркувань стало те, що Суд дійшов висновку про відсутність реальних перспектив для довічника бути звільненим за такою підставою. В Рішенні зазначено: Положення про порядок здійснення помилування передбачає, що «особи, які засуджені за тяжкі чи особливо тяжкі злочини або мають дві і більше судимостей за вчинення умисних злочинів, ... можуть бути помилувані у виняткових випадках за наявності надзвичайних обставин». До цієї категорії явно відносяться всі засуджені до довічного позбавлення волі. Невідомо, що розуміється під «винятковими випадками» і «надзвичайними обставинами», і ніщо не вказує на те, що відповідно до національного законодавства, яке наразі діє в Україні, пеналогічні підстави для тримання особи під вартою мають значення для тлумачення цих понять.

¹ Справа Bancsók and László Magyar (№ 2) проти Угорщини (2021). <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-banchok-ta-laslo-madyar-proti-ugorshhini/>

Іншими словами, засуджені, яким було обрано покарання у виді довічного позбавлення волі, від самого початку не знають, що вони повинні зробити для того, щоб питання про їхнє дострокове звільнення було розглянуто та за яких умов (див. згадані рішення у справах «Вінтер та інші проти Сполученого Королівства» (Vinter And Others v The United Kingdom), пункт 121, та «Хатчінсон проти Сполученого Королівства» (Hutchinson v. the United Kingdom), пункт 44).

Суд також бере до уваги твердження Уряду, що станом на квітень 2016 року в Україні не було засуджених до довічного позбавлення волі, які б мали право на президентське помилування, оскільки двадцятирічний період «очікування» мав обчислюватися з 2000 року, коли в Україні було введено покарання у виді довічного позбавлення волі, а тому мав би закінчитися не раніше 2020 року (див. пункт 166). Проте згідно з інформацією, наданою головою Департаменту з питань помилування під час брифінгу 06 липня 2016 року, станом на червень 2016 року більше сімдесяти засуджених до довічного позбавлення волі відбули необхідний мінімальний двадцятирічний строк в установі виконання покарань, і сорок із них подали клопотання про президентське помилування, але у задоволенні їхніх клопотань було відмовлено. Така радикальна відмінність у тлумаченні органами влади двадцятирічного періоду «очікування» є, на думку Суду, ще однією ознакою відсутності достатньої чіткості та визначеності застосовних критеріїв і умов перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі у порядку президентського помилування.

Суд також зазначає, що порядок помилування в Україні не зобов'язує ні Комісію у питаннях помилування, ні Президента України обґрунтовувати свої рішення, прийняті за клопотаннями про помилування¹.

Як бачимо помилування в Україні не можна розглядати, як реальний механізм, який дає засудженим надію на звільнення і не передбачає жодних процедурних норм, які б давали можливість аналізувати перебіг процесу помилування, його критерії та підстави для за-

¹ Справа «Петухов проти України (№2) (2019). Європейський суд з прав людини. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text

стосовування чи відхилення клопотань. При цьому перегляд порядку здійснення помилування також не було проведено, і цей інститут до цього часу ґрунтується на виключній дискреції Президента.

3.5. Нагальна потреба радикального перегляду покарання у виді довічного позбавлення волі

Інша проблема, яка постала у зв'язку з покаранням у виді довічного позбавлення волі виникла після того, як був прийнятий новий Кримінальний процесуальний кодекс України. Це відбулося в 2011 році. Новий Кримінальний процесуальний кодекс став дійсно прогресивним і увібрав в себе багато положень, які зробили кримінальний процес більш справедливим та змагальним. Якість цього Кодексу давала можливість сподіватися на те, що будуть прийматися більш виважені та правосудні рішення, а це, в свою чергу, підвищувало ймовірність того, що суди не будуть зловживати надмірно суворими покараннями. Однак як свідчить статистика, цього не відбулося і Україна впевнено посіла місце лідера у застосуванні довічного позбавлення волі. У зв'язку з переходом від з одного кодексу до іншого виникла думка про те, що потрібно таким засудженим надати шанс скористатися більш прогресивним законодавством і переглянути винесені вироки за правилами більш змагального законодавства¹. Дійсно, така думка має право на існування бо залежно від правого регулювання суспільні відносини формуються по-різному. Однак, з іншого боку, якщо суд постановляє правосудне, об'єктивне рішення, яке ґрунтується на всебічному розгляді конкретної справи, то не має значення яке законодавство – більш змагальне або менш змагальне – було покладено в основу такого вироку. Отже, це питання лишається дискусійним і потребує обговорення.

¹ Призова, В. (13.10.2021) *Без шансів на волю. Чому довічне ув'язнення в Україні є неконституційним*. Суспільне новини. <https://suspilne.media/171513-bez-sansiv-na-volu-comu-dovicne-uvaznenna-v-ukraini-e-nekonstytucijnim/>

Крім означених вище проблем, які можна визначити, як специфічні і притаманні довічному позбавленню волі, цьому покаранню також властиві всі проблеми, що існують у пенітенціарній системі України. Йдеться й про неналежні умови тримання, й про неналежне медичне забезпечення, й про катування і тортури, принизливе ставлення.

Якщо узагальнити все викладене, буду змушений констатувати, що довічне позбавлення волі є покаранням, яке не «вкладається» в жоден концептуальний підхід. Воно не відповідає сформульованій меті покарання; воно не здатне створити позитивних умов для можливості повернення у суспільство людини, яка не буде повертатися до кримінальних моделей поведінки; воно суперечить моральним ідеям та підвалинам суспільного здоров'я і добробуту; воно повною мірою вбирає у себе всі інші системні проблеми пенітенціарної системи України. Кінець кінцем, воно не виправдане з точки зору його існування, як спеціальної міри, яка здатна впливати на найбільш «небезпечних» правопорушників. За таких умов виникає цілком законне питання: навіщо цей вид покарання існує у кримінально-правових та кримінально-виконавчих правовідносинах?

Стосовно основного аргументу, який приводять на захист існування довічного позбавлення волі, і який відноситься до того, що начебто до такого виду покарання засуджуються особи, які вчинили особливо тяжкі злочини, що становлять підвищену суспільну небезпеку, і такі, щодо яких є сумніви в можливості їхнього перевиховання та взагалі будь-якої зміни на краще. Саме тому вони заслуговують на те, щоб бути ізольованими від суспільства на все життя. Неспроможність цього аргументу закладена в самій його суті. Він, з одного боку, постулює незмінність певного стану (незмінна підвищена суспільна небезпека засудженого до довічного покарання), що є неможливим з огляду на властивості, притаманні як світові об'єктам, так і світові людям, а з іншого – фактично змушує нас ставити знак рівності між смертною карою і довічним позбавленням волі. Бо чим ще, як не смертною карою, можна назвати поховання людини живцем у місцях позбавлення волі без можливості звільнитися, реінтегруватися, отримати шанс та довіру з боку суспільства?

Все наведене вище дає підстави констатувати, що покарання у виді довічного позбавлення волі повинне бути критично (і терміново) переглянute. Причому, під час такого перегляду слід постійно тримати у свідомості, що кримінальне покарання давно вже перестало бути ізольованою мірою, з якою мають справу лише фахівці у вузькоспеціальному виді пенітенціарної діяльності (тобто, «тюремщики»). Покарання це, передусім, захід запобігання злочинності. Подібні результати є неминучими, і саме тому ця рефлексія є дуже потрібною. Вона кінець кінцем допоможе визначити суть довічного позбавлення волі і зрозуміти чи дійсно воно потрібно українському суспільству.

══════ Висновки до розділу 3

Доведена відсутність стійкої доктринальної основи покарання у виді довічного позбавлення волі, що пов'язано з браком вивчення цього покарання, його логічного обґрунтування, можливості досягнення ним цілей, які стоять перед кримінальним покаранням та з'ясування його доцільності й ефективності.

З огляду на існуючу практику застосування довічного позбавлення волі, проблеми, які виникають під час його виконання і на які звертають увагу міжнародні органи та інституції (ЄСПЛ, Комітет з запобігання катуванням) визначені структурні проблеми, які призводять до системних порушень прав людини, що тягне за собою значні втрати для України. Ці втрати носять як іміджевий, так і фінансовий характер, а також впливають на деякі інститути кримінально-правових галузей права.

Серед цих проблем, зокрема, існування для засуджених до довічного позбавлення волі реальної можливості звільнитися, а також наявність кримінального процесуального механізму перегляду тих вироків судів, які були винесені за часів дії попереднього Кримінально-процесуального кодексу України (1960 року). Запропоновано розглянути можливість скасування цього виду покарання або визначення обмеженої, виключної можливості його застосування.

Список використаних джерел до розділу 3

1. Відок, Ежен-Франсуа (1991). Записки Відока, начальника Паризької таємної поліції. В трьох томах. Том 1. Київ, Свенас. 425 с.
2. Довічне ув'язнення: європейські стандарти та українська практика (2014). *Права людини*. <https://library.khpg.org/index.php?id=1643869923>
3. Іммануїл Кант. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BC%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%83%D1%97%D0%BB_%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%94%D0%B6%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B0_%D1%96_%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0
4. Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України (2017): Розпорядження Кабінету Міністрів України № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>
5. Маськовіта, М. (2022). Природа та гуманність довічного ув'язнення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 1. 192. DOI : <http://doi.org/10.23939/law2022.33.190>
6. Мішель Фуко. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE
7. Мостепанюк Л. О. (2005). *Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання*. [автореф. дис. канд. юрид. наук, Нац. акад. внутр. справ України] Репозитарій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. <http://surl.li/twgygz>
8. Прізова, В. (13.10.2021) *Без шансів на волю. Чому довічне ув'язнення в Україні є неконституційним*. Суспільне новини. <https://suspilne.media/171513-bez-sansiv-na-volu-comu-dovicne-uvaznenna-v-ukraini-e-nekonstitucijnim/>
9. Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-349/2018 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>
10. Рішення Конституційного Суду України у справі № 3-349/2018 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text>
11. Соборне уложення 1649 року. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B5_%D1%83%D0%BB%D0%BE%D0%B0

- 6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_1649_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83
12. Справа «Петухов проти України (№2) (2019). Європейський суд з прав людини. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text
 13. Справа Bancsók and László Magyar (№2) проти Угорщини (2021). <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-banchok-ta-laslo-magyar-proti-ugorshhini/>
 14. Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я (1946). https://zakon.cc/law/document/read/995_599
 15. Судебник 1550 року. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_1550#:~:text=%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201550%20\(%D1%86%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B8%D0%B9,%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%96%20%D0%B2%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA_1550#:~:text=%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%201550%20(%D1%86%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%B8%D0%B9,%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%2C%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%96%20%D0%B2%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BF%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B8)
 16. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) from 8 to 21 December 2017 (2018). <https://rm.coe.int/16808d2c2a>

ПРАВО ЗАСУДЖЕНИХ НА ДОСТУП ДО ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ВОЄННИЙ ЧАС (*О. Осадько*)

4.1. Загальна характеристика і значення військової служби та військового обов'язку

Стрімкий та прогресивний розвиток людської цивілізації не можливо уявити без забезпечення сталого та безпечного середовища. З огляду на це, усе більше країн світу намагаються створити ефективну та дієву систему національної безпеки. З метою забезпечення світової та власної безпеки, усе більше країн світу намагається об'єднатись з іншими суверенними країнами, або долучитись до світових оборонних союзів.

Проблема забезпечення національної безпеки для України завжди була гострою та актуальною для українського суспільства. Не останню чергу у цьому питанні відіграло відкрите вторгнення росії в Україну у 2014 році, а з початком повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року наша країна була змушена у найкоротші строки провести суттєві та швидкі реформи покликані на посилення обороноздатності країни.

Тривала легковажна політика у питаннях створення матеріально-технічної бази і забезпечення належних соціально-економічних умов для військовослужбовців – призвело до масового відтоку людей із ЗСУ, інших військових формувань та правоохоронних органів, які забезпечували безпеку та обороноздатність нашої країни. Особливо гостро проблема дефіциту військовослужбовців почала відчуватись

із повномасштабним вторгненням росії. З метою збільшення кількості військовослужбовців та популяризації служби у лавах сил оборони України – органами державної влади створюються та посилюються заходи соціально-економічного характеру, спрямовані на підтримку військовослужбовців і членів їх сімей.

Окрім того, не варто забувати, що конституційним обов'язком кожного громадянина України є – захист та оборона своєї Вітчизни.

Слід зауважити, що обов'язок захисту своєї країни, існував у різних історичні епохи, неоднозначно закріплювались та регламентувались питання пов'язані, з військовим обов'язком та проходженням військової служби.

Військова служба, як слушно зазначає Є. Григоренко, у державному та суспільному житті посідає важливе місце, а також із огляду на те, що для її належного проходження необхідним є створення відповідних державних органів із належними умовами, основні закони, зазвичай, містять норми, що хоч і опосередковано, але стосуються питань проходження військової служби. У зв'язку з цим, практично більша частина конституцій, що існували у різних країнах світу, містять положення, які стосуються військових аспектів, а отже і військової служби¹.

Однак, єдиного загальноприйнятого визначення військової служби у науковій літературі не закріплено. Так, «військова служба» розглядалась як «вид державної служби, яка полягає у виконанні громадянами встановленого законом військового обов'язку (повинності) у складі збройних сил»².

Ю. Шемчушенко розглядає військову службу як «особливий вид державної служби, почесний обов'язок кожного громадянина України, пов'язаний з виконанням загального військового обов'язку і служби на конкурсно-контрактній основі у ЗСУ та інших військах, утворених відповідно до чинного законодавства. Регулюється Конституцією України (ст. 65) та Законом України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»³.

¹Григоренко, Є. І. (2010). Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія. Харків : Право, 281.

²Радянська військова енциклопедія (1976). Воєнвидав МО РСРС, т. 2. 689.

³Шемчушенко, Ю. С. (1998). Юридичне енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т.1. 458–459.

Разом із тим, В. Александров стверджував, що військова служба це особливий вид діяльності осіб, які займають державні посади у військових організаціях та структурах, мають військові звання, наділені владними повноваженнями, виконують завдання та функції держави щодо забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканості специфічними методами та засобами¹.

І. Корж у своєму дисертаційному дослідженні на тему: «Військова служба в Україні: просування, вступ, припинення» розглядає «військову службу» як особливий вид державної служби, яку проходять громадяни України за призовом та за контрактом (добровільно) у військових формуваннях, утворених відповідно до закону, і яка полягає у виконанні завдань та здійсненні функцій держави щодо захисту її суверенітету й територіальної цілісності².

Разом із тим, Т. Кузьо розглядає військову службу, як складне соціальне явище, розкриття змісту якого потребує комплексного підходу. Вона прямо пов'язана з національною безпекою та її складовою – обороною, а опосередковано – з політикою, економікою, міжнародними відносинами та іншими сферами діяльності держави³.

Досліджуючи військову службу, як одне з важливих соціально-політичних явищ, В. Авер'янов пропонує розглядати її з різних точок зору: соціальної, політичної, правової, організаційної, етичної, соціологічної тощо. Суспільні інститути, котрі у тій чи іншій мірі завжди існували в суспільстві, утворювалися для свідомого впливу людей в інтересах соціальних груп на процес суспільного розвитку, для регулювання певних суспільних відносин, щоб обмежити дію випадку, а то й сваволі⁴.

Погоджуючись з таким визначенням І. Корж зауважує, що військова служба завжди сприймалася як діяльність певного прошарку

¹ Александров, В. М. (2009). Військова служба як особливий вид державної служби в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків. 20.

² Корж, І. Ф. (2004). Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 222.

³ Кузьо, Т. (1994). Національна безпека України. Київ, 147.

⁴ Державне управління: теорія і практика. (1998). За заг. ред. Авер'янова В. Б. Київ : Юрінком Інтер. 432.

людей зі своїми відповідними корпоративними інтересами і запитамі, належної моралі і духовності нації. Тобто цей соціальний інститут можна сприймати як співтовариство, певну корпорацію осіб, які практично виконують спеціальні функції держави у відповідності до свого правового статусу¹.

Як бачимо, постійне та динамічне дослідження поняття «військова служба» і її складових елементів знайшло своє відображення у працях багатьох науковців. Враховуючи значний та ґрунтовний науковий доробок, законодавцем здійснено спробу визначення найбільш повного та актуального визначення поняття «військова служба» яке не має на меті встановлення обмежень за статтю чи належності до громадянства.

Так, відповідно до статті 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено, що «військова служба – є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаних із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності»².

Схоже за змістом визначення закріплено і у Законі України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» відповідно до якого, військова служба у ЗСУ та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком осіб (за винятком випадків визначених законом), пов'язаних із захистом України³.

Як бачимо, таке визначення поняття «військова служба» максимально уніфіковано та зроблено з метою акцентування ключової ознаки такої діяльності, а саме – оборона та захист України.

¹ Корж, І. Ф. (2004). Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: Дис. ...канд. юрид. наук:12.00.07. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 222.

² Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХП. Дата оновлення: 18.05.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

³ Про Статут внутрішньої служби у Збройних Силах України: Закон України № 548-ХІV від 24.07.1999 р.

Що ж стосується військового обов'язку, то він є безпосереднім елементом статусу громадянина, а тому нерозривно пов'язаний з розвитком суспільства та держави, існує та змінюється разом з ними. Витоки вчення про обов'язки людини зародилися вже в епоху Античності. Аристотель вказував, що звільнені від цивільних обов'язків громадяни є такими лише в відносному сенсі. У творах Платона є міркування про обов'язок дотримуватися законів. Трактат «Про обов'язки» Цицерона став першим дослідженням юридичного феномена обов'язків людини та громадянина. Перше конституційне закріплення обов'язки отримали в Декларації прав та обов'язків людини та громадянина, включеного до тексту Конституції Французької Республіки 1795р¹.

Вважається, що перші згадки про військову службу в конституціях та поточному законодавстві прослідковуються крізь призму встановлення військової повинності, здійснюючи яку, громадяни починали проходити військову службу. Уперше військова повинність була встановлена у Франції у 1798 р., а після цього почала активно з'являтися у різних країнах світу.

Проте ще до цього певний внесок у розвиток конституційних засад проходження військової служби було здійснено у 1710 році, у зв'язку із прийняттям так званої Конституції Пилипа Орлика, яка мала повну назву «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького». І хоча вона так і «не працювала», але назавжди залишилась фундаментальною пам'яткою, в якій на той час було закладено дуже багато передових ідей, що знайшли втілення в сучасному конституційному законодавстві. У цій Конституції знайшли відображення й аспекти регулювання проходження військової служби. Саме ця служба завжди була та залишається донині не тільки почесною, але й відповідальною та навіть небезпечною. У зв'язку з цим, на рівні основних законів встановлюються соціальні гарантії для осіб, що її проходять, а також для членів їх сімей.

У Конституції 1710 р. цим питанням був присвячений окремий параграф, а також деякі окремі приписи, що містились у різних пара-

¹ Конституційне право України (2008): Підручник для студ. вищ. навч. закл. За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків: Право. 416.

графах. Так, параграф XI цього документа встановлював та оголошував непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягаться до жодних обов'язків для простого люду, загальних обов'язків і не будуть обтяжені сплатою податків.

Окрім того, яскравою історичною пам'яткою українського права є Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) від 29 квітня 1918 р. На жаль, цей видатний документ жодного дня «не працював», але залишився в історії українського конституціоналізму одним із найкращих конституційних актів, особливо з огляду на регламентацію ним правового статусу людини. Проте військовим аспектам у ньому було приділено занадто мало уваги. Перший артикул цього документа проголошував Українську Народну Республіку державою суверенною, самостійною і не від кого не залежною в першу чергу для забезпечення «кращої оборони свого краю»¹.

Ця норма у конституційному тексті практично не знайшла свій розвиток, оскільки норм, присвячених ЗСУ або іншим військовим формуванням, у ньому немає. Питання оголошення війни знайшли своє відображення у трьох артикулах, але тільки в рамках процедурних питань роботи Всенародних Зборів. У такому ж контексті використовується термін «військова служба» у 46-му артикулі, де зазначено, що призов громадян України на військову службу входить до компетенції виключно Всенародних Зборів, які видають із цією метою постанову. І саме відсутність конституційної регламентації воєнних питань та нерозвинена військова сфера стали однією з головних причин втрати влади Центральною Радою.

Червона (Радянська) армія формувалася спочатку на принципах добровільності комплектування й виборності командного складу. Однак створити численну й боездатну армію таким способом було неможливо, й тому з 1918 р. ЗС «країни диктатури пролетаріату» по-

¹ Хрестоматія з історії держави і права України (2003): навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. За ред. В. Д. Гончаренка, 3-є вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. Київ : Вид. дім «Ін Юре». 296.

чали організовуватися на основі загального військового обов'язку трудящих. Загальна військова повинність була переважно в так званих капіталістичних країнах. У 1960–1970-х рр. армії багатьох закордонних держав почали переходити до комплектування своїх сил на контрактній (США, Велика Британія) або змішаній (ФРН) основі. Водночас закон про загальний військовий обов'язок в цих країнах не було скасовано¹.

Відповідно до положень статей 17, 65 Конституції України «військовий обов'язок» розглядається як захист Вітчизни, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями усього Українського народу².

Надаючи тлумачення поняттю «Вітчизна», Є. Григоренко зауважує, що використання у Конституції слова «Вітчизна» не є випадковим, оскільки під нею традиційно розуміють рідну для людини, соціальної або національної спільноти людей країну. Також указується на те, що належність до Вітчизни відображується і закріплюється в патріотизмі, який пов'язує співвітчизників спільною готовністю служити Вітчизні, моральним обов'язком її захищати³.

Разом із тим, Є. Григоренко акцентує увагу на тому, що військовий обов'язок є конституційним обов'язком, якому притаманні всі характерні риси останнього, однак має свою специфіку, що істотно відрізняє його від інших конституційних обов'язків. Зазначена специфіка полягає у наявності низки аспектів, найважливішими з яких можна назвати такі. По-перше, такий обов'язок, хоч і є за своєю юридичною природою конституційним, але безпосередньо Конституцією не встановлюється, на відміну від інших конституційних обов'язків. Наприклад, при конституційному закріпленні обов'язків щодо захисту Вітчизни, шанування державних символів, незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, сплати податків, додержання Конституції та законів

¹ Волковинський, В. М. (2003). Військова повинність загальна. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка». 688 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vijskova_povynnist

² Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відом. Верхов. Ради України. 1996. №30. Ст. 141.

³ Григоренко, Є. І. (2010). Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія. Харків : Право. 281.

України (статті 65–68 Конституції України) використовуються слова «є обов'язком громадян України» та «кожен зобов'язаний». Проте запровадження військового обов'язку Конституцією України тільки передбачається (ч. 4 ст. 35, ч. 3 ст. 43, ч. 2 ст. 65), а встановлюється він на підставі цих конституційних норм Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу». По-друге, поширюється виключно на громадян України. По-третє, має суто персоніфікований характер. По-четверте, суб'єктами його реалізації є громадяни України, як правило, чоловічої статі, що мають відповідні якості, у тому числі належний стан здоров'я. По-п'яте, цей обов'язок безпосередньо пов'язаний із забезпеченням національної безпеки та реалізацією інших конституційно значущих завдань. По-шосте, початок реалізації громадянином військового обов'язку та проходження військової служби означає трансформацію його статусу в статус військовослужбовця, що передбачає обмеження можливостей реалізації деяких конституційних прав і свобод. По-сьоме, це особливий соціальний захист громадян, що реалізують цей обов'язок, тощо¹.

Н. Градецька військовий обов'язок розглядає як правове явище, що характеризується множинністю значень: конституційний обов'язок громадян; спосіб здійснення державою функції оборони; спосіб комплектування збройних сил (а також інших військових формувань та органів); гарантія основ конституційного устрою; гарантія конституційних прав та свобод людини. Також військовий обов'язок можна розглядати в наступних аспектах: моральний (виховання високих моральних якостей у населення країни); ідеологічний (консолідація суспільства, формування та зміцнення єдиної системи цінностей, єдиного світогляду, що запобігає ідеологічному розколу суспільства); політичний (сприяє політичній стабільності та зміцненню політичної єдності); економічний (служба за призивом менш витратна, ніж за контрактом); військовий (створення мобілізаційних ресурсів; покращує боєготовність, оперативність та дієвість виконання бойових завдань). Конституційно-правове регулювання військового обов'язку та його реалізація ґрунтується на наступних принципах: принцип законності, заборона дискримінаційного характеру

¹ Григоренко, С. І. (2010). Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія. Харків : Право. 281.

військового обов'язку, принцип балансу публічних та приватних інтересів, принцип диференціації виконання військового обов'язку, принцип історичної обумовленості та наступності, принцип єдності правового регулювання та реалізації, виконання військового обов'язку не повинно мати карального характеру і ставити за мету покарання (хоча історія знає і зворотні приклади). Неприпустимим є відступ від цих принципів, оскільки знижує гарантованість конституційно-правового статусу громадян під час виконання військового обов'язку. В процесі реалізації військового обов'язку, в порівнянні з іншими основними обов'язками громадянина, найбільшою мірою обмежуються права, свободи та приватні інтереси зобов'язаних громадян. Більш того, даний конституційний імператив передбачає необхідність несення військової служби – виконання військового обов'язку, що є безпосередньою та особистою формою участі громадянина в обороні нашої держави, іманентно пов'язаної з ризиком для життя та здоров'я (загибеллю, отриманням каліцтв, взяттям у полон під час проходження військової служби, в умовах бойових дій)¹.

Отже, військовий обов'язок можна охарактеризувати як специфічний обов'язок кожного громадянина України, який спрямований на виконання функцій щодо забезпечення обороноздатності нашої країни і наданням державною спеціальних соціально-економічних гарантія для її виконавців.

4.2. Проблемні питання реалізації засудженими права на допуск до військової служби в умовах воєнного стану

Як відомо, Указом Президента України від 24 лютого 2022 року №64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні»² на теренах нашої

¹Градецька, Н. М. (2023) Конституційні засади військового обов'язку та заходи попередження ухилення від його реалізації. Прикарпатський юридичний вісник. Вип. 1 (48), 2023. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v1_2023/17.pdf

²Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 №64/2022. Голос України.2022. №37.

країни введено военний стан. Положеннями частини 1 статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» встановлено, що «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»¹.

Численна кількість громадян України мобілізувалась до лав сил оборони України. Варто відзначити, що до сил оборони України також долучилась значна кількість громадяни інших країн та осіб без громадянства.

Разом із тим, громадяни України, які придатні до проходження військової служби за станом здоров'я і віком, але були засудженні до позбавлення волі за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів – фактично позбавлялись можливості долучитись до сил оборони України.

Так, відповідно до положень пункту 24 частини 1 статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»² не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані або окремі категорії громадян у передбачених законом випадках.

Окрім того, у редакції Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»³, яка діяла до 18.05.2024 встановлено, що виклю-

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Голос України*. 2015. 10 черв. (№ 101). 12.

² Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. Дата оновлення: 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>

³ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII. Дата оновлення: 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

ченню з військового обліку у відповідних районних (міських) територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки (військовозобов'язаних та резервістів Служби безпеки України – у Центральному управлінні або регіональних органах Служби безпеки України, військовозобов'язаних та резервістів Служби зовнішньої розвідки України – у відповідному підрозділі Служби зовнішньої розвідки України) підлягають громадяни України, які: були раніше засуджені до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

У частинах 5, 6 статтею 12 Кримінального кодексу України¹ зазначено, що тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років. Особливо тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Тобто, логічним є твердження, що особа, яка засуджена до позбавлення волі за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину – є особою, що має судимість.

У той же час, відповідно до статтею 88 Кримінального кодексу України встановлено, що особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

У пунктах 8, 9 частини 1 статті 89 Кримінального кодексу України зазначено, що такими, що не мають судимості, визнаються: особи, засуджені до позбавлення волі або основного покарання у виді штрафу за тяжкий злочин, якщо вони протягом шести років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового кримінального правопорушення; особи, засуджені до позбавлення волі або

¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

основного покарання у виді штрафу за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом восьми років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового кримінального правопорушення.

У цьому контексті доречно звернути увагу і на Постанову Пленуму Верховного Суду України від 26 грудня 2003 року № 16 «Про практику застосування судами законодавства про погашення і зняття судимості» відповідно до якої, судимість є правовим станом особи, який виникає у зв'язку з її засудженням до кримінального покарання і за зазначених у законі умов тягне настання для неї негативних наслідків. Також постановою роз'яснено, що відповідно до частини 1 статті 88 Кримінального кодексу України особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості. Положення закону про судимість поширюються на весь строк відбування як основного, так і додаткового покарання, а у випадках, передбачених пунктами 5–9 статті 89, пунктами 2–4 частини 2 статті 108 Кримінального кодексу України, – і на певний строк після відбуття покарання. При вирішенні питання про погашення судимості правове значення має не тільки наявність вироку суду, яким особу визнано винною у вчиненні злочину, а й підстави та час її звільнення від відбування покарання, оскільки саме з цього часу в передбачених законом випадках особа вважається такою, що не має судимості, або починає обчислювати строк, протягом якого вона вважатиметься такою, що має судимість¹.

У даному контексті доволі слушною є позиція Верховного Суду наведена у постанові від 17 вересня 2020 року у справі № 739/1140/18² відповідно до якої, припинення судимості анулює всі кримінально-правові та загально-правові наслідки засудження та призначення покарання. Особа, судимість якої погашено або знято, вважається такою, яка раніше злочину не вчиняла, покарання не відбувала. Вона не зобов'язана вказувати про вчинення нею в минулому злочину

¹ Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості (дата звернення: 10.08.2024); Постанова від 26.12.2003 № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0016700-03#Text>

² Постанова Верховного Суду від 17.09.2020, судова справа № 739/1140/18. (дата звернення: 10.08.2024). URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/91702621>

та призначення за нього покарання, не повинна відчувати жодних негативних наслідків попередньої судимості. Врахування погашеної чи знятої судимості при вирішенні будь-яких питань, у тому числі й при характеристиці особи, суперечить самій суті інституту припинення судимості і є неприпустимим.

Тобто, у розумінні кримінального законодавства України особа, яка вчинила тяжке чи особливо тяжке кримінальне правопорушення, відбула за нього покарання та упродовж встановленого строку не вчинила нове кримінальне правопорушення вважається такою, що не має судимості.

Однак, закріплення у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» у редакції яка діяла до 18 травня 2024 року норми, яка виключала з військового обліку осіб, які раніше були засудженні до позбавлення волі за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів фактично не лише позбавило можливості долучитись до лав сил оборони України значної кількості громадян, але й створило передумови для створення механізму ухилення від військової служби.

Наприклад, у якості прикладу можемо навести справу судового рішення у справі № 369/3381/23¹ від 10 жовтня 2023 року відповідно до якого, судом визнано особу винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 15 ч. 4 ст. 185, ч. 4 ст. 185 Кримінального кодексу України, тобто таємне викрадення чужого майна (крадіжка) в умовах воєнного стану. Судом враховано ступінь тяжкості вчинених кримінальних правопорушень, які відповідно до ч. 5 ст. 12 Кримінального кодексу України відносяться до тяжких злочинів. За результатами розгляду справи призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на 5 років та на підставі ст. 75 Кримінального кодексу України звільнено від відбування призначеного покарання з випробування з іспитовим строком тривалістю 2 роки.

Схоже рішення ухвалено і у справі № 761/27374/23² від 01 лютого 2024 року яким особу визнано винним у вчиненні кримінальних

¹ Вирок суду у справі № 369/3381/23 від 10.10.2023. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/114046218>

² Вирок суду у справі № 761/27374/23 від 01.02.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/117213939>

правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 185 Кримінального кодексу України та призначено покарання у виді позбавлення волі на строк 5 (п'ять) років. На підставі ст. 75 Кримінального кодексу України звільнено від відбування призначеного покарання з випробування з іспитовим строком тривалістю 3 (три) роки.

Тобто, у правозастосовній практиці почали поширюватись випадки, коли особа свідомо вчиняли кримінальні правопорушення, які підпадали під класифікацію тяжких злочинів, але з урахуванням тяжкості кримінального правопорушення, особи винного та інших обставин, суди звільняли від кримінальної відповідальності таких осіб.

У подальшому така особа зверталась із заявою щодо виключення з військового обліку до територіального центра комплектування та соціальної підтримки. Після отримання заяви із додатками територіальний центр комплектування та соціальної підтримки упродовж 30 днів розглядав документа та приймав рішення щодо виключення з військового обліку. Після виключення з військового обліку особа стає невійськовозобов'язаною та не підлягає призову на військову службу, що у деяких випадках надавало їй право перетину кордону у період дії військового стану.

З метою усунення зазначеної проблеми, створення сприятливих, ефективних та дієвих механізмів залучення громадян до оборони країни, 07 лютого 2024 року Верховна Рада України підтримала у першому читанні проект Закону № 10449 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку»¹ проте запропоновані зміни отримали критичну оцінку як у суспільстві, так і у профільних комітетах.

Так, зміни запропоновані проектом, в черговий раз порушували право на допуск до військової служби осіб, раніше засуджених до позбавлення волі за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів, ба більше, створювали небезпечні нові небезпечні прецеденти для ухилення військовозобов'язаних від проходження служби.

¹Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 № 3633-IX. Дата оновлення: 18.05.2024. (дата звернення: 19.05.2024). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>

Серед запропонованих нововведень варто відзначити пропозиції до статті 39 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», якими передбачався призов на військову службу за бажанням засуджених осіб, які звільненні від відбування покарання з випробуванням. Зазначена ініціатива могли призвести до збільшення кількості вчинених кримінальних проступків та злочинів невеликої тяжкості. Так, кримінальним проступком, у розумінні статті 12 Кримінального кодексу України, є діяння (дія чи бездіяльність) за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Разом із тим, злочини невеликої тяжкості розуміються як діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Так, вироком суду у справі № 163/424/24 від 29 березня 2024 року¹ особу визнано винною у вчиненні кримінальних правопорушень передбачених ч. 5 ст. 27 ч. 3 ст. 358, ч. 4 ст. 358 Кримінального кодексу України та за сукупністю кримінальних правопорушень шляхом поглинання менш суворого покарання більш суворим у виді обмеження волі на строк два роки. Керуючись ст. 75 Кримінального кодексу України звільнено від відбування покарання у виді обмеження волі з випробування і встановити іспитовий строк тривалістю один рік і чотири місяці.

Кримінальні проступки та нетяжкі злочини є одними з найпоширеніших кримінальних правопорушень, які вчиняються на території України. Так, відповідно до статистичної інформації розміщеної на сайті Офісу Генерального прокурора за період з січня 2024 року по липень 2024 року в Україні повідомлення про підозру 61209 осіб, з них: 22770 осіб у вчиненні кримінального проступку та 9569 осіб у вчиненні нетяжкого злочину².

¹ Вирок суду у справі № 163/424/24 від 29.03.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/118002880>

² Офіційний сайт Офісу Генерального Прокурора. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>

Отже, надання можливості особі, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин можливості «за бажанням» долучатись до сил оборони України мало б контпродуктивні результати та сприяло б лише збільшенню кількості вчинених кримінальних правопорушень.

Проте, в ухваленій редакції від 11 квітня 2024 року Закону України № 3633-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» зазначені прогалини були усунуті.

У подальшому, з метою розроблення та визначення правових механізмів, організаційно-правових засад залучення до військової служби громадян, яким призначено покарання за вчинення злочинів у вигляді обмеження волі або позбавлення волі 08 травня 2024 року прийнято Закон України № 3687-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального, Кримінально-виконавчого кодексів України та інших законів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі у обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності»¹.

Таким чином, стаття 81¹ Кримінального кодексу України регулює процедуру умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. Відповідно передбачається, що під час проведення мобілізації та/або дії воєнного стану до осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, судом може бути застосовано умовно-дострокове звільнення для проходження ними військової служби за контрактом.

В свою чергу, нова стаття 336² Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за ухилення від прийняття на військову службу за контрактом особою, яку звільнено умовно-достроково від

¹ Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального, Кримінально-виконавчого кодексів України та інших законів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі у обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності: Закон України від 08.05.2024 № 3687-IX. *Дата оновлення: 19.05.2024. (дата звернення: 10.08.2024).* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-IX#Text>

відбування покарання для проходження військової служби. Таке ухилення буде каратися позбавленням волі на строк від 5 до 10 років.

Умовно-дострокове звільнення (*далі – УДЗ*) від відбування покарання не буде застосовуватися до осіб, засуджених за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, засуджених за вчинення умисного вбивства двох або більше осіб або вчиненого з особливою жорстокістю, або поєднаного із згвалтуванням або сексуальним насильством, або особливо тяжких корупційних кримінальних правопорушень чи засуджених за вчинення кримінальних правопорушень, передбачених статтями 152-156-1, 258-258-6, ч. 4 статті 286-1, статтею 348 Кримінального кодексу України, а також до засуджених службових осіб, які згідно з пунктом 1 ч. 3 примітки до статті 368 Кримінального кодексу України займали особливо відповідальне становище.

УДЗ не можна буде застосувати до осіб, засуджених за статтями про згвалтування, сексуальне насильство та подібні злочини, теракт, створення терористичної організації та подібні злочини, за керування авто в стані сп'яніння, якщо це спричинило загибель кількох осіб, за посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця. Також не зможуть отримати УДЗ засуджені міністри, їх заступники, народні депутати, судді Верховного Суду та судді ВАКС, радники та помічники Президента, спікера та прем'єр-міністра тощо.

УДЗ може бути застосовано судом, якщо засуджений виявив бажання проходити військову службу за контрактом та відповідає вимогам проходження військової служби за контрактом, визначеним статтею 21-5 Закону «Про військовий обов'язок і військову службу». А у цій статті визначають, в свою чергу, що вимоги полягають у наступному:

- яким залишилося до досягнення віку, передбаченого статтею 22 цього Закону, не менше 3 років;
- придатні до військової служби за станом здоров'я;
- пройшли професійно-психологічний відбір;

- мають достатній рівень фізичної підготовки для виконання обов'язків військової служби¹.

Незважаючи на цілком позитивну оцінку зазначеної законодавчої ініціативи – низка положень зазначених новел стали провокативними, дискримінаційними та такими, що можуть мати у подальшому негативні наслідки.

У даному випадку мова йде про обов'язок проходження військової служби особами, які звільнені умовно-достроково від відбування покарання та особами, які звільнені від відбування покарання з випробуванням – виключно у спеціалізованих підрозділах військової частини (спеціалізованих військових частинах).

Зокрема, з відкритих джерел довідуємося про інформацію такого порядку: «Рішення щодо мобілізації конкретного засудженого буде залежати не лише від його особистого бажання та складу злочину, а й від висновку ВЛК, рішення суду та готовності командира прийняти таку особу на службу у свій підрозділ»². Крім того, речник Міністерства повідомив про наступне: «Обмеження діятимуть для таких категорій осіб, які відбувають покарання або були засуджені:

- за злочини проти основ національної безпеки України;
- умисне вбивство двох або більше людей, або вбивство з особливою жорстокістю, або поєднане зі звалтуванням чи сексуальним насильством;
- злочини проти статевої свободи та недоторканості;
- злочини, пов'язані з тероризмом;
- порушення правил дорожнього руху у стані сп'яніння, якщо воно спричинило смерть кількох людей;
- вбивство або замах на вбивство правоохоронця чи військовослужбовця;
- особливо тяжкі корупційні злочини.»³

¹ Мамченко, Н. (11 травня 2024.). Мобілізація засуджених – хто зможе розраховувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та як вони будуть служити. *Судово-юридична газета*. URL:<https://sud.ua/uk/news/publication/300207-mobilizatsiya-osuzhdennykh-kto-smozhet-rasschityvat-na-uslovno-dosrochno-osvobozhdenie-ot-otbyvaniya-nakazaniya-i-kak-oni-budut-sluzhit>

² Лазуткін, Д. (12 травня 2024.). Засуджені зможуть служити у спеціальних підрозділах військових частин. URL:<https://armyinform.com.ua/2024/05/12/zasudzheni-zmozhut-sluzhyty-u-speczialnyh-pidrozdilah-vijskovykh-chastyn-dmytro-lazutkin/>

³ Там само.

Також необхідною умовою залучення засуджених на службу до ЗСУ є згода командира військової частини¹.

Поряд із такими розлогими і доволі суперечливими вимогами, значна кількість засуджених продемонстрували свідоме бажання долучитися до захисту Батьківщини у складі ЗСУ. Так, за інформацією, наданою Офісом Генерального прокурора, станом на 30 травня 2024 року «на службу до лав ЗСУ вже вступили 775 засуджених, які виявили бажання захищати Батьківщину».² При чому, станом на 30 травня 2024 р року. до суду було подано 2402 клопотання засуджених щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. За участю прокурорів суди вже розглянули та своїми рішеннями задовольнили 1843 таких клопотань... Найбільше засуджених, які виявили бажання вступити до лав ЗСУ, відбувають покарання в установах у Житомирській, Кіровоградській, Миколаївській, Рівненській, Харківській, Хмельницькій, Вінницькій та Дніпропетровській областях³.

А станом на 12 липня 2024 року маємо наступні дані: «на даний час до суду подано 3944 клопотання засуджених щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби. За участі прокурорів суди вже розглянули та своїми рішеннями задовольнили 3775 клопотань. На їх виконання 3561 засуджений вже поступив на службу до лав ЗСУ. За останній місяць суттєво збільшилась кількість засуджених, які прибули до військових частин. На виконання вимог нової статті 81¹ Кримінального кодексу України продовжують реалізовуватися права засуджених на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби... Робота на даному напрямі триває, органи про-

¹ Лазуткін, Д. (12 травня 2024.). Засуджені зможуть служити у спеціальних підрозділах військових частин. URL:<https://armyinform.com.ua/2024/05/12/zasudzheni-zmozhut-sluzhyty-u-speczialnyh-pidrozdilah-vijskovykh-chastyn-dmytro-lazutkin/>

² 775 засуджених вже поступили на службу в ЗСУ – органи прокуратури сприяють реалізації прав засуджених щодо їхнього умовно-дострокового звільнення для участі в обороні України. (2024). URL:https://t.me/pgo_gov_ua/24105

³ Армія-інформ. (30 травня 2024). URL:<https://armyinform.com.ua/2024/05/30/775-zasudzhenyh-vzhe-vstupyly-na-sluzhbu-do-zs-ukrayiny/>

куратури продовжують вживати дієвих заходів щодо забезпечення прав засуджених та інтересів держави в цей надзвичайно складний для нашої країни час¹.

Показово, що числові показники поступально зростають із часом. На офіційному ресурсі Міністерства юстиції України представлено інформацію: «Семеро жінок, які відбували покарання у в'язниці, уклали контракт із ЗСУ. Жінки виявили бажання проходити військовою службу за контрактом в обмін на умовно-дострокове звільнення. Вони успішно пройшли військово-лікарську комісію та отримали згоду командирів військових частин на проходження служби у конкретних підрозділах Сил оборони... Загалом, з дня набрання чинності Закону України, яким врегульовано порядок реалізації прав засуджених на їхню безпосередню участь в обороні нашої держави, 6101 засуджених виявили бажання долучитись до лав ЗСУ. 3823 осіб вже виїхали з установ відбування покарань на навчання². У схемі з презентовано алгоритм, за яким засуджена особа може реалізувати свій намір щодо мобілізації.

Отже, як свідчать вивчені джерела, в цілому ідея мобілізації засуджених сприйнята позитивно, що підтверджується зростанням числа заявників. Істотною особливістю осіб-заявників серед засуджених є висока мотивація і свідоме прийняття рішення стати на захист своєї Батьківщини³.

Так, відповідно до статті 24 Конституції України, передбачає заборону будь-яких привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

¹ Новини. (12.08.2024). Офіс Генерального прокурора. URL:<https://www.gp.gov.ua/posts/3561-zasudzenii-vze-postupiv-na-sluzbu-do-zsu-organi-prokuraturi-prodovzuyut-vzivati-dijevox-zaxodiv-shhodo-realizaciyi-yixnix-prav>

² Висоцька О. 17.07.2024. Перші 7 засуджених жінок приєднались до ЗСУ. URL:<https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-pershi-7-zasudjenih-jinok-priednalis-do-zsu>

³ Пришляк, К. (30.07.2024.). Яскраво показують себе на завданнях: босць «Шквалу» про службу в ЗСУ колишніх засуджених. URL:<https://www.unian.ua/war/mobilizaciya-yak-sluzhat-v-zsu-kolishni-zasudzeni-12712095.html>

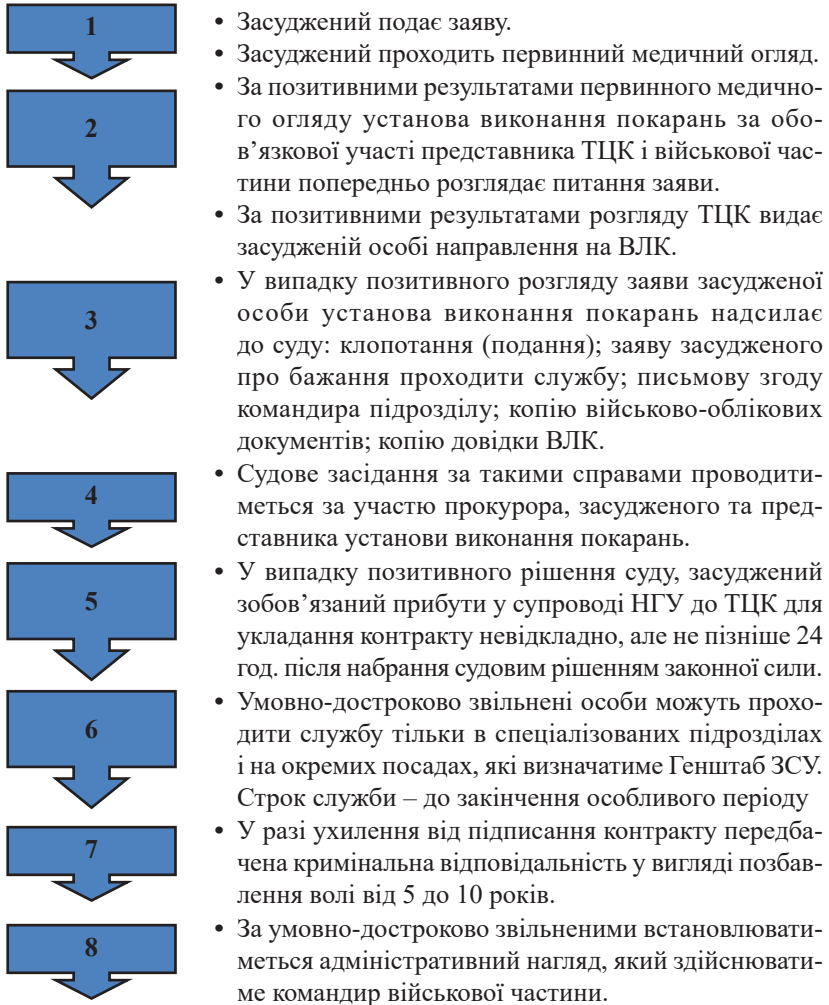

Схема 3.

Алгоритм дій засудженої особи, яка бажає мобілізуватися у ЗСУ¹

¹ Використано матеріали: Мобілізація засуджених. Юристи пояснили, як ув'язненим долучитись до ЗСУ. 8 червня 2024. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mobilizaciya-2024-yak-mobilizuvatisya-zasudzhenim-pokrokovaya-instrukciya-vid-yuristiv-50425384.html>

На нашу думку, запропоновані зміни сприятимуть посиленню дискримінаційного становища таких осіб і може призвести до створення певної ієрархічної моделі взаємовідносин, що не регулюватиметься статутам ЗСУ чи іншим нормативно-правовим актам.

Відповідно до частини 2 статті 50 Кримінального кодексу України, «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими так і іншими особами».

Тобто, проходження військової служби такими особами виключно у спеціалізованих підрозділах військової частини (спеціалізованих військових частинах) змінить для останніх фактично лише локацію місця їх перебування, що, в свою чергу, може негативно вплинути на їх подальше виправлення та ресоціалізацію у громадянському суспільстві.

Аналогічна позиція викладена виданню «Українська правда» командиром 3-ї штурмової бригади Дмитром Кухарчуком, який зазначає, що проводячи рекрутингові заходи у місцях позбавлення волі, значна кількість засуджених висловлюють свої занепокоєння щодо того, що можуть потрапити в «штрафбат». Окрім того, висловлюють побоювання, що для них будуть створювати спеціальні підрозділи, в яких їх будуть просто «стирати». Сам Д. Кухарчук також не підтримує ідею створення спеціалізованих підрозділів військової частини (спеціалізованих військових частинах) для таких осіб, наголошуючи на тому, що ресоціалізація таких осіб повинна відбуватись безпосередньо у військовому підрозділі до якого долучається особа, а не у спеціальних військових підрозділах (військових частинах)¹.

Разом із тим, осторонь залишилися питання матеріально-технічного забезпечення таких спеціалізованих військових частин (військових підрозділів).

¹ Зараз ми програємо цю війну. Це очевидно – комбат 3-ої штурмової Дмитро Кухарчук. (19 червня 2024). URL:<https://www.pravda.com.ua/articles/2024/06/19/7461464/>

4.3. Соціальні і безпекові ризики мобілізації засуджених в реаліях часу

Наразі можемо констатувати, що ідея створення спеціалізованих підрозділів військової частини (спеціалізованих військових частинах) і проходження у них служби особами, які звільнені умовно-дostroково від відбування покарання та особами, які звільнені від відбування покарання з випробуванням і досі критикується як у самому суспільстві, так і серед засуджених, що лише сприяє розшаруванню суспільства, а тому питанням доцільності створенні таких підрозділів, їх комплектування і забезпечення потребують ретельного аналізу і дослідження.

Також, прийняті зміни сприяли створенню низки питань, що стосуються соціальних гарантій для осіб, які звільнені умовно-дostroково від відбування покарання, а саме – право особи відпустку.

Так, ухваленими змінами запропоновано статтю 10¹ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» доповнити пунктом 24 такого змісту: «Військовослужбовцям із числа осіб, яких умовно-дostroково звільнено від відбування покарання на підставі, визначеній статтею 81¹ Кримінального кодексу України, та які проходять військову службу за контрактом, щорічна основна відпустка не надається, але може надаватися відпустка за сімейними обставинами та з інших поважних причин тривалістю не більше 10 календарних днів».

Відповідно до частини 2 статті 2 Закону України «Про військову службу і військовий обов'язок» проходження військової служби здійснюється: громадянами України – у добровільному порядку (за контрактом), за направленням або за призовом; іноземцями та особами без громадянства – у добровільному порядку (за контрактом) на посадах, що підлягають заміщенню військовослужбовцями рядового, сержантського і старшинського складу ЗСУ, Державної спеціальної служби транспорту та Національної гвардії України.

Окрім того, законом передбачені умови та особливості укладення контракту з громадянами України, іноземцями та особами без грома-

дьянства, встановлення випробування при прийнятті на військову службу за контрактом, строки укладання контракту тощо.

Також слід звернути увагу, що Закон України «Про військову службу і військовий обов'язок» доповнено главою III² «Особливості прийняття на військову службу за контрактом та проходження військової служби у ЗСУ з особами з числа громадян України, який умовно-достроково звільнено від відбування покарання». Відповідно до частини 1 статті 21⁵ зазначеного закону, особи, які умовно-достроково звільнені від відбування покарання на підставі, визначеній статтею 81-1 Кримінального кодексу України, приймаються на військову службу до ЗСУ за контрактом на посади рядового, сержантського і старшинського складу, а також офіцерського складу відповідно до військових звань, за якими вони перебувають на військовому обліку. Ухилення від прийняття на військову службу за контрактом особою, яку звільнено умовно-достроково від відбування покарання для проходження військової служби, має наслідком кримінальну відповідальність.

Тобто, законодавець імперативно визначив форму залучення таких осіб до військової служби – виключно на контрактній основі.

Відповідно до частини 3 статті 21 Кодексу законів про працю¹ контракт є особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового можуть встановлюватись угодою сторін.

З огляду на це, досліджуючи питання надання зазначеній категорії військовослужбовців права на відпустку доречно крізь призму трудового законодавства.

Так, приписами статті 45 Конституції України кожний працюючий має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій

¹ Кодекс законів про працю: Закон України від 10.12.1971 № 322-VII. Дата оновлення: 20.06.2024. (дата звернення: 15.08.2024). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час. Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Час відпочинку – це час, протягом якого працівник є вільним від виконання трудових обов'язків і може використовувати його на власний розсуд. Так, Правила визначення робочого часу та часу відпочинку екіпажів повітряних суден цивільної авіації України, затверджені наказом Міністерства транспорту України від 2 квітня 2002 року № 219, час відпочинку визначають як час, протягом якого член екіпажу звільняється експлуатантом від своїх службових обов'язків.

Видами часу відпочинку є: перерва для відпочинку і харчування, щоденний (міжзмінний) відпочинок, вихідні дні (щотижневий безперервний відпочинок), святкові і неробочі дні, відпустки¹.

Згідно зі статті 4 Закону України «Про відпустки»² розрізняються такі види відпусток: 1) щорічні відпустки: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством; 2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням; 3) творча відпустка; 4) відпустка для підготовки та участі в змаганнях; 5) соціальні відпустки: відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку; відпустка у зв'язку з усиновленням дитини; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей; 6) відпустки без збереження заробітної плати.

Згідно зі статті 4 Конвенції Міжнародної організації праці № 52 «Про щорічні оплачувані відпустки» 1936 року (ратифікована Україною 11 серпня 1956 року)³ будь-яка угода, у якій нехтується право на щорічну оплачувану відпустку або не надається права на таку відпустку, вважається недійсною.

¹ Прилипко С. М., Ярошенко О. М. (2014). Трудове право України: Підручник. Харків: Вид-во «ФІНН». 762.

² Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р., № 504/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 2. Ст. 4.

³ Конвенція про оплачувані відпустки № 132 від 24.06.1970. Міжнародна організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_022#Text

Право працівника на щорічні відпустки повної тривалості в перший рік роботи настає після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві. Подібна за змістом норма міститься і в статті 5 Конвенції Міжнародної організації праці № 132 (переглянутій) «Про оплачувані відпустки»¹ 1970 року (ратифікована Україною 29 травня 2001 року).

Статтею 10 Закону України «Про відпустки» передбачено, що за бажанням працівника щорічні відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи надаються і в інших випадках, передбачених законодавством, колективним або трудовим договором.

Згідно зі статтею 12 Закону України «Про відпустки» щорічну відпустку на прохання працівника може бути поділено на частини будь-якої тривалості за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів. Подібна за змістом норма знайшла відображення в ст. 8 Конвенції МОП № 132 «Про оплачувані відпустки».

Невикористану частину щорічної відпустки має бути надано працівнику, як правило, до кінця робочого року, але не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка.

Відкликання з щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії або негайного усунення їх наслідків, для відвернення нещасних випадків, простою, загибелі або псування майна підприємства з додержанням встановлених вимог та в інших випадках, передбачених законодавством. У разі відкликання працівника з відпустки його працю оплачують з урахуванням тієї суми, що була нарахована на оплату невикористаної частини відпустки.

Як бачимо, право особи на відпочинок, яке може виражатись у формі щорічної основної відпустки закріплено не лише нормами вітчизняного законодавства, але й у Конвенціях Міжнародної організації праці, а тому позбавлення військовослужбовців з числа громадян

¹ Конвенція Про щорічні оплачувані відпустки № 52 від 24.06.1936. Міжнародна організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_003#Text

України, яких умовно-достроково звільнено від відбування покарання зазначеного права є неприпустимим.

В інтерв'ю виданню Deutsche Well¹ чимало засуджених звертають увагу на те, що положення про обмеження відпусток їх демотивує долучитись до сил оборони України, оскільки вони не розуміють такого обмеження.

Більше того, таке положення законодавства викликає здивування і у юридичних колах, оскільки має ярко виражений дискримінаційний характер.

Відповідно до змін внесених у статтю 10¹ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовцям із числа осіб, яких умовно-достроково звільнено від відбування покарання може надаватися відпустка за сімейними обставинами та з інших поважних причин тривалістю не більше 10 календарних днів. Проте, законодавством не передбачено, як бути тим військовослужбовцям у яких немає сім'ї, або ж, які причини можуть вважатись поважними.

Критикуючи зазначені зміни, голова правління Громадської організації «Захист в'язнів України» Олег Цвілий звертає увагу на те, що мотиваційні механізми передбачені у законі доволі слабкі: засудженим не надається зарплата і щорічна відпустка, але їм гарантують лікування в разі поранень².

З огляду на викладене вважаємо за необхідне внести зміни до законодавства та закріпити право особи, яку звільнено умовно-достроково від відбування покарання для проходження військової служби на щорічну відпустку та можливість обрання грошової компенсації замість відпустки.

Попри окреслені вище проблемні питання, актуалізовані новелами чинного законодавства контекстно мобілізації засуджених, вартим

¹ В'язні в ЗСУ: чому бригади конкурують за засуджених. (дата звернення 15.08.2024). URL:<https://www.dw.com/uk/vazni-v-zsu-comu-brigadi-konkuruut-zasudzenih-07062024/video-69304800>

² Без зарплат, відпусток і лікарняних. Як засудженні служитимуть у ЗСУ та наскільки це справедливо. (18 квітня 2024). URL:<https://focus.ua/uk/eksklyuzivnyy/640999-bez-zarplat-vidpustok-i-likarnyanyih-yak-zasudzheni-sluzhitimut-u-zsu-ta-naskilki-ce-spravedlivo>

уваги є той факт, що мобілізація цієї категорії осіб не є примусовою, а апіорно передбачає вільне волевиявлення і свідоме бажання заявника. Також значущим є обов'язковість проходження заявником ВЛК на стан придатності за станом здоров'я. У цьому ключі звернімо увагу на те, що за вимогами, окресленими в абзацах 5 пункту 2 частини 5 статті 37 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ та з метою організації і ведення військового обліку військовозобов'язаних наказом Міністерства оборони України від 20 грудня 2017 року № 684 затверджено Перелік випадків, за яких громадяни України знімаються з військового обліку військовозобов'язаних. Зокрема, зняття з військового обліку військовозобов'язаних у військових комісаріатах, відповідних підрозділах Служби безпеки України підлягають громадяни України, які:

- були засуджені до позбавлення волі за злочини середньої тяжкості та відбували покарання в установах відбування покарань;
- рішенням військово-лікарських комісій (призовних комісій) визнані за станом здоров'я непридатними в мирний час, обмежено придатними у военний час через хвороби, які пов'язані з розладами психіки і поведінки, нервової системи, та їх наслідки¹.

Процедура умовно-дострокового звільнення відбувається за рішенням суду, де, безумовно, враховують характеристику з установи виконання покарань. Лише після цього уже звільнена особа може підписати контракт із ЗСУ.

У ході цієї наукової розвідки вивчено значний масив інформаційних джерел, в яких висвітлено ризики і соціально орієнтовані виклики мобілізації засуджених в реаліях українського сьогодення. Неподинокі випадки трансляції фактів позитивних реакцій і відкритих намірів підтримки новел законодавства у цьому напрямку з боку самих засуджених осіб. Адже після закінчення служби у лавах ЗСУ засуджені можуть отримати помилування. Важливим стимулом для багатьох засуджених, які вперше скоїли кримінальне правопорушення полягає у тому, що у такий спосіб вони повертаються в родину,

¹ Засуджених та осіб з нервовими розладами знімуть з військового обліку. (06.02.2018). URL:<https://www.kadrovik.ua/novyny/zasudzhenyh-ta-osib-z-nervovymy-rozladamy-znimut-z-viyskovogo-obliku>

близьке оточення не колишнім засудженим, а героєм¹. Після закінчення служби засуджені також можуть розраховувати на помилування.

Водночас, в широкому інформаційному і медійному просторі часто піднімається питання про соціальні і безпекові ризики мобілізації засуджених. Серед таких можна угрупувати наступні ризики порушення військової дисципліни²:

- ризики виконання функцій, наприклад, ризики відсутності здатності підкорятися і виконувати накази командира, поточні завдання відповідно до посади в структурі ЗСУ; ризик самовільного залишення місця служби ризик відновлення асоціальної поведінки, ризик деструктивних залежностей, намагання відновити звички жити за нормами поведінки маргінальних об'єднань, які мають місце в умовах виконання покарань та ін.;

- ризики виконання процесів, наприклад, за видовими категоріями: ризики операційно-технологічні; програмно-технічні; інформаційної безпеки; репутаційні; фінансові; фінансово-господарські та ін.;

- ризики кримінологічного спрямування, наприклад, ризик набуття бойового досвіду і подальшої криміналізації такого у майбутньому.

Подолати ці та інші, ймовірні ризики, видається логічним, за дотримання умов:

1. Суворе реалізація індивідуального принципу відбору заявників серед засуджених до служби в ЗСУ, що передбачає системне вивчення кожної особи заявника, врахування її психологічного стану, рівня громадянської ідентичності, наявний фах чи профіль спеціальності, стан здоров'я і рівень фізичного розвитку, інші показники, які мають значення для успішної служби в лавах ЗСУ³.

¹ Гичко, М. (01.07.2024). «Почати нове життя»: мобілізація ув'язнених набирає обертів. URL: <https://www.unian.ua/war/pochati-nove-zhittya-mobilizaciya-uv-yaznenih-nabiraye-obertiv-ap-12682551.html>

² Уляненко, В. (22.05.2024). Військовий ЗСУ розповів про ризики мобілізації ув'язнених. URL: <https://glavcom.ua/country/society/vijskovij-zsu-rozpoviv-pro-riziki-mobilizatsiji-uvjaznenikh-1001865.html>

³ Служба за контрактом. (2016). URL: <https://www.mil.gov.ua/contract>; Армія-інформ. (27.03.2024). URL: <https://armyinform.com.ua/2024/03/27/na-kontrakt-do-zsu-yaki-dokumenty-slid-zavchasno-pidgotuvaty-dlya-tczk/>

2. Системний супровід таких осіб-заявників і командирів за алгоритмами ризик-орієнтованого, проблемного, катamnестичного підходів¹. Звісно, є розумне бачення проблеми, яке висловив свого часу В. Залужний про те, що армія під час війни не може слугувати місцем перевиховання, чи ресоціалізації засудженої особи. Однак, розроблення стратегій фахової підтримки і тих, хто із засуджених прийняв рішення стати до лав ЗСУ, і командирів, усіх, хто здійснюватиме супровід підготовки такої категорії бажаючих служити.

3. Конкретизація і нормування поняття, призначення, цільових орієнтирів таких спецчастин чи спецпідрозділів, з необхідною диференціацією сфер діяльності таких структур ЗСУ за прикладом, як це конкретизовано для бойових підрозділів, штурмових бригад, дисциплінарних батальйонів.

4. Оперативне розроблення програм управління ризиками в системі внутрішнього контролю, заходів контролю управління ризиками, координації внутрішнього середовища, заходів і програм морального вишколу таких осіб, адже людина у формі ЗСУ для громадян України у суспільстві сприймається високоморальною, високоорганізованою, такою, що дає відчуття безпеки і миру. Для іміджу української армії в реаліях провадженого воєнного стану і у період відновлення України це має важливе значення.

Отже, підсумуємо наступне. Незважаючи на цілком проєвропейський та людиноцентриський підхід до гуманізації системи кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, чимало питань і досі залишаються осторонь.

Надання можливості особам, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, а також особам, які раніше були засудженні до позбавлення волі за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів можливості долучитись до сил оборони України, не лише сприятиме збільшенню кількості військовослужбовців але й реінтеграції та ре-

¹ Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024). Проблемний і катamnестичний підходи в реалізації програми психологічної підтримки засуджених військовослужбовців. *Соціальні аспекти військово-професійної діяльності сектору безпеки і оборони: виклики сьогодення*: зб. тез доповідей IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 28 лютого 2024 року). За ред. Чепеля М. О., Лютого В. М., Мяло В. М., Чупрінової Н. Ю. Вінниця: НА НГУ. 107–110.

соціалізації цих осіб. Проте слід зазначити, що процес ресоціалізації та реінтеграції особи, яка отримала умовно-дostroкове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби покладатиметься на командира військової частини або підрозділу де засуджена особа проходитиме військову службу. Тобто, командир фактично стає тією особою, яка не лише повинна слідкувати за тим, щоб такий військовослужбовець виконував військові обов'язки та військові статuti, але і контролювати його криміногенні потреби та мінімізувати загально-кримінальні ризики. Проте яким чином і якими заходами командир може впливати на особу з метою унеможливлення проявів таких потреб і ризиків – законодавством не визначено. Перелік дієвих та ефективних заходів соціально-виховного та наглядового характеру, які покликані на ресоціалізацію засудженої особи у громадянське суспільство визначено Законом України «Про пробацію»¹, однак через воєнний стан не всі із запропонованих законом заходів можуть бути виконані.

На нашу думку, надаючи можливість особам, які умовно-дostroково звільненні від відбування покарання для проходження військової служби можливості проходити військову службу у спеціалізованих підрозділах військової частини (спеціалізованих військових частинах) не зайвим було б і визначити окрім військового спрямування і «спеціалізованість» цих військових новоутворень. Зважаючи на «спеціалізованість» зазначеної категорії військовослужбовців у таких військових формуваннях за необхідне вбачається збільшити штатну кількість фахівців із соціально-виховної та психологічної роботи, а також, делегувати частину повноважень органу пробації, запровадити систему примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, з метою сприяння ресоціалізації та реінтеграції у суспільстві.

У ході цієї наукової розвідки виділено проблемні питання реалізації засудженими права на допуск до військової служби в умовах воєнного стану. Зокрема: відсутність права на щорічну відпустку, законодавча невизначеність у «спеціалізованості» підрозділів чи вій-

¹ Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р., № 160-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. стор. 745, стаття 93.

ських частин де особа, звільнена від відбування покарання проходитиме військову службу, тощо.

Фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. академіка В. В. Сташиса, неодноразово наголошувалось на існування зазначених проблем під час виконання науково-правових висновків.

Зауваження фахівців інституту до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» (реєстр. № 10449 від 30.01.2024 р.) дозволило виключити норму, відповідно до якої, на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період можуть бути призвані за бажанням засуджені особи, які звільнені від відбування покарання з випробуванням, аргументував контрпродуктивні наслідки від такої норми.

Слушно також згадати висновки надані фахівцями відділу до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби за контрактом під час особливого періоду» (реєстр. № 11079 від 13.03.2024 р.) та альтернативних законопроектів до нього, а саме: № 11079-1 від 28.03.2024 р., № 11079-2 від 28.03.2024 р. та № 11079-3 від 01.04.2024 р.

Зокрема фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права критично засуджено позицію законотворця щодо позбавлення військовослужбовців із числа осіб, яких умовно-дostroково звільнено та які проходять військову службу за контрактом щорічної основної відпустки, а також відпустки за сімейними обставинами та з інших поважних причин. У науково-правових висновках зроблено акцент на недопустимості прийняття такої норми та її невідповідність Вітчизняному законодавству і ратифікованих Україною конвенціям Міжнародної організації праці. Проте, законодавцем лише частково узято до уваги науково-правові висновки фахівців та закріплено норму, відповідно до якої, військовослужбовцям із числа осіб,

яких умовно-достроково звільнено та які проходять військову службу за контрактом може надаватися відпустка за сімейними обставинами та з інших поважних причин тривалістю не більше 10 календарних днів.

Як бачимо, робота відділу та результати цієї роботи знаходять своє відображення в ухвалених законодавчих актах, проте чимала кількість питань, які порушувались у науково-правових висновках залишились осторонь.

Слід зауважити, що законодавством не сформовано чіткого розуміння про статус осіб, які звільненні від відбування покарання з випробуванням, або ж, щодо осіб, судимість яких ще не погашена. Немає і розуміння щодо того, чи будуть проходити військову службу ці особи у спеціалізованих підрозділах військової частини (спеціалізованих військових частинах) чи вони прирівнюватимуться до військовослужбовців, які проходять службу на загальних засадах.

З огляду на це, відділом дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності ім. академіка В. В. Сташиса продовжуватиметься робота щодо розробки та імплементації у вітчизняне кримінально-виконавче законодавство нових положень, метою яких є нівелювання дискримінаційних здобутків радянської кримінально-виконавчої системи та створення проєвропейської системи захисту прав засуджених з належними соціально-економічними гарантіями.

==== Висновки до розділу 4

Підсумовуючи викладене, варто зауважити, що автор повністю підтримує ідею надання можливості особам, які раніше були засудженні до позбавлення волі за вчинення тяжких чи особливо тяжких злочинів або яких умовно-достроково звільнено від відбування покарання для проходження військової служби долучитись до сил оборони України. Зазначені заходи позитивно сприятимуть не лише на посилення обороноздатності країни у ці тяжкі часи, але і змінить

ставлення суспільства до такої категорії громадян-військовослужбовців. Проте питання соціально-правового та соціально-економічного статусу цих осіб не можуть залишатись осторонь, та повинні вирішуватись органами державної влади на рівні з іншими військовослужбовцями. Більше того, на законодавчому рівні слід зафіксувати, що наявність судимості не може стати обмеженням для долучення особи до військової служби.

Список використаних джерел до розділу 4

1. 775 засуджених вже поступили на службу в ЗСУ – органи прокуратури сприяють реалізації прав засуджених щодо їхнього умовно-дострокового звільнення для участі в обороні України. (2024). URL:https://t.me/prgo_gov_ua/24105
2. Александров, В. М. (2009). Військова служба як особливий вид державної служби в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків. 20.
3. Армія-інформ. (27.03.2024). URL: <https://armyinform.com.ua/2024/03/27/na-kontrakt-do-zsu-yaki-dokumenty-slid-zavchasno-pidgotuvaty-dlya-tczk/>
4. Армія-інформ. (30.05.2024). URL:<https://armyinform.com.ua/2024/05/30/775-zasudzhenyh-vzhe-vstupyly-na-sluzhbu-do-zs-ukrayiny/>
5. Без зарплат, відпусток і лікарняних. Як засудженні служитимуть у ЗСУ та наскільки це справедливо. (18 квітня 2024). URL:<https://focus.ua/uk/eksklyuzivnyy/640999-bez-zarplat-vidpustok-i-likarnyanyih-yak-zasudzheni-sluzhitimut-u-zsu-ta-naskilki-ce-spravedlivo>
6. В'язні в ЗСУ: чому бригади конкурують за засуджених. (дата звернення 15.08.2024). URL:<https://www.dw.com/uk/vazni-v-zsu-comu-brigadi-konkuruut-za-zasudzenih-07062024/video-69304800>
7. Вирок суду у справі № 163/424/24 від 29.03.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/118002880>
8. Вирок суду у справі № 369/3381/23 від 10.10.2023. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/114046218>
9. Вирок суду у справі № 761/27374/23 від 01.02.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL:<https://reyestr.court.gov.ua/Review/117213939>

10. Висоцька, О. 17.07.2024. Перші 7 засуджених жінок приєднались до ЗСУ. URL:<https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-pershi-7-zasudzenih-jinok-priednalis-do-zsu>
11. Волковинський, В. М. (2003). Військова повинність загальна. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка». 688 URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vijskova_povynnist
12. Ворожбіт-Горбатюк, В. В. (2024). Проблемний і катамнестичний підходи в реалізації програми психологічної підтримки засуджених військовослужбовців. *«Соціальні аспекти військово-професійної діяльності сектору безпеки і оборони: виклики сьогодення»*: зб. тез доповідей IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 28 лютого 2024 року). За ред. Чепеля М. О., Лютого В. М., Мяло В. М., Чупрінової Н. Ю. Вінниця: НА НГУ. 107–110.
13. Гичко, М. (01.07.2024). «Почати нове життя»: мобілізація ув'язнених набирає обертів. URL: <https://www.unian.ua/war/pochati-nove-zhittya-mobilizaciya-uv-yaznenih-nabiraye-obertiv-ap-12682551.html>
14. Градецька, Н. М. (2023) Конституційні засади військового обов'язку та заходи попередження ухилення від його реалізації. Прикарпатський юридичний вісник. Вип. 1 (48), 2023. URL: http://pjhv.nuoua.od.ua/v1_2023/17.pdf
15. Григоренко, Є. І. (2010). Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія. Харків : Право. 281.
16. Григоренко, Є. І. (2010). Конституційні засади проходження військової служби громадянами України: проблеми теорії та практики: монографія. Харків : Право. 281.
17. Державне управління: теорія і практика. (1998). За заг. ред. Авер'янова В. Б. Київ : Юрінком Інтер. 432.
18. Зараз ми програємо цю війну. Це очевидно – комбат 3-ої штурмової Дмитро Кухарчук. (19 червня 2024). URL:<https://www.pravda.com.ua/articles/2024/06/19/7461464/>
19. Засуджених та осіб з нервовими розладами знімуть з військового обліку. (06.02.2018). URL:<https://www.kadrovik.ua/novyny/zasudzhenyh-ta-osib-z-nervovymy-rozladamy-znimut-z-viyskovogo-obliku>
20. Кодекс законів про працю: Закон України від 10.12.1971 № 322-VII. Дата оновлення: 20.06.2024. (дата звернення: 15.08.2024). URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

21. Конвенція про оплачувані відпустки № 132 від 24.06.1970. Міжнародна організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_022#Text
22. Конвенція Про щорічні оплачувані відпустки № 52 від 24.06.1936. Міжнародна організація праці. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_003#Text
23. Конституційне право України (2008): Підручник для студ.вищ.навч.закл. За ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Харків: Право. 416.
24. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Відом. Верхов. Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
25. Корж, І. Ф. (2004). Військова служба в Україні: вступ, просування, припинення: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 222.
26. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.
27. Кузьо, Т. (1994). Національна безпека України. Київ, 147.
28. Лазуткін, Д. (12 травня 2024.). Засуджені зможуть служити у спеціальних підрозділах військових частин. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/05/12/zasudzheni-zmozhut-sluzhyty-u-speczialnyh-pidrozdilah-vijskovykh-chastyn-dmytro-lazutkin/>
29. Мамченко, Н. (11 травня 2024.). Мобілізація засуджених – хто зможе розраховувати на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання та як вони будуть служити. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/300207-mobilizatsiya-osuzhdennykh-kto-smozhet-rasschityvat-na-uslovno-dosrochnoe-osvobozhdenie-ot-otbyvaniya-nakazaniya-i-kak-oni-budut-sluzhit>
30. Мобілізація засуджених. Юристи пояснили, як ув'язненим долучитись до ЗСУ. 8 червня 2024. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/mobilizatsiya-2024-yak-mobilizuvatisya-zasudzhenim-pokrokovaya-instrukciya-vid-yuristiv-50425384.html>
31. Новини. (12.08.2024). Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/3561-zasudzenii-vze-postupiv-na-sluzbu-do-zsu-organi-prokuraturi-prodovzuyut-vzivati-dijevix-zaxodiv-shhodo-realizaciyi-yixnix-prav>
32. Офіційний сайт Офісу Генерального Прокурора. (дата звернення: 10.08.2024). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchynili-kriminalni-pravoporushennya-2>

33. Постанова Верховного Суду від 17.09.2020, судова справа № 739/1140/18. (дата звернення: 10.08.2024). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91702621>
34. Прилипка, С. М., Ярошенко, О. М. (2014). Трудове право України: Підручник. Харків: Вид-во «ФІНН». 762.
35. Пришляк К. (30.07.2024.). Яскраво показують себе на завданнях: боєць «Шквалу» про службу в ЗСУ колишніх засуджених. URL: <https://www.unian.ua/war/mobilizaciya-yak-sluzhat-v-zsu-kolishni-zasudzeni-12712095.html>
36. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. Голос України. 2022. № 37.
37. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р., № 504/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 2. Ст. 4.
38. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 № 2232-ХІІ. Дата оновлення: 18.05.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>
39. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку: Закон України від 11.04.2024 № 3633-ІХ. Дата оновлення: 18.05.2024. (дата звернення: 19.05.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>
40. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального, Кримінально-виконавчого кодексів України та інших законів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі у обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності: Закон України від 08.05.2024 № 3687-ІХ. Дата оновлення: 19.05.2024. (дата звернення: 10.08.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-IX#Text>
41. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-ХІІ. Дата оновлення: 18.05.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>
42. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Голос України. 2015. 10 черв. (№ 101). 12.
43. Про практику застосування судами України законодавства про погашення і зняття судимості (дата звернення: 10.08.2024): Постанова від 26.12.2003 № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0016700-03#Text>

44. Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р., № 160-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 13. стор. 745, стаття 93.
45. Про Статут внутрішньої служби у Збройних Силах України: Закон України № 548-XIV від 24.07.1999 р.
46. Радянська військова енциклопедія (1976). Воєнвидав МО РСРС, т. 2. 689.
47. Служба за контрактом. (2016). URL:<https://www.mil.gov.ua/contract>
48. Ульяновко, В. (22.05.2024). Військовий ЗСУ розповів про ризики мобілізації ув'язнених. URL:<https://glavcom.ua/country/society/vijskovij-zsu-rozpozviv-pro-riziki-mobilizatsiji-uvjaznenikh-1001865.html>
49. Хрестоматія з історії держави і права України (2003): навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. За ред. В. Д. Гончаренка, 3-є вид., перероб. уклад. : В. Д. Гончаренко, О. Д. Святоцький. Київ : Вид. дім «Ін Юре». 296.
50. Шемчушенко, Ю. С. (1998). Юридичне енциклопедія. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т.1. 458–459.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ, ЇХ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

(*О. Гальцова*)

5.1. Законодавче регулювання гарантій гуманного поводження і захисту осіб, у тому числі тих, хто перебуває під владою супротивника

Повномасштабне вторгнення у лютому 2022 року призвело до запровадження воєнного стану в Україні. Внаслідок цього кримінально-виконавча система зіштовхнулася із безпрецедентно складними викликами, які пов'язані з військовою агресією проти нашої держави, адже міста, у яких були розташовані деякі установи виконання покарань, а також ізолятори тимчасового тримання та слідчі ізолятори, опинилися або у зоні ведення активних бойових дій, або в тимчасовій окупації.

Зокрема, частина Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Донецької областей опинилися під владою країни агресора. П'ять державних установ виконання покарань України, у яких відбували покарання та трималися під вартою до трьох з половиною тисяч засуджених, опинилися в окупації. Російські війська заходили на території державних установ виконання покарань з метою встановлення контролю над промисловими базами виправних установ та їх потужностями, заволодіння технікою, зброєю, а також харчами та ліками, які призначалися для засуджених осіб¹.

¹ Херсонські в'язні в полоні у російських окупантів. (2022). URL: <https://ngoauu.org/xersonski-vyazni-v-poloni-u-rosijskix-okupantiv/>.

Внаслідок цього гостро постало питання про дотримання та захист прав засуджених, які опинилися на тимчасово окупованих територіях владою країни агресора. Зазначимо, що згідно норм міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення під час війни, у них окремо не вирізняються ув'язнені як спеціальна категорія осіб. Проте відповідно з Додатковим протоколом I до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 08.06.1977 р., норми Протоколу поширюються й на всіх осіб, які знаходяться на території, зайнятій стороною конфлікту. Відтак, положення міжнародних норм щодо захисту цивільного населення поширюються й на осіб, які відбувають покарання чи знаходяться в місцях позбавлення волі на момент початку збройного конфлікту або у зв'язку зі збройним конфліктом.

Отже, якщо країна знаходиться в окупації, норми міжнародного гуманітарного права вимагають суворого дотримання прав цивільного населення, у тому числі й засуджених осіб, які покладаються на країни, що знаходяться у стані війни про що проголошено в основоположних документах у сфері захисту прав людини та поведженні із засудженими.

Важливими є положення статті 6 Закону України «Про тимчасово окуповану територію України», держава забезпечує захист прав і свобод громадян України на тимчасово окупованій території через державу-покровительку, яка діє в межах повноважень визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Україною та Російською Федерацією.

Згідно статті 3 Конвенції про захист цивільного населення під час війни з особами, які не беруть активної участі в бойових діях, у тому числі з особами зі складу збройних сил, що склали зброю, поводяться гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації, причиною якої слугують раса, колір шкіри, релігія чи вірування, стать, походження чи майновий стан чи будь-які інші подібні критерії. Крім того у вказаній нормі та в Додатковому протоколі I (ст. 75) до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 08.06.1977 р., визначаються загальні принципи захисту осіб, у тому числі тих, хто перебуває під владою супротивної сторони, зокрема дотримання гарантій гуманного поводження.

Серед них:

захист від завдання шкоди фізичному та психічному здоров'ю і недоторканості особи (включаючи захист від медичних експериментів; утримання у належних санітарно-гігієнічних умовах);

категорична заборона застосування насилля над життям й особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтв, жорстоке поводження й тортури;

заборона наруги над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження та ін.

Не менш важливими є положення, які передбачені у нормах міжнародних документів у сфері захисту прав людини, щодо абсолютної заборони обмежень в деяких правах в умовах збройного конфлікту, це:

право на життя (ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод);

заборона катування, жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження та покарання (ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання);

заборона рабства та підневільного стану (ст. 8 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 4 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод);

недопущення покарання без закону (ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод).

===== 5.2. Реальний стан дотримання прав засуджених на окупованих державою-агресором територіях України

Проте незважаючи на нормативне закріплення положень в міжнародному гуманітарному праві, основоположних міжнародних

документах у сфері захисту прав людини, а також у правилах поводження із засудженими положень, які забороняють обмежувати загальнолюдські права засуджених, у тому числі в умовах збройного конфлікту російські окупанти не лише проігнорували їх, але й грубо порушили права засуджених на окупованих територіях, які визнаються злочинами проти людяності. Розглянемо їх.

Відразу після окупації Херсонщини виправні заклади, які знаходилися на тимчасово окупованих територіях залишилися без фінансування на утримання засуджених¹, до того ж під час захоплення в середині березня 2022 року окупаційними військами рф Маріупольського слідчого ізолятора в них почалася гуманітарна катастрофа. Ув'язненим і засудженим катастрофічно не вистачало їжі, продуктів харчування, питної води, ліків і вони змушені були ділитися між собою залишками продуктів харчування, при цьому будь-які посилки (передачі) були під заборороною².

Такі дії окупаційної влади є порушенням ст. 55 Конвенції про захист цивільного населення під час війни (IV Женевської конвенції), згідно якої держава-окупант бере зобов'язання за підтримку життєдіяльності населення на окупованій території, також відповідальна за поставку необхідних продуктів харчування, медичних матеріалів та інших припасів, якщо ресурсів окупованої території виявиться недостатньо. Як вбачається, саме на державу-окупанта – російську федерацію покладаються зобов'язання щодо забезпечення життєдіяльності цивільного населення, до якого прирівнюються й засуджені особи, а у разі невиконання обов'язків такі дії вважаються серйозним порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

З'ясувалося, що окупаційна влада перевезла всіх засуджених і ув'язнених з Херсона та області, а також зі Снігурівської колонії №5 у Миколаївській області до Голопристанської колонії³. При цьому

¹ Окупація Херсонщини: Що відбувається в системі виконання покарань. (2022). URL: <https://kavun.city/articles/212740/okupaciya-hersonschini-scho-vidbuvayetsya-v-sistemi-vikonannya-pokaran>

² Специфічні аспекти війни: країна воює, а нелюди катують (21.03.2022). Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <https://khp.org/1608810242>.

³ Загратовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022). URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.

здорових засуджених тримали разом із хворими, а тих які не поміщалися, вивозили в Сімферополь або в Росію¹.

Вказане також є порушенням ст. 76 IV Женевської конвенції, згідно якої особи, які перебувають під захистом та обвинувачені в скоєнні злочину, повинні знаходитися в окупованій державі, а в разі засудження повинні там само відбувати строк покарання. Тобто, забороняється, незалежно від мотивів, здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави, незалежно від того, окупована вона чи ні, про що указується у ст. 49 IV Женевської конвенції.

Відтак, дії окупаційних військ щодо переміщення засуджених осіб на територію росії та у тимчасово окупований Крим забороняється та створює підстави для визнання примусового переміщення/депортацію як серйозне порушення норм міжнародного гуманітарного права.

До того ж, мало місце й порушення інших положень Конвенції про захист цивільного населення під час війни, зокрема, ст. 76, у якій зазначається, що за можливості, ці особи повинні бути відділені від інших ув'язнених, причому для них має бути встановлено санітарний і харчовий режими, достатні для підтримання їхнього здоров'я та відповідні режимам ув'язниць окупованої держави. Вони повинні отримувати таку медичну допомогу, яку вимагає стан їхнього здоров'я². Їм повинно бути дозволено користуватися духовною підтримкою. Жінки повинні утримуватися в окремих приміщеннях, за ними повинні наглядати безпосередньо жінки. Має бути запроваджено спеціальний режим для неповнолітніх. Крім того такі особи мають право

¹ Загатовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022). URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.

² I. Iakovets, O. Haltsova, O. Kashyntseva. (2023). ENSURING THE RIGHT TO HEALTH CARE FOR GROUPS VULNERABLE TO HIV IN PENITENTIARY INSTITUTIONS AND PRE-TRIAL DETENTION CENTERS IN UKRAINE. *Wiadomości Lekarskie Medical Advances*, VOLUME LXXVI, ISSUE 5 PART I, MAY. URL: <https://wiadlek.pl/wp-content/uploads/archive/2023/WLek202305.pdf> 76(5), С. 1098.

отримувати принаймні одну посилку з предметами допомоги на місяць.

Також у статті 143 Конвенції про захист цивільного населення під час війни указується, особи, що перебувають під захистом і є в'язнями, їх мають право відвідувати делегати держави-покровительки та Міжнародного комітету Червоного Хреста. Вони мають доступ до всіх приміщень, у яких знаходяться особи, яким надається захист, і можуть проводити співбесіди з останніми без свідків, особисто або через перекладача. Такі відвідування не можуть заборонятися, окрім з причин нагальної воєнної необхідності, і навіть тоді – лише як винятковий і тимчасовий захід. Їхня тривалість і частота не обмежуються.

Проте, на жаль, вказані норми Конвенції про захист цивільного населення під час війни не лише зневажалися окупантами, але й дотепер грубо порушуються на тимчасово окупованих територіях та визнаються злочинами проти людяності.

Наприклад, серйозним порушенням норм міжнародного гуманітарного права стали вбивства засуджених російськими військовими у березні 2022 р. під час штурму Херсонського¹ та захоплення Маріупольського слідчих ізоляторів. Це були показові вбивства ув'язнених, які скоювалися в присутності інших осіб, узятих під варту, з метою психологічного тиску та їх залякування. Ті засуджені та ув'язнені, які заперечували окупаційний режим та відмовлялися співпрацювати з окупантом, піддавалися жорстокому побиттю спецзасобами та катуванню з боку окупантів².

Є відомим факт, що засуджених Дар'ївської виправної колонії № 10 (Херсонська обл.), російські військові перемістили у колонію № 90 м. Херсона та примушували копати траншеї, а хто із них відмовлявся це робити, тим прострілювали ноги³. Щодо таких дій міс-

¹ Заготовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022) URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.

² Порушення російською стороною прав людини та норм міжнародного гуманітарного права у місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України. (2023). Київ: Департамент з питань виконання кримінальних покарань. 8.

³ У Херсоні військові РФ примушують засуджених копати траншеї. (2022) URL: <https://suspilne.media/241036-u-hersoni-vijskovi-rf-primusuu-zasudzenih-kopati-transei/>.

тяться заборона в ст. 40 Конвенції про захист цивільного населення під час війни, згідно якої, особи, що перебувають під захистом, є громадянами держави-супротивниці, їх можна залучати лише до таких видів примусових робіт, виконання яких є необхідним для забезпечення продуктів харчування, житла, одягу, транспорту та здоров'я людей і які не є безпосередньо пов'язаними з проведенням воєнних операцій.

До того ж внаслідок захоплення російськими військовими виправних колоній Дар'ївської № 10 та Білозерської № 105, що на Херсонщині, їх облаштували для проживання російської гвардії та ремонту їхньої військової техніки¹.

Засуджений, який перебував на той час у виправній колонії № 61 м. Херсона під час окупації розповів, що неодноразово на території установи було чути автоматні черги, вибухи гранат, на його очах вбито одного ув'язненого. Російські військові завжди вдавалися до постійного побиття, вони заходили в камери, наказували всім засудженим лягати на підлогу, потім жорстоко били. Погіршився й режим їх утримання, зокрема, харчування стало дворазовим, у лазню майже не водили. Були проблеми з передачами. Багато продуктів забороняли або умисно псували їх. Спілкування з рідними було підпільним, бо вони цьому перешкоджали. Постійно вмикали російський гімн. Ув'язнених, яких запідозрювали у співробітництві з ЗСУ жорстоко катували співробітники ФСБ. Застосовували під час катування електичний струм, ламали кінцівки. Деяких вивозили у невідомому напрямку і вони безслідно зникли².

Такі дії російських військових свідчать не тільки про порушення загальнолюдських прав, але й порушення ними ст. 27 Конвенції про захист цивільного населення під час війни: «особи, що перебувають під захистом, мають право за будь-яких обставин, на особисту повагу, повагу до своєї честі, права на сім'ю, їхніх релігійних переконань

¹ Загратовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022). URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.

² Херсонські в'язні в полоні у російських окупантів. (2022). URL: <https://ngoauu.org/xersonski-vyazni-v-poloni-u-rosijskix-okupantiv/>.

та обрядів, звичок та звичаїв. До них завжди слід ставитися гуманно й захищати їх, зокрема, від будь-якого акту насильства чи залякування, від образ та цікавості натовпу». Також не були дотримані положення Європейських пенітенціарних правил, його Основних принципів, що при поводженні з усіма особами, позбавленими волі, необхідно дотримуватись їхніх прав людини та утримання ув'язнених в умовах, які порушують їхні права людини, не може бути виправдано нестачею ресурсів¹.

Крім того тих засуджених, які опинились в окупації, примушували отримувати громадянство РФ і пропонували вийти на «свободу» за умови вступу до її армії. Також зафіксовані непоодинокі випадки залучення їх до участі в «референдумі». Ті, хто відмовлявся отримувати російське громадянство і їх паспорти та хто не приймав участь в «референдумі» у подальшому безслідно зникали. Їх або вивезли до тимчасово окупованого Криму чи углиб Росії або їх уже немає серед живих².

Викликають обурення дії російських військових, які щодня випускали засуджених за межі території з херсонської колонії № 90 з метою їх залучення до ритуальних робіт з тілами загиблих російських солдат. Захопивши установи виконання покарань, росіяни, спочатку намагалися підкупити ув'язнених, аби заручитися їхньою підтримкою. Зокрема, у колонію № 90 м. Херсона привезли з Краснодару «положенця» (кримінального авторитета, який «відповідальний» за колонію), він, навіть, привозив засудженим легкі наркотичні речовини, щоб легше було схилити засуджених на свій бік³.

Після деокупації та втечі російських окупантів з Херсона, ними були випущені близько 457 засуджених, з них були 15 це засуджені до довічного позбавлення волі. Проте до слідчих ізоляторів Миколаївської та Одеської областей повернули 166 в'язнів, деякі з яких само-

¹ Європейські пенітенціарні правила. (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.

² Загратовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022). URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.

³ Там само.

стійно звернулися до військових, серед них і один довічно засуджений. Наразі де перебувають решта в'язнів, невідомо¹.

Ще раз вкажемо на абсолютну заборону нормами міжнародного гуманітарного права щодо осіб, які перебувають під владою супротивної сторони, до яких належать й засуджені особи, насильство, що становить загрозу життю та здоров'ю, зокрема вбивства, тілесні покарання, фізичне або психічне насильство, катування та каліцтво; пограбування та посягання на людську гідність; жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження. Отже, доходимо висновків, що внаслідок збройної агресії, мали місце грубі та системні порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо засуджених на тимчасово окупованих територіях. Переважна більшість їх це: вбивства засуджених; недотримання умов тримання; жорстоке поводження та застосування катувань; звернення їх у підневільний стан; примусове громадянство та ін. Не виключається й порушення інших прав засуджених, про які ми розповімо у нашій роботі, але остаточно їх визначити буде можливо лише після деокупації всієї території України.

Наступним порушенням прав засуджених, які мають місце на тимчасово окупованих територіях та які повинна беззастережно дотримуватися влада супротивної сторони під час збройної агресії, заборона присутності будь-якої особи, яка перебуває під захистом, у будь-яких пунктах чи районах не може бути використана для захисту цих місць від воєнних операцій (ст. 28 Конвенції про захист цивільного населення під час війни) та особи, що перебувають під захистом, є громадянами держави-супротивниці, їх можна залучати лише до таких видів примусових робіт, виконання яких є необхідним для забезпечення продуктів харчування, житла, одягу, транспорту та здоров'я людей і які не є безпосередньо пов'язаними з проведенням воєнних операцій (ст. 40 Конвенції про захист цивільного населення під час війни).

Примусова мобілізація засуджених права на тимчасово окупованих територіях України набула масового характеру та є серйозним порушенням норм міжнародного гуманітарного права.

¹ Із херсонських СІЗО під час втечі росіян випустили в'язнів, – ЗМІ. Де знаходиться більшість із них, невідомо. (2022). URL: https://lb.ua/society/2022/11/14/535876_iz_hersonskih_sizo_pid_chas_vtechi.html

Звернемо увагу на положення ст. 23 Гаазького положення 1907 р., згідно якого забороняється примушувати громадян супротивної сторони брати участь у військових діях, спрямованих проти їхньої власної держави. Тобто, забороняється примусова мобілізація нормами міжнародного гуманітарного права, відтак окупаційна держава не має права примушувати осіб, що перебувають під її захистом, служити в збройних чи допоміжних силах та виконувати будь-яку роботу, що передбачала б їхню участь у воєнних операціях країни агресора.

Проте, на жаль, росія та її армія вчергове нехтує загально визнаними нормами міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Зокрема, близько двох тисяч засуджених у тимчасово окупованих південних областях України примушували вийти на «свободу» за умови вступу до армії російської федерації¹.

Відомі випадки, що окупанти набирали до лав своєї армії засуджених, які відбувають покарання у колоніях на тимчасово окупованій Донеччині, щоб доукомплектувати склад так званого батальйону «Сомалі» та мотострілецьку бригаду збройних сил рф на контрактній основі. Причому, критеріями їх відбору були тільки фізичні дані засудженого та віталосся у нього наявність досвіду бойових дій. При цьому взагалі не має значення за якою статтею Кримінального кодексу засуджено особу та термін покарання. Незважаючи на такі «критерії», лише невелика кількість осіб, які відбували покарання виявили бажання підписати контракт на вступ до армії російської федерації².

Також існують достовірні відомості про призов окупантами на військову службу в армію рф понад 300 засуджених осіб на тимчасово окупованих територіях Донецької області³. Причому, щоб мобілізу-

¹ Заготовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022). URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.

² Через «мобілізацію» в окупованому Єнакієвому припиняє роботу металургійний завод. (2022). URL: <https://suspilne.media/283980-cerez-mobilizaciu-v-okupovanomu-enakievomu-privinae-robotu-metalurgijnij-zavod>.

³ В ОРДЛО окупанти планують мобілізувати понад 300 засуджених. (2022). URL: <https://espresso.tv/v-orlo-okupanti-planuyut-mobilizuvati-ponad-300-zasudzenikh-u-orlo-zaminyuvati-nayavnikh-mobilizovanikh-novimi-genshtab>.

вати таких осіб, їх спочатку умисно затримували по надуманим статтям обвинувачення, потім поміщали на певний час в установи виконання покарань, а далі під умовою мобілізації звільняють їх, надають військову форму, головним завданням яких – виконувати накази військового командира. Їм наголошували: якщо вони залишаться живими – в установи виконання покарань їх не повернуть, якщо загинуть – така їх доля. Все ж таки деякі з засуджених змушені йти воювати, оскільки умови тримання засуджених на тимчасово окупованих територіях є нестерпними, тому вони вважають це є кращим ніж сидіти в тюрмі¹.

У подальшому мобілізованих українських засуджених росія примусово відправляє в зону бойових дій без жодного зв'язку з рідними. Внаслідок примусової мобілізації засуджених та участі у військових діях, вони отримують шкоду їх здоров'ю, каліцтва, або ж гинуть.

Примусова мобілізація засуджених, відповідно до ст. 51 Женевської конвенції про захист цивільного населення є грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права та визначає, що окупаційна держава не може примушувати осіб, що перебувають під захистом, служити в її збройних чи допоміжних силах. Забороняється будь-який тиск чи пропаганда, спрямовані на забезпечення добровільного вступу на військову службу, а ст. 8 Римського статуту визнає, примус громадян протилежної сторони до участі у військових діях проти їхньої власної країни, навіть якщо вони перебували на службі воюючої сторони до початку війни, воєнним злочином.

Оскільки норми міжнародного права є обов'язковими та узагальненими правилами поведінки суб'єктів міжнародного права, за їх порушення має бути невідворотна юридична відповідальність, зокрема, за примусову мобілізацію засуджених осіб на тимчасових окупованих територіях. Для цього необхідні більш рішучі та дієві акти реагування міжнародних інституцій ООН, Ради Європи, ОБСЄ та інших міжнародних організацій на примусову мобілізацію засу-

¹ На окупованих територіях мобілізують засуджених бойовиків та ув'язнених. (2022). URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viyuna-informatsiynyy-marafon/na-okupovanykh-terytoriakh-mobilizuiut-zasudzhenykh-boyovykiv-ta-uv-iaznykh-rosiian-lysians-kyu>.

джених або примусове виконання ними робіт на користь ворожої армії. Хоча їх резолюції носять рекомендаційний характер, проте вказані організації повинні ретельно стежити, моніторити та фіксувати порушення прав засуджених на окупованих територіях окупаційною владою, щоб при притягненні до відповідальності вони надали зафіксовані докази порушень положень норм міжнародного гуманітарного права.

Усі виявлені та належним чином зафіксовані порушення міжнародного гуманітарного права стосовно засуджених на тимчасово окупованих територіях в майбутньому забезпечить невідворотність покарання за воєнні злочини й притягнення агресора до міжнародної відповідальності.

5.3. Проблемні моменти дотримання особистої безпеки засуджених в умовах воєнного стану в установах виконання покарань на підконтрольній Україні території

Не залишилося поза нашою увагою й дотримання особистої безпеки в умовах воєнного стану засуджених в установах виконання покарань, які знаходяться на підконтрольній Україні території. Виклики, які постали внаслідок запровадження воєнного стану в Україні, указали на низку проблемних моментів у їх регулюванні.

У статті 10 КВК України законодавцем закріплено, що засуджені мають право на особисту безпеку; а у ст. 102 КВК України, зазначається, що режим у виправних і виховних колоніях забезпечує безпеку засуджених і персоналу.

Під терміном «безпека», фахівці, зазвичай, розуміють «стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз»¹. Оскільки категорія «безпека» є значущою як для держави так і для суспільства, її вивчають учені

¹Юридична енциклопедія : в 6 т. (1996). Відпов. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл. Т. 1: А – Г. 207.

багатьох галузей права та прикладних наук, у тому числі, й не є винятком кримінально-виконавче право.

Безперечно, заслуговує на увагу твердження А. Степанюка, що поняття «безпека» є фундаментальною основою функціонування кримінально-виконавчої системи, властивістю кримінально-виконавчої системи, яка організована на принципах цілісності та сталих зв'язків між її структурними підрозділами. Тому загроза кримінально-виконавчій безпеці є відхиленням від кримінально-виконавчої діяльності, від порядку виконання та відбування покарання, посяганням на правове становище учасників кримінально-виконавчих правовідносин¹.

Визначення науковців, які аналізували термін «безпека» та виокремлювали її базові ознаки, в цілому співпадають. Коли йдеться про безпеку в загальному розумінні, вказане поняття включає в себе низку утворюючих чинників: фізичні (гарантії дотримання природних прав людини та громадянина з народження на життя, честь та гідність); економічні (встановленні межі втручання держави в здійснення підприємницької діяльності, підтримання гарантій вільної торгівлі та підприємницької діяльності, що не суперечать нормам чинного законодавства); політичні (свобода вибору, право обирати і бути обраним, свобода слова, мови); медичні (отримання медичної допомоги, дотримання лікарської таємниці); релігійні (свобода світогляду і віросповідання); юридичні (право на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла); інформаційні (достовірність інформації, відсутність дезорієнтованої інформації)² та ін.

Щодо поняття «безпека засудженого», вона є складним явищем, базовою потребою людини, яка повинна, насамперед, максимально гарантувати збереження життя та здоров'я під час відбування кримінальних покарань³.

¹ Кримінально-виконавче право України (2005) : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. За ред. проф. А. Х. Степанюка. Харків : Право. 239–241.

² Кіслов, О. І. (2015). Підходи до розуміння поняття «Безпека особистості» у в'язничих колоніях Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету № 15, том 2. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc15/part_2/28.pdf.

³ Гальцова, О. В. (2020). Безпека засуджених та персоналу установ виконання покарань під час пандемії. Часопис Київського університету права. № 2. 372.

Як видається, саме фізичний чинник (максимальне збереження життя та здоров'я засуджених), на нашу думку, є одним із пріоритетних у їх безпеці під час відбування ними покарань. Згідно ст. 105 КВК України до видів небезпек віднесено: стихійні лиха, аварії важливих для життєзабезпечення систем, виникнення реальної загрози збройного нападу на колонію і т. д.

Особливо нагальною проблемою постало дотримання особистої безпеки в умовах воєнного стану засуджених на тлі повномасштабного військового вторгнення рф в Україну, коли близько 30 установ виконання покарань опинилися в зоні бойових дій¹. Відтак життю та здоров'ю засуджених реально загрожувала небезпека від обстрілів, оскільки більшість установ виконання покарань отримали серйозні ушкодження внаслідок цього.

Значимо, що на персонал установ виконання покарань покладається обов'язок вжити заходів щодо збереження життя та здоров'я засуджених та осіб, узятих під варту та забезпечити безпеку засудженим під час повітряної тривоги у безпечному місці (укритті), які повинні бути додатково обладнані засобами відпочинку (місця для сидіння), обігріву та запасами питної води або їх евакуювати.

За потреби не виключається й евакуація засуджених, але законодавчо такий захід та механізм здійснення не закріплено в КВК України. Проте питання щодо неї регламентовані у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану» від 07.11.2018 р. №934².

Зокрема, у разі введення правового режиму воєнного стану, даний Порядок визначає механізм проведення обов'язкової евакуації затриманих осіб, підозрюваних, обвинувачених осіб, щодо яких застосовано запобіжний захід – тримання під вартою, засуджених осіб (вій-

¹ Близько 30 місць несвободи були пошкоджені під час обстрілів: звіт правозахисників. (2022). URL: <https://suspilne.media/248487-blizko-30-misc-nesvobodibuli-poskodzeni-pid-cas-obstriliv-zvit-pravozahisnikiv/>.

² Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану від 07.11.2018 р. №934 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Text>.

ськовослужбовців), які відбувають такі покарання, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі (засуджені та особи, взяті під варту), що перебувають в ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторах, установах виконання покарань, гауптвахтах і дисциплінарному батальйоні, а також осіб, які перебувають у спеціальних палатах закладів охорони здоров'я та кімнатах для тимчасово затриманих військовослужбовців Збройних Сил, розташованих у місцевостях, наближених до районів, де ведуться бойові дії, до відповідних установ для попереднього ув'язнення та виконання покарань, які розташовані в безпечній місцевості.

У разі введення правового режиму воєнного стану у місцевостях, наближених до районів, де ведуться бойові дії, проводиться обов'язкова евакуація засуджених та осіб, взятих під варту. Рішення про проведення евакуації засуджених та осіб, взятих під варту, з місцевостей, наближених до районів, де ведуться бойові дії, до відповідних установ для попереднього ув'язнення та виконання покарань, які розташовані в безпечній місцевості, приймається відповідним військовим командуванням разом з військовими адміністраціями (у разі їх утворення).

Організація проведення евакуації підозрюваних, обвинувачених осіб, щодо яких застосовано запобіжний захід – тримання під вартою, що перебувають у слідчих ізоляторах, засуджених осіб, які відбувають такі покарання, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі, покладається на Мін'юст.

Також з цією метою прийнято Тимчасовий порядок тримання осіб, засуджених до обмеження волі, у виправних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 2022 р. № 320,¹ згідно якого на період воєнного стану у виправних колоніях мінімального і середнього рівня безпеки Державної кримінально-виконавчої служ-

¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання тримання осіб, засуджених до обмеження волі, у виправних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України» від 19.03.2022 № 320 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2022-%D0%BF#Text>.

би можуть утворюватися дільниці для тримання засуджених, перелік яких визначається Мін'юстом. Особи, засуджені до обмеження волі, можуть бути направлені для відбування покарання чи переведені з одного виправного центру (дільниці для тримання засуджених) до іншого виправного центру (дільниці для тримання засуджених) відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України та нормативно-правових актів.

Крім того, при Департаменті з питань виконання кримінальних покарань у лютому 2022 р. було утворено комісію з питань евакуації установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України. Аналогічні комісії утворено в міжрегіональних управліннях із питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції. Також були направлені Рекомендації щодо діяльності комісій міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції з питань евакуації підпорядкованих установ виконання покарань та слідчих ізоляторів у разі введення правового режиму воєнного стану. Наказом Міністерства юстиції України від 29.03.2022 р. № 1275/5 утворено Комісію з питань евакуації установ виконання покарань та слідчих ізоляторів ДКВС України, головою якої визначено заступника Міністра О. Висоцьку¹

Аналогічні комісії створені в міжрегіональних управліннях із питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції, зокрема: у Південно-Східному, Західному, Північно-Східному, Централіно-Західному. Станом на 23.02.2022 р. на території Луганської, Донецької, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Харківської та Чернігівської областей дислокувалося 40 УВП та СІЗО, у яких утримувалося 16 686 осіб. З 24.02.2022 із 17 установ виконання покарань, які було розташовано в зазначених областях, евакуйовано 4 628 засуджених та осіб, взятих під варту. Заходи з евакуації здійснювалися спеціальним (додатково обладнаним) автомобільним

¹ Аналітичний звіт за результатами моніторингу стану дотримання прав осіб, які утримуються в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. (2022). Київ. URL: <https://notorture.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-%D1%80..pdf>

транспортом Національної поліції, Національної гвардії, Міністерства юстиції України, Служби безпеки України, Служби правопорядку та спеціальним (додатково обладнаним) залізничним транспортом ПАТ «Укрзалізниця». Хоча як звертають увагу правозахисники на невисокий відсоток евакуйованих в'язнів від загальної кількості утримуваних осіб в установах виконання покарань, які розташовано у згаданих регіонах (близько 28%).¹ Крім того наголошують, що установи виконання покарань, які знаходилися в зоні бойових дій і були пошкоджені під час обстрілів, держава не змогла належним чином здійснити евакуацію засуджених з місць несвободи².

Лише наприкінці серпня 2022 р. згідно рішень начальників обласних військових адміністрації Донецької, Дніпропетровської, Харківської та Запорізької областей, Міністерством юстиції України проведено евакуацію засуджених і осіб, узятих під варту, з 11 установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. Загальна кількість евакуйованих склала 4 628 осіб, а саме: 648 осіб, взятих під варту та 3 980 засуджених до позбавлення й обмеження волі: 48 жінок, 7 неповнолітніх та 215 засуджених до довічного позбавлення волі. Йдеться про евакуацію Орхівської виправної колонії № 88; Вільнянської виправної колонії № 20; Вільнянської установи виконання покарань № 11; Софіївської виправної колонії № 55; Селидівської виправної колонії № 82; Торецької виправної колонії № 2; Холодногірської виправної колонії № 18; Покровської виправної колонії № 17; Хролівської виправної колонії № 140; СІЗО № 6 у Бахмуті.

Проте під час евакуації у березні 2022 р. з Орхівської виправної колонії № 88 до Кропивницької виправної колонії № 6 стали відомі факти про жорстоке побиття та катування засуджених під час їх перевезення, що є неприпустимим та грубим порушенням прав засудже-

¹ Аналітичний звіт за результатами моніторингу стану дотримання прав осіб, які утримуються в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. (2022). Київ. С. 9. URL: <https://notorture.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-%D1%80..pdf>

² Близько 30 місць несвободи були пошкоджені під час обстрілів: звіт правозахисників. (2022). URL: <https://suspilne.media/248487-blizko-30-misc-nesvobodibuli-poskodzeni-pid-cas-obstriliv-zvit-pravozahisnikiv/>

них. Тоді постраждали близько 399 ув'язнених, і ці факти були зафіксовано представником Уповноваженої Верховної Ради з прав людини¹.

До того ж, на жаль, персонал деяких установ виконання покарань взагалі не прийняв заходи для безпеки засуджених, і фактично залишив їх напризволяще. Йдеться про Менську виправну колонію №91 у Чернігівській області, у якій відбувають покарання колишні правоохоронці, поставивши ув'язнених в особливо вразливе становище, зазначали правозахисники².

Отже, безпека засуджених під час відбування ними кримінальних покарань є однією із ключових гарантій дотримання загальнолюдських природних прав людини: на життя та здоров'я, які проголошені у міжнародних актах у сфері захисту прав людини та поведженні із засудженими, яке особливо гостро постало під час воєнного стану та збройної агресії. Безумовно, гарантії щодо безпеки засуджених у таких випадках покладаються на державу в особі спеціально уповноважених органів – персонал установ виконання покарань.

Але установи виконання покарань є режимними об'єктами, а процес ухвалення рішення щодо початку евакуації вирішує військова адміністрація, це може призвести до втрати часу, що є неприпустимим. До того ж, інколи існує потреба діяти терміново задля збереження життя засуджених, та на це потрібен транспорт, що повинен відповідати певним вимогам, якого в установах виконання покарань, на жаль, немає у наявності, як і коштів для його придбання. Як видається, відсутність заздалегідь запланованих способів евакуації засуджених створює підґрунтя для можливих людських втрат та указує на невиконання державою своїх позитивних зобов'язань щодо забезпечення права на життя. У Європейських пенітенціарних правилах також зазначено, що нестача ресурсів не є виправданням для утри-

¹ Мін'юст звітує про успішну евакуацію колоній, але правозахисники кажуть про «трагічну» ситуацію в окупованих установах. (2022). URL: <https://zmina.info/news/minyust-na-tli-krytyky-pravozahysnykiv-zvituvav-pro-uspishnu-evakuacziyudesyaty-ustanov-vykonannya-pokaran>.

² Близько 30 місць несвободи були пошкоджені під час обстрілів: звіт правозахисників. (2022). URL: <https://suspilne.media/248487-blizko-30-misc-nesvobodibuli-poskodzeni-pid-cas-obstriliv-zvit-pravozahisnikiv/>

мання в умовах, що порушують права людини. Тому необхідно визначити та закріпити у КВК чіткий механізм евакуації засуджених під час воєнного стану, забезпечити їх необхідним транспортом, що дозволило б у найкоротші терміни прийняти невідкладні заходи для безпеки засуджених для їх евакуації та зберегти їх життя.

Згідно частини 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹ при запровадженні воєнного стану в Україні тимчасово обмежуються деякі конституційні права і свободи людини в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження правового режиму воєнного стану.

===== 5.4. Доцільність обмеження деяких прав засуджених під час воєнного стану

Відтак, вимагає уваги й питання щодо доцільності обмеження деяких прав засуджених під час воєнного стану, оскільки людина, її права та свободи є найвищою соціальною цінністю правової держави, тому її головним обов'язком є гарантування прав і свобод.

Важливими є норми, що закріплені у ч. 3 ст. 63 Конституції України та ч. 2 ст. 7 КВК, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, які визначені законами України або встановлені вироком суду.

У цілому перелік прав і свобод засудженого не є вичерпним, до них можуть бути віднесені й інші права та свободи, реалізація яких не суперечить меті покарання, його порядку й умовам виконання та відбування. Про це зазначається у ст. 22 Конституції України, ч. 2 ст. 107 КВК та низці міжнародних документів у сфері захисту прав людини та міжнародних стандартах поведіння із засудженими.

У частині 1 ст. 50 Кримінального кодексу України закріплено, що покарання є заходом примусу, який застосовується від імені дер-

¹ Закон України «Про правовий режим воєнного стану». (Редакція від 27.07.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

жави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав та свобод засудженого.

Тому, зазвичай, коли йдеться про обмеження прав і свобод людини та визначенні їх основних сутнісних ознак, фахівці вказують, що: 1) обмеження є винятком (виключенням) із загальної сукупності прав і свобод людини, які належать (або наданих) їй¹. Таке виключення, тобто кількісне зменшення вже належних людині прав і свобод, відбувається в силу різних об'єктивних чи суб'єктивних обставин, яке може виникати при знаходженні особи в установі виконання покарань після винесення судом обвинувального вироку; 2) правове обмеження має місце, коли відбувається погіршення юридичного становища, що виявилось у зменшенні можливих варіантів поведінки; 3) обмеження являє собою звуження обсягу і (або) змісту конкретних прав і свобод шляхом встановлення просторових меж, тимчасових рамок, кола осіб або певних варіантів поведінки індивідів².

Обмеження прав засуджених можуть передбачатись виключно у законодавстві або впливати з вироку суду. До того ж, різні види покарань зумовлюють відповідно різні за обсягом обмеження у правах засуджених, проте тільки закон є єдиним джерелом правових обмежень для засуджених.

Проте крім обмежень прав і свобод засуджених, які визначаються законами України або встановлені вироком суду, внаслідок запровадження воєнного стану в Україні, адміністрація установ виконання покарань заборонила довготривалі та короткострокові побачення з засудженими особами відповідно до п. 1 розділу XIV Правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань³.

¹ O. Haltsova, M. Kutieпов, V. Mokliak, N. Smetanina & A. Stepaniuk. (2023). Assessment of Risk of Committing New Offences as Determinant of Prisoner Classification. *Pakistan Journal of Criminology* Vol. 15, No. 02, April-June, 01–16.

² Глянько О. С. (без дати). Правообмеження особи: загальнотеоретичний аспект (на прикладі особи, засудженої до позбавлення волі). URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/33738/1/%D0%93%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D1%8C%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%A1..PDF>

³ Тривала заборона побачень: де тут доцільність та яке обґрунтування. (2022). URL: <https://ngoauu.org/trivala-zaborona-pobachen-de-tut-docilnist-ta-yake-obgruntuvannya/>

Якщо проаналізувати ст. 105 КВК України, у ній зазначається, що у випадках стихійного лиха, епідемії, аварій важливих для життєзабезпечення систем, масових заворушень, проявів групової непокори засуджених або в разі виникнення реальної загрози збройного нападу на колонію чи у зв'язку з введенням надзвичайного чи воєнного стану в районі розташування колонії посилюється охорона, нагляд за засудженими, здійснюються інші додаткові режимні заходи.

Відповідно до глави XIV Правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань – у разі запровадження в установі виконання покарань режиму особливих умов побачення можуть бути тимчасово відмінені. Час, протягом якого засудженим не надавалися побачення у зв'язку з карантинном, стихійним лихом або переведенням установ виконання покарань на режим особливих умов, зараховується в строк, після закінчення якого засуджені можуть їх отримати.

Але як вбачається, існує заборона на довготривалі та короткострокові побачення з засудженими особами щодо всіх установ виконання покарань незалежно від розташування таких установ, у тому числі й на територіях де не ведуться бойові дії.

На таке указували й правозахисники, вважаючи таку заборону надмірною, що суперечать усталеній практиці Європейського суду з прав людини, тому якщо такі обмеження продовжаться рік або навіть більше, то наслідки стануть катастрофічними¹.

Згідно Основних принципів Європейських пенітенціарних правил, обмеження, накладені на осіб, позбавлених волі, повинні бути мінімально необхідними та відповідати тій обґрунтованій меті, з якої вони накладалися.

У своїй практиці Європейський суд з прав людини неодноразово зазначав, що важливим елементом права засудженого на повагу до його сімейного життя є надання йому державними органами можливості або, за потреби, допомоги у підтриманні зв'язків зі своїми близькими. Також у рішенні Конституційного Суду України визначено, що право на сімейне життя є засадничою цінністю, необхідною

¹ Тривала заборона побачень: де тут доцільність та яке обґрунтування. (2022). URL: <https://ngoauu.org/trivala-zaborona-pobachen-de-tut-docilnist-ta-yake-obgruntuvannya/>

для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та розглядається як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, тому неможливо визначити абсолютно всі види поведінки фізичної особи у сферах сімейного життя, оскільки сімейні права є частиною природних прав людини, які не є вичерпними і реалізуються в різноманітних і динамічних відносинах майнового та немайнового характеру, стосунках, явищах, подіях¹ тощо.

Згідно пункту 2 ст. 29 Загальної Декларації прав людини, при реалізації своїх прав та обов'язків кожна людина повинна піддаватись тільки таким обмеженням, які встановлені законом.

На нашу думку, заборона на довготривалі та короткострокові побачення з засудженими особами у локальному акті на територіях де не ведуться бойові дії, є порушенням права засудженого на сім'ю. Є доведеним факт, що підтримання засудженим зв'язків із родиною під час відбування покарання у виді позбавлення волі, має неоцінене значення як для самої засудженої особи, так і для суспільства. Це надає можливість не тільки реалізувати їх право на сім'ю згідно чинного законодавства, але й сприяє їх успішній ресоціалізації, оскільки тривале позбавлення волі сприяє десоціалізації засуджених.

Внаслідок заборони на довготривалі та короткострокові побачення засуджених до позбавлення волі від спілкування з родиною, можуть виникати різні проблеми психологічного характеру (включаючи втрату почуття власної гідності та погіршення соціальних навичок), вони все більш відчують себе віддаленими від суспільства, у яке більшість засуджених з часом має повернутись². Тому право засуджених на побачення, особливо з сім'єю, не повинні бути обмежені за жодних умов, особливо на тих територіях де не ведуться бойові дії. Побачення з родиною допомагають знайти засудженому підтримку

¹ Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року № 2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. URL: <http://www.kadrovik01.com.ua/regulations/2343/2544/291486>.

² Гальцова, О. В. (2019). Збереження контактів з родиною як дотримання права засудженого на сім'ю. Часопис Київського університету права. № 1. 229–232.

та впевненість у майбутньому, сприяють його виправленню, зменшують вірогідність їх повернення до кримінального життя.

5.5. Дискусійний характер реалізації права засуджених на мобілізацію

Не менш актуальним в період збройної агресії набуло у суспільстві жваве обговорення щодо реалізації права засуджених на мобілізацію.

Значимо, норми Основного Закону, зокрема, ст. 17 проголошує, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України. Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону (ст. 65 Конституції України).

З цього приводу окремі автори висловлюють думку, що засуджені також повинні виконувати свої конституційні обов'язки, а саме: а) додержуватися Конституції України та законів України; б) шанувати державні символи України; в) не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки; г) набувати повну загальну середню освіту; ґ) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей; д) піклуватися про дітей і непрацездатних батьків; е) сплачувати податки і збори; є) *захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність*¹.

Значимо, стосовно обов'язку з захисту Вітчизни для засуджених є деякі особливості. Так, в абзаці 7 ч. 1 ст. 18 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлюється, що від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються громадяни України, які були засуджені за вчинення кримінального

¹ Богдан, Ю. М. (2021). Спеціальні обов'язки засуджених до позбавлення волі на певний строк у системі їх правового статусу. *Південноукраїнський правничий часопис*. №2. 36–40.

правопорушення до позбавлення волі, обмеження волі, зокрема й із звільненням від відбування покарання¹.

На думку більшості науковців, положення цих норм фактично розповсюджувалися на довоєнний період, коли потреби у швидкій мобілізації значної кількості людей не існувало і тому зняття з обліку таких осіб не впливало на комплектацію Збройних Сил України та безпекову ситуацію в державі². Але вона гостро постала з зв'язку з необхідністю залучення до Збройних Сил України значної кількості осіб, у тому числі й тих, які перебувають під слідством і судом чи щодо яких винесений обвинувальний вирок, але які виявили бажання взяти участь у захисті Батьківщини³.

Опитування, що проводили у суспільстві по різному сприймали таку ініціативу. Безумовно, погляди у суспільстві та серед науковців стосовно проходження військової служби засудженими також не знайшли єдиного схвалення. Оскільки до вирішення цієї проблеми потрібно підходити дуже ретельно та враховувати й те, що коли людина, яка потрапляє у місця позбавлення волі важко адаптується після знаходження в ізоляції до життя на волі, ще складнішим є цей процес, коли йдеться про військову службу.

Опитування засуджених, яке відбулося наприкінці квітня 2024 р. засвідчили, що з 27 тисяч засуджених 4,5 тисячі виявили бажання підписати контракт із Збройними Силами України⁴.

¹ Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». (Редакція від 30.10.2024) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

² Денисов, С. Ф., Заїка, Д. Є. (2022). Дострокове звільнення засуджених до позбавлення волі з метою залучення до участі в бойових діях. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. №3 (99). 77.

³ Навроцький, В. О. (2022). Виклики, що постали перед українським кримінальним правом з початком українсько-російської війни. Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (електронне видання), 20 квітня. Нац. акад. внутр. справ, Львів. держ. ун-т внут. справ, Дніпропет. держ. ун-т внут. справ, Луган. держ. ун-т внут. справ ім. Е. О. Дідоренка. Київ – Львів – Дніпро. 39.

⁴ Є люди які тікають від ТЦК, а є ті хто хоче на фронт: що засуджені в колоніях говорять про призов до ЗСУ. (2024). URL: <https://tsn.ua/exclusive/ye-lyudi-yaki-tikayut-vid-tck-a-ye-ti-hto-hoche-na-front-scho-zasudzheni-u-kolonyah-govoryat-pro-prizov-do-zsu-2587173.html>

Значимо, що від початку повномасштабного вторгнення Росії Президент України трьома указами помилував 363 засуджених, які виявили своє бажання захищати Батьківщину¹, причому двоє колишніх засуджених, які були звільнені на підставі указу Президента про помилування та були направлені у військові підрозділи для несення військової служби, загинули в боях із російськими агресорами. За проявлену звитягу один із них представлений до державної нагороди «За мужність» посмертно².

Після тривалих консультацій все ж таки було створено робочу групу³ для розроблення закону з метою залучення засуджених, які виявили бажання стати на захист країни. Внаслідок плідної праці у травні 2024 р. Президентом підписано закон № 11079-1⁴ щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі у обороні країни, захисті її незалежності та територіальній цілісності. про умовно-дострокове звільнення засуджених від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні України. Даний Закон дозволяє деяким категоріям засудженим добровільно мобілізуватися до лав Збройних Сил України.

Вважаємо, що залучення засуджених до участі захисту держави під час збройної агресії хоча й неоднозначно сприймається суспільством, проте є доцільним для захисту суверенітету та територіальної цілісності держави. Особливо коли засуджена особа прагне виправитися та довести це за допомогою проходження військової служби. Тому з урахуванням розміру покарання, особи засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпечності вчиненого кримінального право-

¹ Президент помилував вже 363 засуджених які захотіли воювати за Україну: яка процедура. (2022). URL: <https://novynarnia.com/2022/04/10/prezydent-pomyluvav-uzhe-363-zasudzhenyh-yaki-zahotily-vouyvaty-za-ukrayinu-yaka-procedura/>

² На захист країни. роз'яснення для засуджених. (2022). URL: <https://kvs.gov.ua/%d0%b1%d0%b5%d0%b7-%d0%ba%d0%b0%d1%82%d0%b5%d0%b3%d0%be%d1%80%d1%96%d1%97/note/12075/>.

³ Як реалізується ініціатива президента щодо звільнення засуджених для оборони країни. (2022). URL: <https://protocol.ua/ua/yak-realizuetsya-initsiativa-prezidenta-shchodo-zvilnennya-zasudzenih-dlya-oboroni-krajini/>.

⁴ Мобілізація засуджених: Зеленський підписав відповідний закон. (2024). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mobilizatsiya-zasudzhenykh-zakon/32951668.html>.

порушення та поведінки засудженого під час відбування покарання, необхідно надати таку можливість виконати конституційний обов'язок – захист Батьківщини та довести цим своє виправлення.

══════ Висновки до розділу 5

Отже, щодо законодавчого регулювання дотримання гарантій гуманного поводження і захисту осіб, у тому числі тих, хто перебуває під владою супротивника доведено позицію, що сторони, які беруть участь у збройному конфлікті, зобов'язані дотримуватися положень міжнародного гуманітарного права (МГП). Визначено, що особам, які позбавлені волі та опинилися на тимчасово окупованих територіях під владою супротивної сторони, повинні забезпечити особливий захист, оскільки вже не користуються захистом власної держави, внаслідок окупації¹.

У ході дослідження констатовано, в умовах збройного конфлікту норми МГП та основоположні міжнародні документи у сфері захисту прав людини містять абсолютну заборону порушувати загальнолюдські права засуджених. Робиться висновок та наводяться приклади грубих та системних порушень прав засуджених на окупованих територіях, які визнаються серйозними порушеннями норм міжнародного гуманітарного права².

Аргументовано, що категорія «безпека» є значущою для кримінально-виконавчого права, а «особиста безпека» засуджених в умовах воєнного стану є базовою потребою людини та повинна максимально гарантувати збереження життя та здоров'я під час відбування кримі-

¹ Гальцова, О. В. (2022). Про дотримання прав засуджених осіб під час збройної агресії. Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри. Збірник матеріалів II – ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 9 грудня). 129–133. URL.: https://library.vspu.net/bitstream/handle/123456789/10267/Zabezpechennja%20prav%20ludini_2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=129

² Гальцова О. В. (2022). Примусова мобілізація засуджених на окупованих територіях як порушення норм міжнародного права. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Міжнар. наук. конф. (м. Переворськ, Польща, 13–14 груд.). 58–60.

нальних покарань. Доведено позицію про необхідність законодавчого закріплення у КВК чіткого механізму евакуації засуджених під час воєнного стану, щоб гарантування особисту безпеку засуджених та збереження їх життя¹.

Щодо доцільності обмеження деяких прав засуджених під час воєнного стану наголошено, що обмеження прав засуджених повинні бути закріплені виключно у чинному законодавстві або впливати з вироку суду. Доводиться безпідставність заборони довготривалих та короткострокових побачень із засудженими особами на територіях де не ведуться бойові дії, що є порушенням права засудженого на сім'ю та наводяться відповідні аргументи².

У межах наукової дискусії про реалізацію права засуджених на мобілізацію висловлено позицію про те, що засуджені особи також мають конституційний обов'язок із захисту Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності. Доведено, що у суспільстві та серед науковців погляди на проходження військової служби засудженими не знайшли єдиного схвалення, але якщо останні виявили бажання реалізувати свій конституційний обов'язок, то з урахуванням розміру покарання, особи засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпечності вчиненого кримінального правопорушення та поведінки засудженого під час відбування покарання, надати їм таку можливість та закріпити чіткі законодавчі механізми³.

Це дослідження засвідчило, що стан дотримання прав засуджених в Україні потребує внесення змін до чинних законодавчих актів. Відповідні аналітичні матеріали презентовано І. Яковець у додатку Б.

¹ Гальцова О. В. (2022). До питання про безпеку засуджених під час воєнного стану та збройної агресії. *Нова архітектура безпекового середовища України*. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд.). 59–63.

² Гальцова О. В. (2022). Про доцільність обмеження деяких прав засуджених під час воєнного стану. *Theoretical methods and improvement of science*. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Бордо, Франція 12–14 груд.). 103–106. URL.: <https://eu-conf.com/ua/events/theoretical-methods-and-improvement-of-science/>

³ Гальцова О. В., Фівкін П. М. (2023). Міркування щодо проходження військової служби засудженими особами в Україні. *Юридичний науковий журнал*. № 3. 383–386. URL.: http://www.lsej.org.ua/3_2023/89.pdf; Гальцова О. В. (2022). Помилування засуджених для проходження військової служби в Україні як новела законодавства. *Правові виклики сучасності*. Круглий стіл. (м. Харків, 20 груд.). 46–49.

Список використаних джерел до розділу 5

1. Аналітичний звіт за результатами моніторингу стану дотримання прав осіб, які утримуються в установах Державної кримінально-виконавчої служби України. (2022). Київ. URL: <https://notorture.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2022-%D1%80..pdf>
2. Близько 30 місць несвободи були пошкоджені під час обстрілів: звіт правозахисників. (2022). URL: <https://suspilne.media/248487-blizko-30-misc-nesvobodi-buli-poskodzeni-pid-cas-obstriliv-zvit-pravozahisnikiv/>.
3. Богдан, Ю. М. (2021). Спеціальні обов'язки засуджених до позбавлення волі на певний строк у системі їх правового статусу. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. №2. 36–40.
4. В ОРДЛО окупанти планують мобілізувати понад 300 засуджених. (2022). URL: <https://espresso.tv/v-orlo-okupanti-planuyut-mobilizuvati-ponad-300-zasudzhenikh-u-orlo-zaminyuvati-nayavnikh-mobilizovanikh-novimi-genshtab>.
5. Гальцова, О. В. (2019). Збереження контактів з родиною як дотримання права засудженого на сім'ю. *Часопис Київського університету права*. № 1. 229–232.
6. Гальцова, О. В. (2020). Безпека засуджених та персоналу установ виконання покарань під час пандемії. *Часопис Київського університету права*. № 2. 372.
7. Гальцова О. В. (2022). До питання про безпеку засуджених під час воєнного стану та збройної агресії. *Нова архітектура безпекового середовища України*. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 груд.). 59–63.
8. Гальцова, О. В. (2022). Примусова мобілізація засуджених на окупованих територіях як порушення норм міжнародного права. *Актуальні дослідження правової та історичної науки*. Міжнар. наук. конф. (м. Переворськ, Польща, 13–14 груд.). 58–60.
9. Гальцова, О. В. (2022). Про доцільність обмеження деяких прав засуджених під час воєнного стану. *Theoretical methods and improvement of science*. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (Бордо, Франція 12–14 груд.). С.103–106. URL.: <https://eu-conf.com/ua/events/theoretical-methods-and-improvement-of-science/>

10. Гальцова, О. В. (2022). Про дотримання прав засуджених осіб під час збройної агресії. Забезпечення прав людини: національний і міжнародний виміри. Збірник матеріалів II – і Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Вінниця, 9 грудня). Вінниця. 129–133. URL.: https://library.vspu.net/bitstream/handle/123456789/10267/Zabezpechennja%20prav%20ludini_2023.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=129
11. Гальцова, О. В., Фівкін, П. М. (2023). Міркування щодо проходження військової служби засудженими особами в Україні. Юридичний науковий журнал. №3. С. 383–386. URL.: http://www.lsej.org.ua/3_2023/89.pdf.
12. Гальцова, О. В. (2022). Помилування засуджених для проходження військової служби в Україні як новела законодавства. *Правові виклики сучасності*. Круглий стіл. (м. Харків, 20 груд.). 46–49.
13. Глянько, О. С. (*без дати*). Правообмеження особи: загальнотеоретичний аспект (на прикладі особи, засудженої до позбавлення волі). URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/33738/1/%D0%93%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D1%8C%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%D0%A1..PDF>
14. Денисов, С. Ф., Заїка, Д. Є. (2022). Дострокове звільнення засуджених до позбавлення волі з метою залучення до участі в бойових діях. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. №3 (99). 77.
15. Є люди які тікають від ТЦК, а є ті хто хоче на фронт: що засуджені в колоніях говорять про призов до ЗСУ. (2024). URL: <https://tsn.ua/exclusive/ye-lyudi-yaki-tikayut-vid-tek-a-ye-ti-hto-hoche-na-front-scho-zasudzheni-u-koloniyah-govoryat-pro-prizov-do-zsu-2587173.html>
16. Європейські пенітенціарні правила. (2006). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.
17. Загратовані двічі: українські СІЗО та колонії в окупації. (2022) URL: <https://www.dw.com/uk/zagratovani-dvici-so-vidbuvaetsa-v-ukrainskih-vaznicah-v-okupacii/a-63606724>.
18. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». (Редакція від 30.10.2024) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
19. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». (Редакція від 27.07.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
20. Із херсонських СІЗО під час втечі росіян випустили в'язнів, – ЗМІ. Де знаходиться більшість із них, невідомо. (2022). URL: https://lb.ua/society/2022/11/14/535876_iz_hersonskih_sizo_pid_chas_vtechi.html
21. Кіслов, О. І. (2015). Підходи до розуміння поняття «Безпека особистості» у виправних колоніях *Науковий вісник Міжнародного гуманітарно-*

- го університету №15, том 2. URL: http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc15/part_2/28.pdf.*
22. Кримінально-виконавче право України (2005) : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. За ред. проф. А. Х. Степанюка. Харків : Право. 239–241.
 23. Мін'юст звітує про успішну евакуацію колоній, але правозахисники кажуть про «трагічну» ситуацію в окупованих установах. (2022). URL: <https://zmina.info/news/minyust-na-tli-krytyku-pravozahysnykiv-zvituvav-pro-uspishnu-evakuacziyu-desyaty-ustanov-vykonannya-pokaran>.
 24. Мобілізація засуджених: Зеленський підписав відповідний закон. (2024). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mobilizatsiya-zasudzhenykh-zakon/32951668.html>
 25. На захист країни. роз'яснення для засуджених. (2022). URL: <https://kvs.gov.ua/%d0%b1%d0%b5%d0%b7-%d0%ba%d0%b0%d1%82%d0%b5%d0%b3%d0%be%d1%80%d1%96%d1%97/note/12075/>.
 26. На окупованих територіях мобілізують засуджених бойовиків та ув'язнених. (2022). URL: <https://hromadske.radio/podcasts/viynainformatsiynyy-marafon/na-okupovanykh-terytoriiakh-mobilizuiut-zasudzhenykh-boyovykiv-ta-uv-iaznenykh-rosiian-lysiian-kyu>
 27. Навроцький, В. О. (2022). Виклики, що постали перед українським кримінальним правом з початком українсько-російської війни. Кримінально-правові, кримінологічні, кримінальні процесуальні та криміналістичні проблеми протидії злочинності в умовах воєнного стану : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (електронне видання), 20 квітня. Нац. акад. внутр. справ, Львів. держ. ун-т внутр. справ, Дніпропет. держ. ун-т внутр. справ, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Київ – Львів – Дніпро. 39.
 28. Окупація Херсонщини: Що відбувається в системі виконання покарань. (2022). URL: <https://kavun.city/articles/212740/okupaciya-hersonschini-scho-vidbuvayetsya-v-sistemi-vikonannya-pokaran>
 29. Порушення російською стороною прав людини та норм міжнародного гуманітарного права у місцях несвободи Державної кримінально-виконавчої служби України. (2023). Київ: Департамент з питань виконання кримінальних покарань. 8.
 30. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання тримання осіб, засуджених до обмеження волі, у виправних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України» від 19.03.2022 № 320 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2022-%D0%BF#Text>.

31. Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення в разі введення правового режиму воєнного стану від 07.11.2018 р. №934 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/934-2018-%D0%BF#Text>.
32. Президент помилував вже 363 засуджених які захотіли воювати за Україну: яка процедура. (2022). URL: <https://novynarnia.com/2022/04/10/prezydent-pomyluvav-uzhe-363-zasudzhenyh-yaki-zahotily-voyuvaty-zakrayinu-yaka-procedura/>
33. Рішення Конституційного Суду України від 20 січня 2012 року №2-рп/2012 у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. URL: <http://www.kadrovik01.com.ua/regulations/2343/2544/291486>.
34. Специфічні аспекти війни: країна воює, а нелюди катують (21.03.2022). Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <https://khp.org/1608810242>.
35. Тривала заборона побачень: де тут доцільність та яке обґрунтування. (2022). URL: <https://ngoauu.org/trivala-zaborona-pobachen-de-tut-docilnist-ta-yake-obgruntuvannya/>
36. У Херсоні військові РФ примушують засуджених копати траншеї. (2022) URL: <https://suspilne.media/241036-u-hersoni-vijskovi-rf-primusuut-zasudzenih-kopati-transei/>.
37. Херсонські в'язні в полоні у російських окупантів. (2022). URL: <https://ngoauu.org/xersonski-vyazni-v-poloni-u-rosijskix-okupantiv/>
38. Через «мобілізацію» в окупованому Єнакієвому припиняє роботу металургійний завод. (2022). URL: <https://suspilne.media/283980-cerez-mobilizaciju-v-okupovanomu-enakievomu-privpinae-robotu-metalurgijnij-zavod>.
39. Юридична енциклопедія : в 6 т. (1996). Відпов. ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл. Т. 1: А – Г. 207.
40. Як реалізується ініціатива президента щодо звільнення засуджених для оборони країни. (2022). URL: https://protocol.ua/ua/yak_realizuetsya_initsiativa_prezidenta_shchodo_zviltennya_zasudzenih_dlya_oboroni_kraini/
41. Iakovets, I., Haltsova, O., Kashyntseva, O. (2023). ENSURING THE RIGHT TO HEALTH CARE FOR GROUPS VULNERABLE TO HIV IN PENITENTIARY INSTITUTIONS AND PRE-TRIAL DETENTION CENTERS IN UKRAINE. *Wiadomości Lekarskie Medical Advances*,

VOLUME LXXVI, ISSUE 5 PART I, MAY. URL: <https://wiadlek.pl/wp-content/uploads/archive/2023/WLek202305.pdf> 76(5), С. 1098.

42. Haltsova, O., Kutepov, M., Mokliak, V., Smetanina, N., Stepaniuk, A. (2023). Assessment of Risk of Committing New Offences as Determinant of Prisoner Classification. *Pakistan Journal of Criminology* Vol. 15, No. 02, April-June, 01–16.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

(О. Гальцова)

6.1. Нормативно-правове забезпечення у сфері дотримання прав військовополонених

Забезпечити належне поводження з військовополоненими воюючих країн відповідно до норм міжнародного гуманітарного права є пріоритетом будь-якої цивілізованої держави. Таке поводження має ґрунтуватися відповідно до положень міжнародного гуманітарного права й обумовлені тим, що їх дотримання є обов'язковими для всіх держав, які їх ратифікували. Йдеться про Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими та Додатковий Протокол I, оскільки їх положення є обов'язковими до виконання як Україною, так і російською федерацією. Відтак, дотримання правил поводження із військовополоненими є обов'язком обох держав. Ми здійснили порівняльний аналіз поводження з військовополоненими Україною та росією й констатували на масштабні порушення крізь призму правил Женевської конвенції про поводження з військовополоненими з боку країни агресора на підставі фактів, які були опубліковані у засобах масової інформації, матеріалах у відкритому мережевому досьуді, аналітичних виданнях громадських організацій та ін. Усі порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо поводження з військовополоненими мають бути належним чином задокументовані для притягнення країни-агресора до міжнародної відповідальності.

Після повномасштабного вторгнення та російської агресії, в Україні та в росії було взято у полон тисячі солдат з обох країн, які згідно

міжнародних нормативних актів визнаються військовополоненими. Так, у IV Гаазькій конвенції 1907 р., Женевській конвенції про поводження з військовополоненими 1949 р., I Додатковому протоколі 1977 р. та ін. міститься низка гарантій та прав військовополонених.

У статті 12 Женевській конвенції про поводження з військовополоненими встановлено важливий принцип згідно якого «військовополонені знаходяться під владою ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, що взяли їх у полон». Це означає, що держава, під владою якої вони знаходяться, несе відповідальність за все, що відбувається з військовополоненими.

Військовополонені, що були захоплені у зоні бойових дій, повинні у короткий строк бути евакуйовані у табори, що розташовані на достатній відстані від небезпечної сторони (зони). Умови перебування в цих таборах «повинні бути не менш сприятливими, ніж умови, якими користуються війська, що утримують їх у полоні, розташовані в цій самій місцевості». За будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їхньої особистості і честі. Вони цілком зберігають свою цивільну правоздатність, якою користувалися під час захоплення у полон. Речі і предмети особистого користування повинні залишатися у військовополонених. Вони мають бути забезпечені необхідним одягом і медичною допомогою, питною водою і їжею у достатній кількості.

Стаття 49 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими дозволяє країні, що тримає в полоні, «використовувати працездатних військовополонених як робочу силу». Однак із цього правила є винятки: офіцери в жодному разі не можуть бути примушені до роботи, а від полонених унтер-офіцерів можна тільки вимагати здійснення нагляду за роботами; також забороняється використовувати військовополонених на небезпечних роботах без їхньої згоди. Важкопоранені та важкохворі військовополонені повинні бути відправлені на батьківщину або госпіталізовані у нейтральних країнах, як тільки вони будуть у стані, що дозволяє їх перевезення. Не чекаючи закінчення війни, конфліктуючі сторони з гуманних міркувань можуть домовитися про обмін військовополоненими.

Станом на 24 лютого 2022 р. в Україні єдиним нормативно-правовим актом, у якому йшлося про військовополонених, була Інструкція

про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України¹.

10 березня 2022 року Міністерство оборони України та Міністерство юстиції України затвердили наказ «Про тимчасові заходи з розміщення та тримання військовополонених»², в якому було урегульовано порядок реєстрації, розміщення та обліку військовополонених. 5 квітня 2022 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про порядок тримання військовополонених»³, детально визначивши умови тримання військовополонених, порядок їх розміщення, місця розміщення тощо. Цією постановою фактично урегульовано «табори» для військовополонених, хоча залежно від активності бойових дій та процесів обміну не всі військовополонені встигають потрапити в такі спеціальні місця, що розташовані на заході України. Отже, значна кількість російських військовополонених обумовила необхідність прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період»⁴.

У даному Законі було конкретизовано правовий статус військовополонених; врегульовано правові аспекти здійснення заходів щодо поводження з військовополоненими; визначені повноваження органів державної влади, підприємств, установ та організацій щодо організації поводження з військовополоненими та їх утримання в особливий період відповідно до норм міжнародного права; передбачається утворення таборів для тримання військовополонених.

Також цим Законом встановлено, що військовополонені з метою забезпечення їхнього життя та здоров'я можуть тимчасово перебува-

¹ *Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України*. 23.03.2017. Наказ Міноборони України № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>

² *Про тимчасові заходи з розміщення та тримання військовополонених*. (2022). Наказ Міністерства оборони України та Міністерство юстиції України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0323-22#Text>.

³ *Про порядок тримання військовополонених*. (2022). Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text>.

⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період. Закон України. 2158-IX, чинний, поточна редакція – Прийняття від 24.03.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2158-20#Text>.

ти в дільницях для тримання військовополонених, утворених у виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівнів безпеки. Також це стосується дільниць для тримання військовополонених, утворених у слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України у зв'язку з неможливістю доставлення їх безпосередньо до табору для тримання військовополонених.

У подальшому Верховна Рада прийняла Закон «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України щодо врегулювання процедури обміну осіб як військовополонених»¹. Згідно з Законом особа, щодо якої уповноваженим органом прийнято рішення про обмін як військовополоненого, будь-яка особа, яка має процесуальний статус підозрюваного, обвинуваченого, засудженого та яка включена відповідним уповноваженим органом до списку для обміну як військовополонений. Зокрема, передбачається звільнення від відбування покарання засудженого, щодо якого уповноваженим органом прийнято рішення про його передачу для обміну як військовополоненого та яким надано письмову згоду на проведення такого обміну. Якщо обмін такого засудженого не відбувся, суд за клопотанням прокурора приймає рішення про направлення засудженого, звільненого від відбування покарання у зв'язку з його передачею для обміну як військовополоненого, для подальшого відбування призначеного раніше покарання.

Ті військовополонені, стосовно яких немає доказів вчинення ними воєнних злочинів, вони визнаються звичайними військовополоненими за Женевською конвенцією, їх будуть утримувати до того часу, поки не буде запит на обмін таких осіб. До того часу вони найчастіше за все працюють, займаються деревообробкою під охороною на режимних об'єктах. Натомість стосовно тих військовополонених, які вчинили воєнні злочини, відкривають кримінальні провадження,

¹ Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України щодо врегулювання процедури обміну осіб як військовополонених. Закон України. Документ 2472-IX, чинний, прийняття від 28.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2472-20#Text>

здійснюються слідчі дії з розслідування воєнних злочинів і винесення вироків¹.

Отже, новели в національному законодавстві щодо статусу військовополонених є позитивним рішенням, оскільки Україна усіяко дотримується норм міжнародного гуманітарного права. На відміну від агресора, Україна утримує військовополонених у спеціально відведених місцях, збирає докази вчинення окремими з них воєнних злочинів, частково здійснює обмін, ухвалює вирок стосовно них. Тобто має справу з повноцінними prisoners of war (в'язнями війни) військовополоненими. Така діяльність ще потребує низки як нормативних, так і організаційних змін, адже Україна не була готувалася до повномасштабного вторгнення та такої кількості військовополонених.

══════ 6.2. Стандарти поведження з військовополоненими крізь призму норм та принципів міжнародного гуманітарного права

Є важливим й дослідження стандартів поведження з військовополоненими крізь призму норм та принципів міжнародного гуманітарного права. Його існуюча система встановлює основоположні цінності, які за жодних умов не повинні порушуватися у воєнному конфлікті. Саме тому на міжнародному рівні було прийнято значну нормативну базу щодо їх правового регулювання, які б гарантували мінімально необхідний рівень безпеки за допомогою норм міжнародного гуманітарного права військовополоненим.

Оскільки метою полону є утримання військовослужбовця ворожої держави (комбатанта) від подальшої участі у бойових діях. Полон визнається певним інструментом зниження можливостей ворожої сторони збройного конфлікту вести бойові дії шляхом утримання за-

¹ Малуська розповів, що відбувається з російськими військовополоненими в Україні. (2022). URL: <https://espresso.tv/malyuska-rozpoviv-shcho-vidbuvaetsya-z-rosiyskimi-viyskovopolonenimi-v-ukraini>

хопленого особового складу. Тримання військовополоненого не є покаранням його за участь у бойових діях, навіть у випадку, коли його держава здійснила акт агресії та незаконно розпочала міжнародний збройний конфлікт. Але військовополонений може бути притягнутий до відповідальності тільки у разі вчинення ним серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, тобто воєнних злочинів.

Статус військовополонених має свої особливості та певні стандарти щодо їх поводження утримання. Основні з них містяться у статтях 13–16 Женевській конвенції про поводження з військовополоненими, серед них варто виділити такі:

гуманне поводження;

недопущення дії чи бездіяльності, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого;

заборона фізичного калічення, медичних чи наукових експериментів;

захист від актів насилля чи залякування;

захист від образ та цікавості публіки; повага особи й честі військовополоненого.

Основою поводження з військовополоненими, наскільки це дозволяє воєнний час, є принцип гуманності. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р. вказує на гуманне поводження з військовослужбовцями, які перебувають у полоні. Так, будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, який перебуває під її охороною, забороняються та буде розглядатися як серйозне порушення цієї Конвенції.

Зокрема, жодного військовополоненого не можна піддавати фізичному каліченню або медичним чи науковим експериментам будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого та не здійснюються в його інтересах. Також військовополонені завжди мають бути захищеними, зокрема, від актів насилля чи залякування, а також від образ. Їм повинен бути забезпечений захист від фізичного насильства або залякування і з боку місцевого

населення. Застосування репресалій до військовополонених забороняється (ст. 13).

До того ж за будь-яких обставин військовополонені мають право на повагу до їхньої особи й честі. Військовополонені повністю зберігають свою цивільну правоздатність, яку вони мали на момент узяття в полон. Держава, що тримає в полоні, не може обмежувати здійснення прав, які забезпечує така правоздатність, за винятком того, наскільки такого обмеження вимагають умови полону (ст. 14). Крім того, держава, що тримає в полоні, зобов'язана забезпечувати безоплатне утримання їх, а також надавати їм безоплатну медичну допомогу, якої вимагає їхній стан здоров'я (ст. 15).

Звернемо увагу й на положення Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них, які становлять основу міжнародного гуманітарного права, що основою гарантування прав та свобод військовослужбовців є абсолютні заборони, яких повинні дотримуватися сторони конфлікту. Зокрема, ми указували, що є забороненими вбивства, каліцтва, жорстоке поводження й тортури, а також засудження і застосування покарання без попереднього судового рішення тощо.

Рядові полонені можуть притягуватися до роботи з урахуванням їх фізичного стану. Офіцери можуть брати участь лише в керівництві такими роботами, а виконана робота оплачується відповідним чином. Виключається робота військового характеру. Участь у небезпечних для здоров'я роботах може мати місце тільки на добровільних засадах¹.

На росію також покладається обов'язок гарантувати українським військовополоненим усі права за міжнародним гуманітарним правом. Проте збройний напад рф на Україну призвів не тільки до порушення Статуту ООН, але й широкого спектру порушень міжнародного гуманітарного права й стосовно поводження з українськими військовополоненими. Тільки понад тисячу українських військових, що опинилися на металургійному заводі «Азовсталь» в Маріуполі, вивезли до підконтрольних російським силам населених пунктів².

¹ Грушко, М. В. (2016). Кодифікації правил поводження з військовополоненими: проблеми та перспективи. *Молодий вчений*. №7 (34). 233–237.

² Хто такі військовополонені та як з ними треба поводитись. (Дата звернення: 10 серпня 2024). URL. : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61505804>

Усі вони згідно змісту ст. 5 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, вважаються військовополоненими з того моменту, коли підпадають під владу супротивника до їхнього остаточного звільнення та репатріації. Тобто в цей період на таких осіб поширюється захист та вимоги гуманного поводження відповідно до приписів міжнародного гуманітарного права.

Зазначимо, що всі військовополонені мають свої особливості та певні гарантії щодо поводження із ними, які зобов'язані виконувати держави – сторони війни та їх військовослужбовці. Україна суворо дотримується положень Женевських конвенцій при поводженні із російськими військовополоненими, бо це є принциповим питанням для інтересів нашої країни¹. Зазначимо, що хоча російська федерація в 2019 р. денонсувала Протоколи 1 і 2 до цієї конвенції, але зобов'язана виконувати принципи, викладені в Женевській конвенції про поводження із військовополоненими.

Як справедливо зазначають науковці, право на полон передовсім є правом військовополоненого на збереження життя та не повинно загрожувати життю особи². Загальний режим поводження з військовополоненими з моменту полонення до звільнення або репатріації і відображує всі складові інституту воєнного полону – від початку полону, місця та порядку утримання військовополонених, заходів з підтримки порядку, компетенції адміністрації супротивної сторони щодо військовополонених, режиму праці та відпочинку, відповідальності військовополонених (дисциплінарної та кримінальної) і аж до кінця полону³.

Важливе значення має ст. 12 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, що військовополонені перебувають у руках ворожої держави, а не окремих осіб чи військових частин, які взяли їх у полон. Незалежно від відповідальності, яку можуть нести

¹ Висоцька, О. (2023). Для України принципово дотримуватися Женевських конвенцій. URL : <https://suspilne.media/406791-dla-ukraini-principovo-dotrimuvatisa-zenevskih-konvencij-visocka/>

² Грушко, М. В. (2015). Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 283.

³ Там само.

окремі особи, держава, що тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими.

Стаття 16 вищеназваної Конвенції передбачає, що з військовополоненими необхідно завжди поводитися гуманно. Будь-який незаконний акт чи бездіяльність з боку держави, що тримає в полоні, які спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого, що перебуває під її охороною, забороняються та будуть розглядатись як серйозне порушення цієї Конвенції.

Зокрема, жодного військовополоненого не можна піддавати фізичному каліченню або медичним чи науковим експериментам будь-якого характеру, які не обґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування військовополоненого та не здійснюються в його інтересах. Так само військовополонені завжди повинні бути захищеними, зокрема від актів насилля чи залякування, а також від образ та цікавості публіки. Застосування репресалій до військовополонених забороняється¹.

На відміну від України, в частині поводження з українськими військовополоненими, російська федерація не дотримується норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини виявлено систематичні катування та жорстоке поводження з українськими військовополоненими як під час інтернування, так і під час захоплення в полон або одразу після цього.

Наприклад, задокументовано понад свавільних страт 15 українських військовополонених, використання їх як «живого щита», встановлено смерті поранених військовополонених через відсутність медичної допомоги, а також катування та інші види жорстокого поводження, аби примусити надати інформацію. Також мали місце розграбування особистих речей українських військовополонених та їх евакуацію в нелюдських умовах. Наприклад, у переповнених автомобілях зі зв'язаними руками та зав'язаними очима, без надання питної води або доступу до туалету. До того ж, більшість військовополонених дотепер перебувають у слідчих ізоляторах і виправних

¹ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL. : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

колоніях, що є порушенням норм міжнародного гуманітарного права, згідно яких, військовополонені не повинні триматись в приміщеннях камерного типу і мають розміщуватись в умовах настільки ж сприятливих, якими є умови розквартирування військ держави, що тримає в полоні¹.

Також міститься низка й інших серйозних порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права, вчинені збройними силами російської федерації або пов'язаними з ними озброєними групами під час захоплення в полон українських військовослужбовців. Зокрема, йдеться про випадки неналежного поводження з українськими військовополоненими, які прирівнюються до катувань або нелюдському поводженню, коли українських військовополонених змушували повзти близько 500 метрів із переламаними ногами до найближчих російських позицій, знімаючи їх на відео, яке у подальшому викладали у відкритий доступ мережі Інтернет².

Щодо розташування місць інтернування та позбавлення волі українських військовополонених, вони знаходяться як на території російської федерації, так і на тимчасово окупованих територіях України, є переповненими, не надаються щоденні прогулянки, відсутні спальні місця, туалет, душ, засоби гігієни. Основними місцями інтернування є: виправні колонії біля Оленівки, в Горлівці, Бердянську, слідчі ізолятори в Донецьку, Луганську, Таганрозі, Ростові-на-Дону, Курську та ін. Понад 80 відсотків колишніх українських військовополонених скаржилися на недостатню кількість або низьку якість їжі, давали недопечений хліб, страви із зіпсованими інгредієнтами. Або ж випадки, коли упродовж трьох місяців українські військовополонені отримали на добу лише 250-грамову банку консервів (кашу з жиром і м'ясними субпродуктами) та пачка галет на одну особу. Багато з опитаних вважають голод найтяжчим випробуванням у полоні, а спосіб надання харчування був для українських військовополонених шкідливим або принизливим. Так, військовополоненим на-

¹ ООН повідомляє про поширені випадки насильства та катувань військовополонених упродовж більш ніж восьми місяців російського збройного нападу на Україну та загострення бойових дій. (2022). URL. : <https://ukraine.un.org/uk/207332>

² Там само.

давалося від 45 секунд до 2 хвилин щоб поїсти, в тому числі дуже гарячу їжу, яка дуже обпікала їм рот і горло. А погана якість їжі, води та неналежні санітарні умови ставали причиною поширення кишкових інфекцій серед військовополонених, при цьому медична допомога також не надавалася¹.

Вказане є про грубим порушенням ст. 26 цієї Конвенції, що основний добовий раціон харчування повинен бути достатнім за кількістю, якістю й різноманітністю для того, щоб підтримувати добрий стан здоров'я військовополонених та запобігати втраті ваги або розвитку недостатності харчування. До того ж, звільнені військовополонені указували, що їм надавали їжу, якої вистачало лише для того, щоби не вмерти².

Отже, Україна дотримується положень міжнародного гуманітарного права щодо поводження з військовополоненими, на відміну від РФ. Нею не лише на законодавчому рівні прийнято низку нормативних актів стосовно дотримання основоположних принципів поводження з засудженими, але й створені належні умови для їх реалізації. Недотримання країною агресором загальнообов'язкових принципів поводження з засудженими мають бути зафіксовані, щоб кожен випадок катувань та принижень наших військовополонених в найближчий час отримав належну правову оцінку та жоден військовий злочинець не уникнув, а отримав заслужене покарання.

6.3. Право військовополонених на зв'язок із зовнішнім світом

Не залишилося поза нашою увагою й право військовополонених на зв'язок із зовнішнім світом, оскільки у полон було захоплено де-

¹ ООН повідомляє про поширені випадки насильства та катувань військовополонених упродовж більш ніж восьми місяців російського збройного нападу на Україну та загострення бойових дій. (2022). URL. : <https://ukraine.un.org/uk/207332>

² Управління ООН з прав людини в Україні презентувало доповіді щодо поводження з військовополоненими та загальної ситуації з правами людини в Україні. (2023). URL. : <https://ukraine.un.org/uk/224744>

сятки тисяч людей, серед них не менше 10 тисяч це військовополонені, їх місцезнаходження старанно приховуються російською федерацією¹.

Моніторингові групи, які слідкують за дотриманням прав українських військовополонених констатують про численні та грубі порушення російським агресором їх прав. Особливо звертається увага на порушення соціальних прав, які містяться в Женевській конвенції про поводження із військовополоненими, у розділі V «Зв'язок військовополонених з зовнішнім світом».

Згідно статті 70 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, кожному військовополоненому відразу після взяття в полон або не пізніше, ніж через тиждень після прибуття до табору, навіть якщо це транзитний табір, надають можливість надіслати безпосередньо своїй родині поштову картку з інформацією про взяття в полон, адресу перебування та стан свого здоров'я. Такі картки надсилають якомога швидше, їхнє відправлення не можна затримувати під будь-яким приводом.

Стаття 71 вищевказаної Женевської конвенції також передбачає, що військовополоненим дозволено як надсилати, так й одержувати листи та поштові картки. Якщо держава, що тримає в полоні, визнає за необхідне обмежити кількість листів і поштових карток, що їх надсилає кожний військовополонений, це не повинно бути менше двох листів і чотирьох поштових карток на місяць без урахування карток з повідомленням про взяття в полон, передбачених у ст. 70 ЖК, написаних, якщо це можливо, за зразком, наведеним у додатку до цієї Конвенції. Інші обмеження можуть бути застосовані лише у випадку, коли держава-покровителька має підстави вважати, що це відповідає інтересам самих військовополонених, з огляду на труднощі перекладу, на які натрапить держава, що тримає в полоні, через неможливість залучення достатньої кількості кваліфікованих перекладачів для цензурування кореспонденції. Якщо необхідно обмежити кореспон-

¹Щонайменше 42 місця утримання, деякі вглибині РФ. Де і в яких умовах перебувають українські військовополонені. (2023). URL. : <https://suspilne.media/512997-sonajmense-42-misca-utrimanna-deaki-vglibini-rf-de-i-v-akih-umovah-perebuvaut-ukrainski-vijskovopoloneni/>

денцію, адресовану військовополоненим, таке рішення може бути винесене лише державою, від якої залежать військовополонені, по можливості, на прохання держави, що тримає в полоні. Такі листи й поштові картки пересилають самим швидким способом, який є у держави, що тримає в полоні. Причому кожний військовополонений має право щомісяця як мінімум на два листи та 4 поштові картки.

Зазначимо, що Управління Верховного комісара ООН з прав людини неодноразово звертало увагу на грубе порушення права військовополонених стосовно зв'язку із зовнішнім світом. Вони указують, що більшість військовополонених, які були інтерновані в російську федерацію або на тимчасово окуповані території України та контролюються армією російської федерації, не змогли зв'язатися зі своїми родичами. Лише у 2 із 35 випадків українські військовополонені змогли це зробити, але ненадовго, та виключно телефоном і без надання інформації про місце їхнього інтернування¹.

Тільки деяким українським військовополоненим, як свідчить їх опитування, дозволили зателефонувати чи надіслати текстове повідомлення їхнім родичам. Проте це були поодинокі неформальні випадки, і жодному з них не надавали можливість відправити листа. Жінка військовополоненого, який утримується у російській федерації, була у розпачі, що вона не може пояснити своїй доньці, чому її батько перестав телефонувати. Більшість родичів рахують кількість днів, протягом яких в них немає зв'язку зі своїми близькими, і вказали на біль невизначеності, який вони переживають².

Але часто не тільки родичі українських військовополонених не знають їх місце утримання, воно невідоме також і самим військовополоненим. Це пов'язано з тим, що останніх, у переважній більшості випадків, переміщують по території із зав'язаними очима між різними місцями утримання. На їх думку, так російська федерація

¹ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 1 лютого-31 липня 2022 р. URL. : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-09-23/ReportUkraine-1Feb-31Jul2022-ua.pdf>

² ООН повідомляє про поширені випадки насильства та катувань військовополонених упродовж більш ніж восьми місяців російського збройного нападу на Україну та загострення бойових дій. (2022). URL. : <https://ukraine.un.org/uk/207332>.

намагається сховати військовослужбовців, або заплутати їх пошуки, а також щоб наші українські військовополонені не могли згодом ідентифікувати персонал, який причетний до знущань над ними. Через це перелік і географія місць утримання українських військовополонених весь час змінюється. Як наслідок, ідентифікувати причетних до катувань україноцям важко. Навіть деякі звільнені з полону військовополонені обізнані у мінімумі інформації, вони не знають, навіть, у якій області вони перебували, оскільки від них це ретельно приховується. Так, один із колишніх військовополонених, якого етапували розповідав так: «їхали два дні потягом, було дуже холодно, умови були жорстокими. Жоден із військовополонених не має найменшого уявлення, де розташоване СІЗО, у якому їх утримують, навіть на тюбику з зубною пастою була видалена інформація про місце її виготовлення»¹.

Як справедливо указують правозахисники, військовополонених приховують в традиціях тоталітарного режиму, вони вважаються, так званим, «спецконтингентом», доступ до них закритий, а відомості про них таємні².

Іноді українським військовополоненим надають можливість повідомити рідних виключно тільки про факт утримання, але не місце їх перебування. Написання ними листів відбувається тільки під диктовку росіян. Перед тим військовополоненим видають чернетку, де зазначено, що можна, а що заборонено писати. Скаржитися і називати місце перебування категорично забороняється³.

Усе це є порушенням норм Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, зокрема ст. 23 згідно якої, держави, що тримають у полоні, повинні повідомляти відповідним державам через посередників – держав-покровительок усю корисну інформацію про географічне положення таборів для військовополонених. До того ж,

¹ ООН повідомляє про поширені випадки насильства та катувань військовополонених упродовж більш ніж восьми місяців російського збройного нападу на Україну та загострення бойових дій. (2022). URL.: <https://ukraine.un.org/uk/207332>.

² В російському полоні: що відбувається з українськими військовими за стінами російських тюрем. (2023). URL.: <https://mipl.org.ua/v-rosijskomu-poloni-shhovidbuvayetsya-z-ukrayinskymy-vijskovymy-za-stinamy-rosijskyh-tyurem>

³ Там само.

стаття 122 цієї Конвенції закріплює, що кожна зі сторін конфлікту повинна заснувати офіційне Довідкове бюро у справах військовополонених, які перебувають під її контролем.

Це вимагає у найкоротший термін кожна зі сторін конфлікту має повідомляти своє Довідкове бюро про кожну особу, яка потрапила і належить до однієї з категорій, зазначених у ст. 4 Конвенції. За допомогою, з одного боку, держав-покровительок та, з іншого боку, Центрального агентства (ст. 123 Конвенції), Бюро негайно має пересилати ці відомості зацікавленим державам найшвидшим способом. Ці відомості дадуть змогу терміново інформувати членів родин. Щодо кожного військовополоненого у повідомленнях мають бути зазначені прізвище, ім'я, звання, особистий номер, місце та точна дата народження. Довідкові бюро мають володіти всією інформацією про розміщення військовополоненого. Також, за допомогою Бюро повинні передаватися відомості про стан здоров'я тяжкопоранених чи хворих військовополонених (регулярно, за можливості – щотижня). Довідкове бюро також зобов'язане відповідати на всі запити щодо військовополонених, включаючи тих, хто помер у полоні, а також робити будь-які запити, необхідні для отримання відомостей, яких Бюро не має¹.

На відміну від російської федерації, Україна створила для російських полонених можливість спілкування, які повністю відповідають вимогам Женевської конвенції. До того ж, як альтернатива листуванню, для російських військовополонених запропонували IP-телефонію, що значно зручніше і швидше, ніж писати листа².

Безумовно, порушення права військовополонених на зв'язки із зовнішнім світом, особливо на спілкування із сім'єю, рідними або друзями вкрай негативно впливає не тільки на військовополонених, їх психологічний стан, але й на членів родини. Як справедливо указують фахівці, соціальна підтримка, яка полягає у не тільки у фізич-

¹ Росія порушує всі норми Женевських конвенцій у поводженні з військовополоненими. (2022). URL. : <https://sich-pravo.org/rosiia-porushuie-vsi-normy-zhenevskiykh-konventsij-u-povodzhenni-z-vijskovopolonenymy/>

² В Мінюсті розповіли, скільки витрачають в місяць на утримання одного полоненого окупанта. (2023). URL. : <https://zn.ua/ukr/war/v-minjusti-rozpozvili-skilki-vitrchajut-v-misjats-na-utrimannja-odnoho-polonenoho-okupanta.html>

ній, але й у емоційній підтримці, які надають сім'я, друзі та колеги є неоціненою для будь-якої людини, особливо військовополоненим¹. Для військовополонених є надзвичайно важливим усвідомлення того, що їх не забули, вірять в них та чекають на їх повернення. Це є підтримкою й для їх психологічного стану та психічного здоров'я. Відсутність зв'язків із зовнішнім світом та родиною можуть викликати у військовополонених відчуття самотності, зробити їх більш вразливими, призвести до тяжких психологічних травм. Навпаки, дотримання положень Женевської конвенції щодо зв'язків із навколишнім світом позитивно впливає як на військовополонених так і на членів сім'ї, робить їх більш стійкими до життєвих викликів та менш вразливими до ситуації, у якій вони опинилися. Тому будь-яка держава повинна неухильно дотримуватися норм міжнародного гуманітарного права, головною ідеєю якого є повага загальних прав людини.

Отже, статус військовополонених і вимоги щодо поведінки з військовополоненими хоча й визначаються міжнародним гуманітарним правом, однак забезпечуються правовими механізмами, які містяться у положеннях загального міжнародного права, міжнародного права прав людини, міжнародного кримінального права. Дотримання та гарантування поведінки з військовополоненими є безумовним, імперативним і загальним зобов'язанням усіх держав. Одним із найбільш дієвих засобів забезпечення реалізації норм міжнародного гуманітарного права, на нашу думку, є міжнародний контроль. За допомогою останнього можна здійснювати низку спеціальних організаційно-правових механізмів: процедур розслідування, дій міжнародних організацій, звернення до міжнародних судових органів, застосування кримінально-правових санкцій.

Внаслідок збройної агресії мали місце грубі та системні порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо засуджених на тимчасово окупованих територіях та українських військовополонених. Переважна більшість їх це: вбивства; недотримання умов тримання; жорстоке поведіння та застосування катувань; звернення їх у під-

¹ Не залишатися сам на сам: як соціальна підтримка покращує наше психічне здоров'я. (2020). URL. : <https://www.mh4u.in.ua/shukayu-dopomogu/ne-zalyshatysya-sam-na-sam-yak-soczialna-p/>

невільний стан; примусове громадянство та ін. Не виключається й порушення інших прав засуджених та поводження з українськими військовополоненими, остаточно визначити які буде можливо лише після деокупації всієї території України. Усі виявлені та належним чином зафіксовані порушення міжнародного гуманітарного права стосовно засуджених на тимчасово окупованих територіях та українських військовополонених в майбутньому забезпечить невідворотність покарання за воєнні злочини й притягнення агресора до міжнародної відповідальності.

Дотримання прав засуджених на території, яка контролюється Україною:

1) прогалини у механізмі реалізації щодо особистої безпеки засуджених під воєнного стану та збройної агресії, яке покладається на державу в особі спеціально уповноважених органів – персонал установ виконання покарань. З цією метою пропонується закріпити у КВК чіткий механізм евакуації засуджених під час воєнного стану, забезпечити їх необхідним транспортом, що дозволило б у найкоротші терміни прийняти невідкладні заходи для безпеки засуджених для їх евакуації та зберегти їх життя;

2) безпідставні обмеження права засуджених на сім'ю внаслідок заборони довготривалих та короткострокових побачень із засудженими особами щодо всіх установ виконання покарань незалежно від розташування таких установ, у тому числі й на територіях де не ведуться бойові дії. Обґрунтовується, що побачення з родиною допомагають знайти засудженому підтримку та впевненість у майбутньому, сприяють його виправленню, зменшують вірогідність їх повернення до кримінального життя, відтак необхідно зняти заборону довготривалих та короткострокових побачень із засудженими особами;

3) проаналізовані законодавчі новели щодо реалізації права засуджених на мобілізацію та робиться висновок, що залучення засуджених до участі захисту держави під час збройної агресії хоча й неоднозначно сприймається суспільством, проте є доцільним для захисту суверенітету та територіальної цілісності держави. З урахуванням розміру покарання, особи засудженого, характеру, ступеня суспільної небезпечності вчиненого кримінального правопорушення

та поведінки засудженого під час відбування покарання, необхідно надати таку можливість виконати конституційний обов'язок – захист Батьківщини та довести цим своє виправлення.

==== Висновки до розділу 6

Отже, констатовано, що у нормах МГП визначені основні правила поведіння з військовополоненими, яких повинна беззаперечно дотримуватися будь-яка сторона збройного конфлікту. Доведено позицію, що на час повномасштабного вторгнення Україна не мала повноцінного впорядкованого законодавства щодо військовополонених, але з початком військових дій, національне законодавство було доповнено низкою законодавчих новел щодо статусу військовополонених і є позитивним рішенням, оскільки суворо дотримується норм міжнародного гуманітарного права¹.

Доведено позицію, що статус військовополонених має свої особливості та певні стандарти щодо їх поведіння та утримання, основні з них містяться у Женевській конвенції про поведіння з військовополоненими та додаткових протоколів до них, яких необхідно дотримуватися з моменту їх полонення та до звільнення або репатріації. Доведено систематичні та серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права, вчинені збройними силами російської федерації під час захоплення в полон українських військовослужбовців, а також їх катувань або нелюдського поведіння та ін².

¹ *Висновки відображено у публікаціях:* Яковець, І. С., Гальцова, О. В. (2022). Правовий статус військовополонених в процесі виконання кримінальних покарань в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2022. Вип. 43. 59–69; Гальцова, О. В. (2022) Щодо особливостей статусу військовополонених в Україні. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики*. XV Міжнар. наук.-практ. конф., що присвячена 102-річчю Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв, 28–29 груд.). 384–388.

² Гальцова, О. В. (2022). Права військовополонених крізь призму норм міжнародного гуманітарного права. *«Science, trends and development methods»*. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Токіо, Японія 19–21 груд.). 119–120. URL. : <https://eu-conf.com/ua/events/science-trends-and-development-methods/>.

Дослідженням підтверджено, що у нормах міжнародного гуманітарного права особливу увагу приділено соціальним правам військовополоненим, до яких відноситься зв'язок із зовнішнім світом. Доведено позицію, про численні порушення права військовополонених на зв'язок із зовнішнім світом та указується, що це викликає у військовополонених відчуття самотності, робить їх більш вразливими, призводить до тяжких психологічних травм та пропонуються шляхи вирішення порушення даного права¹.

Список використаних джерел до розділу 6

1. В Мінюсті розповіли, скільки витрачають в місяць на утримання одного полоненого окупанта. (2023). URL. : <https://zn.ua/ukr/war/v-minjusti-rozpozvili-skilki-vitrchajut-v-misjats-na-utrimannja-odnohopolonenoho-okupanta.html>
2. В російському полоні: що відбувається з українськими військовими за стінами російських тюрем. (2023). URL.: <https://mipl.org.ua/v-rosijskomu-poloni-shho-vidbuvayetsya-z-ukrayinskymy-vijskovymy-zastinamy-rosijskyh-tyurem>
3. Висоцька, О. (2023). Для України принципово дотримуватися Женевських конвенцій. URL. : <https://suspilne.media/406791-dla-ukraini-principovo-dotrimuvatisa-zenevskih-konvencij-visocka/>
4. Гальцова, О. В. (2022) Щодо особливостей статусу військовополонених в Україні. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики*. XV Міжнар. наук.-практ. конф., що присвячена 102-річчю Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв, 28–29 груд.). 384–388.
5. Гальцова, О. В. (2022). Права військовополонених крізь призму норм міжнародного гуманітарного права. «*Science, trends and development methods*». VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Токіо, Японія 19–

¹ Гальцова, О. В. (2023). Зв'язок із зовнішнім світом та його значення для військовополонених. *The XXIX International Scientific and Practical Conference «The role of society in the development of scientific ideas»*, July 24–26. Prague, Czech Republic. 169 p. С. 80–84.. <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/07/THE-ROLE-OF-SOCIETY-IN-THE-DEVELOPMENT-OF-SCIENTIFIC-IDEAS.pdf#page=82>

- 21 груд.). 119–120. URL. : <https://eu-conf.com/ua/events/science-trends-and-development-methods/>.
6. Гальцова, О. В. (2023). Зв'язок із зовнішнім світом та його значення для військовополонених. *The XXIX International Scientific and Practical Conference «The role of society in the development of scientific ideas»*, July 24–26. Prague, Czech Republic. 169 p. С. 80–84.. <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2023/07/THE-ROLE-OF-SOCIETY-IN-THE-DEVELOPMENT-OF-SCIENTIFIC-IDEAS.pdf#page=82>.
 7. Грушко, М. В. (2015). Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 283.
 8. Грушко, М. В. (2016). Кодифікації правил поводження з військовополоненими: проблеми та перспективи. *Молодий вчений*. № 7 (34). 233–237.
 9. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 1 лютого-31 липня 2022 р. URL. : <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-09-23/ReportUkraine-1Feb-31Jul2022-ua.pdf>
 10. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL. : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text
 11. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України. 23.03.2017. Наказ Міноборони України № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text>
 12. Малюська розповів, що відбувається з російськими військовополоненими в Україні. (2022). URL: <https://espresso.tv/malyuska-rozpoviv-shcho-vidbuvaetsya-z-rosiyskimi-viyskovopoloneniimi-v-ukraini>
 13. Не залишатися сам на сам: як соціальна підтримка покращує наше психічне здоров'я. (2020). URL. : <https://www.mh4u.in.ua/shukayu-dopomogu/ne-zalyshatysya-sam-na-sam-yak-soczialna-p/>
 14. ООН повідомляє про поширені випадки насильства та катувань військовополонених упродовж більш ніж восьми місяців російського збройного нападу на Україну та загострення бойових дій. (2022). URL. : <https://ukraine.un.org/uk/207332>
 15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період. Закон України. 2158-IX, чинний. Прийняття від 24.03.2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2158-20#Text>.
 16. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів України щодо врегулювання процедури обміну осіб як військовополонених. Закон України. Доку-

- мент 2472-IX, чинний, прийняття від 28.07.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2472-20#Text>
17. Про порядок тримання військовополонених». (2022). Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2022-%D0%BF#Text>.
 18. Про тимчасові заходи з розміщення та тримання військовополонених. (2022). Наказ Міністерства оборони України та Міністерство юстиції України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0323-22#Text>.
 19. Росія порушує всі норми Женевських конвенцій у поводженні з військовополоненими. (2022). URL. : <https://sich-pravo.org/rosiia-porushuie-vsi-normy-zhenevskykh-konventsij-u-povodzhenni-z-vijskovopolonenymy/>
 20. Управління ООН з прав людини в Україні презентувало доповіді щодо поводження з військовополоненими та загальної ситуації з правами людини в Україні. (2023). URL. : <https://ukraine.un.org/uk/224744>
 21. Хто такі військовополонені та як з ними треба поводитись. URL. : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61505804>
 22. Щонайменше 42 місця утримання, деякі вглибині РФ. Де і в яких умовах перебувають українські військовополонені. (2023). URL. : <https://suspilne.media/512997-sonajmense-42-misca-utrimanna-deaki-vglibini-rf-de-i-v-akih-umovah-perebuvaut-ukrainski-vijskovopoloneni/>
 23. Яковець, І. С., Гальцова, О. В. (2022). Правовий статус військовополонених в процесі виконання кримінальних покарань в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2022. Вип. 43. 59–69.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ У СИСТЕМІ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ (В. Ворожбіт-Горбатюк)

7.1. Поняття, складники і критерії оцінки ефективності соціально- виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань в Україні

Актуальність наукового аналізу забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань в Україні в умовах провадженого воєнного стану обумовлена не лише нормативно задекларованою гуманізацією системи виконання покарань, потребою імплементації європейських стандартів у поведженні із засудженими. Окреслення чинників забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань в умовах провадженого воєнного стану дадуть змогу осмислити феномен обумовлених українським сьогоднішнім істотних коректив, нових викликів, які впливають саме на ефективність пропонованих ініціатив, рекомендації методологічного, теоретичного і прикладного характеру в організації соціально-виховної роботи із засудженими та ув'язненими для їх ресоціалізації і убезпечення суспільства.

Поряд з оптимістичними міркуваннями, слід наголосити, що саме упроваджений воєнний стан актуалізував нові виклики і потребу пошуку відповідних способів рішення проблеми забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання покарань в Україні. Безумовно, нові виклики у заявленому напрямку пов'язані із здійсненням евакуації, іншими заходами задля збереження життя людини, дотриманням прав людини в установах виконання покарань, реалізацією основоположних прав людини контекстно імплементації світових стандартів.

Слід зазначити, що ефективність будь-якого процесу, явища, поняття, інновації, безумовно, в основі передбачає науковий супровід. Такий супровід сприяє також реалізації Закону України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» (документ 3342-ІХ, прийняття від 23.08.2023), Постанови Верховної Ради України від 09.11.2023 № 3456-ІХ «Про затвердження Змін до Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі». Ця розвідка спрямована на вирішення завдань фундаментального дослідження «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поведженні із засудженими в Україні», що проводиться фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

Вивчення проблеми ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання покарань в Україні в умовах провадженого воєнного стану в основі передбачало опору у методології на результати і висновки, презентовані у наукових працях О. Таволжанського (2015), А. Степанюка, К. Автухова, М. Кутєпова, О. Гальцової (2021), Ю. Кернякевич-Танасійчук (2024), В. Пивоварова (2023), М. Романова (2024), І. Яковець (2011, 2023). Вкрай значущим вбачається розроблення напрямів і змісту соціально-виховної роботи у системі виконання покарань з огляду нових агентів злочинності. У цьому аспекті доцільно послуговуватися міркуваннями і висновками про «роль кримінологічної науки для розв'язання низки складних проблем,

що виникають в умовах воєнного стану», конкретизованими В. Батиргарєвою¹. Науковицею наголошено увагу на зміні структури злочинності в Україні, необхідності розроблення інструментів, заходів і засобів захисту інформаційного простору; поява раніше невідомих суспільно небезпечних явищ² об'єктивує відповідні зміни і змісті соціально-виховної роботи із засудженими і ув'язненими.

Висновки і міркування, представлені у цьому розділі, будуть корисними для фахівців Державної кримінально-виконавчої служби України щодо забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань та пенітенціарної пробації, доцільним науково-методологічним базисом для моніторингових місій національного превентивного механізму.

Попри труднощі провадженого в Україні воєнного стану через збройну агресію російської федерації проти України для наукової спільноти і фахівців-практиків незмінними є орієнтація на утвердження гуманістичних цінностей і дотримання прав людини. Виразним підтвердженням цього є системний характер досліджень і систематичні практики розроблення пропозицій щодо впровадження ефективних програм та інструментів для соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими.

Наголосимо тут, що забезпечення ефективності системи виконання покарань в Україні апріорно спрямовано на досягнення високої мети: «Створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства та забезпечуватиме соціальне зцілення людини»³. Безсумнівно, людиноцентричність і динамічна безпека є ключовими концептами розпочатої реформи⁴. У Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом

¹ Батиргарєва В. С. (2022). Виклики, що породила збройна агресія проти України: кримінологічний аналіз. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/22589>

² Там само.

³ Реформування пенітенціарної системи в Україні. (дата звернення: 04.07.2024). URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/verhovenstvo-prava-ta-borotba-z-korupciyeu/reformuvannya-sistemi-probaciyi-ta-resocializaciyu>

⁴ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>

Президента України 25 серпня 2015 року, № 501, Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392, – проголошено ключові ідеї людиноцентричності і динамічної безпеки у контексті завдання приведення у відповідність умов тримання осіб під вартою із міжнародними стандартами. Документом «Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» у п. 16 передбачено сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, створення ефективних інституцій на всіх рівнях. У цьому аспекті ефективність соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань набуває нормативної обумовленості та особливої значущості прикладного її характеру.

У 2023 році в колективній монографії фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України презентовано результати емпіричного дослідження і компаративного аналізу світового досвіду щодо реалізації права засуджених на освіту в установах покарань¹. Послугуємося висновками і міркуваннями, презентованими у цьому виданні, для розкриття проблеми забезпечення ефективності соціально-виховної роботи, компонентами якої є і загальноосвітня підготовка, інформальна і самоосвіта, професійне навчання, формування навичок цифрової грамотності і компетентностей неконфліктної комунікації.

Наголосимо на тому, що поняття ефективності не має однозначного тлумачення. У різних сферах суспільно-правових відносин і життєдіяльності людини це поняття набуває своєрідних значень, різних критеріальних ознак. Послугуючись визначенням, яке наведено у Енциклопедії Сучасної України поняттю економічної ефективності², звернімо увагу на наступні ключові моменти розуміння

¹Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи (2023): монографія. І. Яковець, В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк. Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем крим.-виконав. права. Харків : Право. 110. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669986801>

²Економічна ефективність. С. І. Киреев. (2009). Енциклопедія Сучасної України. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ; НАН України, НТШ. Київ :

цього поняття у контексті розгляду проблеми ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання покарань.

Передусім, ефективність передбачає визначення міри узгоджуваності мети такої соціально-виховної роботи, витрачених на організацію і здійснення соціально-виховної роботи ресурсів (матеріальних, технічних, людських, часових тощо) з очікуваними і одержаними результатами, які можна промоніторити, проаналізувати, перевірити. Критерієм соціально-економічної ефективності, як зазначено в названому вище енциклопедичному виданні, може бути обрана «міра задоволення кінцевих потреб суспільства і, передусім, потреб, пов'язаних із розвитком людської особи»¹. Цей критерій дотичний і поняттю, що досліджується. Адже ефективність соціально-виховної роботи у системі виконання покарань в Україні впливає на міру задоволення і відчуття безпеки у суспільстві загалом, і щодо конкретної особи – так само.

Відмітимо, що розмаїття критеріїв оцінки ефективності соціально-виховної роботи і підходів до їх класифікації, вносить певні розбіжності, що негативно може відобразитися на реалізації стратегій реформування пенітенціарної системи. До того ж, не завжди критеріальні ознаки ефективності вимірювані та ідентичні для вивчення рівня досяжності цілей соціальної, виховної, психологічної роботи із засудженими та особами, узятими під варту. Цим, ймовірно, пояснюється розпорошеність у розумінні цілей і очікуваних результатів корекційних програм, ототожнення психолого-педагогічної і психологічної характеристики засудженого, особи, узятої під варту, періодичне ототожнення соціально-виховної роботи, ресоціалізації засудженої особи і її виправлення/перевиховання у різних документах локального значення. Зазначимо, що перелічені процеси не є тотожними, хоча в цільових і змістових аспектах мають логічні перетини за прикладом діаграм Ейлера – Венна (діаграма 4).

Слід звернути увагу на те, що у монографії О. Таволжанського змістовно і системно розкрито теоретичні і прикладні засади соціаль-

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-18769>

¹ Там само.

но-виховної роботи із засудженими у місцях позбавлення волі, зазначено, зокрема, що попри визнання ключової ролі соціально-виховної роботи для ресоціалізації і відновлення життєдіяльності особи в межах правослужняності і дотримання соціальних правил і приписів, на превеликий жаль невизначеність суті такої роботи, відсутність розмежування соціальної, педагогічної (а в її змісті – інформаційно-правової, освітньої, просвітницької, виховної), психологічної (мотиваційної, діагностичної, психотерапевтичної, психо-корекційної та ін.) роботи, – так чи інакше призводить до формалізації кінцевих результатів, що, по суті, негативно впливає на досягнення заявленої високої мети щодо гарантій безпеки суспільства та соціального зцілення людини¹. На жаль, рекомендації і висновки, наведені у названій монографії, не отримали широкого практичного втілення.

Діаграма 4.

Логіка соціально-виховної роботи із засудженими особами, особами, узятими під варту

¹Таволжанський О. В. (2015). Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : монографія. За ред. В. В. Голіни і доц. Л. П. Оніки. Харків : Право. 192.

У ході проведеного дослідження встановлено, що у колективній монографії за загальною редакцією А. Степанюка (2021) досліджуване нами явище ефективності соціально-виховної роботи презентовано через призму проблем виправлення та ресоціалізації засуджених до позбавлення волі¹. Це відповідає чинному нормативному визначенню. Законодавчо соціально-виховна робота визначена одним з ключових засобів виправлення і ресоціалізації засуджених, а саме ч. 3 ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу України соціально-виховна робота є одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених². У статті 123 глави 19 Кримінально-виконавчого кодексу України зазначено про те, що «соціально-виховна робота – цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. Соціально-виховна робота спрямована на формування та закріплення в засуджених прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівнів»³. Можна припустити, що власне такі зміни в житті особи, яка звільнена, зокрема працевлаштування і сумлінне виконання доручень, правослухняна поведінка і підвищення загальнокультурного і загальноосвітнього рівня є очікуваним результатом соціально-виховної роботи у системі виконання покарань. Наскільки такі очікування можна виміряти і оцінити в конкретний проміжок часу – досить дискусійне питання.

Документом, що визначає організаційні, змістові, процесуальні моменти соціально-виховної роботи із засудженим, є програми індивідуального диференційованого впливу. Важливим для розроблення

¹ Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування (2021) : монографія. К. А. Автухов, О. В. Гальцова, М. Ю. Кутепов та ін. ;] ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право. 488.

² Кримінально-виконавчий кодекс України. Документ 1129-IV, чинний, редакція від 19.05.2024, підстава – 3687-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

³ Там само.

програм диференційованого впливу є попередньо вивчені дані про рівень соціальної занедбаності особи засудженого, психічний і психологічний стан тощо. Відповідно до Положення про програми диференційованого виховного впливу на засуджених, затвердженого Наказом Міністерства юстиції України № 1418/5 від 16.05.2016, в установах виконання покарань реалізуються такі типові програми: «Освіта», «Професія», «Правова просвіта», «Духовне відродження», «Творчість», «Фізкультура і спорт», «Подолання алкогольної наркотичної залежності», «Подолання наркотичної залежності» та «Підготовка до звільнення»¹.

Цільове призначення таких програм можна угрупувати таким чином:

- стимулювання правослухняної поведінки, реалізація виховних функцій режиму відбування покарання;
- забезпечення загальноосвітнього і професійно-технічного навчання;
- використання заходів заохочення і стягнення, які застосовуються до осіб, позбавлених волі, з виховною метою, планомірність залучення засуджених до самовиховання;
- використання виховного впливу самодіяльних організацій засуджених;
- конкретизація виховної місії громадських, благодійних і релігійних організацій².

Отже, з викладеного вище можемо виокремити чинник ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання покарань в Україні: однозначне трактування відповідно до норм національного законодавства категорійного апарату, цілей, змісту і визначених вимог до особи, по відношенню до якої розроблено відповідну програму диференційованого виховного впливу. Такі вимоги в процесуальному аспекті передбачають органічну єдність імплементаційних практик зближення національного законодавства, відповідного конструktiv-

¹Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених. (2016). Наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 № 1418/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text>

²Там само.

ного досвіду ресоціалізації таких осіб на певному етапі онтогенезу і актуальних світових стандартів (схема 5).

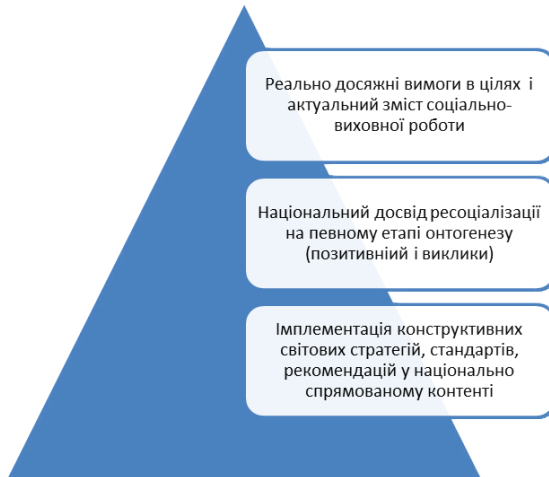

Схема 5.

Чинники ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання покарань в Україні

Переконані, що імплементация конструктивних рішень, стратегій, стандартів, рекомендацій має передбачати національно спрямований контент, реальні соціокультурний простір, матеріально-технічне забезпечення, особливості готовності персоналу, які здійснюють соціально-виховну роботу, об'єктивні умови реальної дійсності.

Крім проблеми термінології і розмежування понять, вагоме значення у забезпеченні ефективності будь-якого процесу, безумовно, є організаційно-управлінський чинник. У цьому напрямку варто звернути увагу на позицію, висловлену експерткою І. Яковець на ресурсі «Тюремний портал» ГПО «Донецький меморіал», де вона презентувала авторське бачення організаційно-управлінського аспекту ефективності, зокрема зазначила, що «оцінка ефективності – саме той інструмент, що дозволяє визначити, наскільки управління відповідає рівневі досягнення поставлених завдань, зокрема забезпечення до-

держання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі та інше»¹. Авторкою наголошено, що у такому випадку ефективність, а в її компоненті – запобігання повторному вчиненню злочинів, може бути досягнута за умови систематичного моніторингу відповідних управлінських рішень, конкретизації відповідних критеріїв «внутрішньої оцінки ефективності її діяльності, що дозволяє оцінити роботу за кожним напрямком діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. Критеріями оцінки ефективності діяльності визначено, ...систему обґрунтованих і апробованих практичною діяльністю ДКВС України одиниць, що характеризують її роботу з точки зору виконання поставлених перед нею цілей і завдань»². Фахівчиною зазначено, що показниками ефективності діяльності є якісні і кількісні характеристики реальної діяльності ДКВС України щодо виконання її функцій: «Зокрема, до переліку критеріїв включено масив даних щодо аналізу: динаміки осіб, які тримаються в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, перенаповнення установ виконання покарань і слідчих ізоляторів; ситуації щодо запобігання злочинам і правопорушень з боку засуджених і осіб, узятих під варту; стану соціально-виховної роботи із засудженими; стану професійно-технічного і загальноосвітнього навчання засуджених; організації виробничо-господарської діяльності та залучення засуджених до праці; стану харчування, речового, комунально-побутового забезпечення та охорони здоров'я; роботи з кадрами»³. На усі, визначені І. Яковець критерії, проваджений військовий стан має істотний вплив.

Як бачимо, виокремлено соціально-виховну роботу від професійно-технічного і загальноосвітнього навчання. Крім того, І. Яковець наведено наступні дані емпіричного характеру: «У соціально-виховній роботі головними показниками, на думку респондентів, є відповідність матеріально-технічної бази та умов

¹ Яковець І. (2011). Оцінка ефективності діяльності кримінально-виконавчої служби її персоналом. URL: <https://ukrprison.org.ua/expert/1223796553>

² Там само.

³ Там само.

роботи соціально-психологічної служби встановленим міжнародним стандартам та чинному законодавству (78,3%); забезпечення засуджених необхідними документами (36,6%); число випадків вчинення повторних злочинів після звільнення від відбування покарання (21,6%); кількість порушень вимог режиму в колоніях (19,6%); число випадків поміщення засуджених в ДІЗО та ПКТ (16,6%); кількість заходів, проведених спільно з громадськими організаціями (11,6%); кількість виховних заходів (6%); кількість засуджених, які працевлаштувались після звільнення (5,6%); число попереджених самогубств (4%); число самогубств в установі (3%). Привертає увагу те, що лише 0,33% респондентів вважають показником ефективності число релігійних заходів, незважаючи, що Департамент доволі високо відзначає подібну співпрацю та її вплив на засуджених¹. Зовсім не виокремлено роботу самодіяльних організацій і творчих колективів в установах виконання покарань². Зазначимо тут, що логічним видається відсутність диференціації виховних впливів самодіяльних організацій засуджених, релігійних заходів, оскільки така залученість спирається на ідею комплексності і системності виховних впливів власне режиму відбуття покарання, залученості до праці, виховних заходів.

На офіційному ресурсі ДКВС України презентовано органограму 6 (фото з екрану) кримінально-виконавчої системи Міністерства юстиції України³. На цій органограмі візуалізовано структурні елементи, організаційно-управлінські зв'язки. Як можна пересвідчитися, організаційно-управлінський аспект діяльності ДКВС України досить розмаїтий. Фактично більшість елементів у пропонованій органограмі містить цільові, змістові, організаційно-методичні, оцінно-аналітичні та моніторингові складники, пов'язані із соціально-виховною роботою, діяльністю психологічних служб і роботою щодо соціальної адаптації осіб, що готуються до звільнення.

¹ Яковець І. (2011). Оцінка ефективності діяльності кримінально-виконавчої служби її персоналом. URL: <https://ukrprison.org.ua/expert/1223796553>

² Там само.

³ ДКВС України. Офіційний ресурс (2024). <https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/organogrammasite-scaled-1.jpg>

Відповідно до стратегічних документів реформування пенітенціарної системи України на офіційних ресурсах Державної кримінально-виконавчої служби України заявлено про наступні практичні результати. Серед них: «реалізований проєкт «Платні камери в СІЗО», розширено тестову експлуатацію Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту, у шести областях України впроваджено програму відновного правосуддя для неповнолітніх, які вперше є підозрюваними у вчиненні злочинів невеликої або середньої тяжкості, засудженим надано дозвіл на використання планшетного комп'ютера для забезпечення права засуджених на листування, подання онлайн-звернень та доступ до суспільно значимої інформації, що сприяє розвитку та ресоціалізації засуджених, створено центри відео-моніторингу в усіх міжрегіональних управліннях та в кожній установі (для своєчасного виявлення і попередження порушень режиму з боку засуджених та підвищення ефективності виконання службових завдань персоналом установ), розроблено та впроваджено пенітенціарну пробацію для надання допомоги у вирішенні соціально-побутових питань засудженим, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі, для підвищення результатів їхньої соціальної реабілітації та попередження повторних злочинів, створено центри ювенальної пробації та ін.»¹. У цьому ключі слід зазначити, що усі зміни інновації, які відбулися напередодні повномасштабного вторгнення, зазнали трансформацій у зв'язку з провадженням воєнним станом. Контекстно заявленій у цьому розділі проблемі, привертає увагу факти фіксації нездійснення соціально-виховної роботи, в системі, про що підтверджують дані в численних звітах моніторингових відвідувань², у звітах

¹ ДКВС України. Офіційний ресурс (2024). <https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/organogrammasite-scaled-1.jpg>

² Звіт за результатами моніторингового візиту до Житомирської установи виконання покарань № 8 (20.05.2024). URL: <https://khpq.org/1608813663> ; Звіт за результатами моніторингового візиту до Новгород-Сіверської установи виконання покарань № 31 (25.11.2023). URL: <https://ngoauu.org/zvit-za-rezultatami-monitoringovogo-vizitu-do-novgorod-siversko%D1%97-ustanovi-vikonannya-pokaran-31/> ; ЗВІТ про результати відвідування державної установи «Чортківська установа виконання покарань (№26)» 07.03.2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/zvit-chortkivska-uvp-26.pdf>

і доповідях Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Представника Уповноваженого з прав людини у місцях несвободи, громадських організацій (наприклад, «Дев'ять кіл пекла: Місця несвободи в Україні під час російської окупації» (2022), «Невидимі жертви війни: люди в місцях несвободи» (2023))¹. У звітах і доповідях зазначається про численні порушення основоположних прав людини, неналежні умови тримання засуджених, проблеми з наданням медичної допомоги, незабезпеченість питною водою, відсутність замісної підтримувальної терапії і соціально-психологічної допомоги засудженим, які мають залежності, використання приміщень для соціально-виховної роботи не за призначенням тощо. Усе це, безумовно, негативно впливає на досягнення людиноцентричних цілей соціально-виховної роботи як такої в установах виконання покарань.

Варто звернути увагу на те, що у проєкті плану відновлення України за напрямом «Юстиція» зазначено: «Ефективність діяльності пенітенціарної системи прямо залежить від якості її кадрового складу, вмотивованого та високопрофесійного персоналу пенітенціарної системи, здатного виконувати функції виправлення і ресоціалізації засуджених на основі найсучасніших підходів і методів роботи, а також створення за новими стандартами належних умов праці та соціального захисту персоналу»². У контексті проблеми, що досліджується, вкотре звернімо увагу на питання моніторингу пенітенціарної системи. В прагненні України стати повноправним членом європейського співтовариства обумовлює розширення практик діяльності

¹ Дев'ять кіл пекла: Місця несвободи в Україні під час російської окупації. 20.07.2023. URL: <https://notorture.org.ua/2023/07/20/dev-iat-kil-pekla-mistsia-nesvobody-v-ukraini-pid-chas-rosiiskoi-okupatsii-berezen-br-2022-hruden-2022/>; Невидимі жертви війни: люди в місцях несвободи. Аналітичний звіт. 24.05.2023. URL: <https://notorture.org.ua/2023/05/24/prezentatsiia-analitychnoho-zvitu-nevydymi-zhertvy-viiny-liudy-v-mistsiakh-nesvobody-2/>; Попередній огляд: місця несвободи в Україні під час війни (2022). URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/first-review_may_2022.pdf

² Проєкт Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Юстиція» (2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/justice.pdf>

моніторів національного превентивного механізму. Про тренди в підготовці моніторів до здійснення моніторингових візитів у місця несповоди, зокрема в установи виконання покарань, йде мова у низці публікацій¹.

Не деталізуючи зміст цих публікацій (вони є у відкритому доступі), зазначимо, що для ефективного моніторингу установ виконання покарань визначено потребу неперервності підвищення кваліфікації моніторів, доцільність практики менторського супроводу фахівцями моніторів і персоналу державної кримінально-виконавчої служби, фахівців пенітенціарної пробації, використання потенціалу цифрових сервісів і застосунків для створення відповідного інформаційно-дорадчого контенту, формування системи мотиваційних засобів для

¹ Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму для ефективного моніторингу установ виконання покарань. *Наука, освіта, технології та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації*: зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 30 січня 2024 р.). Ч. 1. С. 71–72. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/02/30-1.html>; Пивоваров В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму: досвід організації навчання онлайн. *Освітній процес в умовах війни та у новосвійний період: виклики, правила, перспективи* : м-ли всеукр. наук.-пед. підвищення кваліфікації (м. Львів, 4 березня – 14 квітня 2024 року). 233–235 ; Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Віртуальний хаб менторської підтримки в системі неперервного підвищення кваліфікації працівників уповноважених органів з питань пробації. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка* : зб. тез доповідей IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 22–23 лютого 2024 року). 188–190 ; Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Кейси соціальних, поведінкових, освітологічних наук в організації опитування монітором НІМ особи, яка вчинила кримінальне правопорушення і перебуває у місці несповоди. *Політика і право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень* : зб. м-лів міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 23 квітня 2024 р.). 33–36. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44822/Polityka%20ta%20pravo%20v%20umovakh%20dii%20voiennoho%20stanu.pdf?sequence=1&isAllowed=y> ; Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Менторський супровід професійного розвитку працівників уповноважених органів з питань пробації для запобігання кримінальних правопорушень серед суб'єктів пробації. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали XIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 31 травня 2024 р.). 22–25. URL: <https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2024/07/Materiali-НІІІ-Вseukrainskoi-zaochnoi.-31-travnya-2024-roku.pdf>

саморозвитку фахових і загальних компетентностей працівників, які здійснюють соціально-виховну роботу в системі виконання кримінальних покарань та пенітенціарної пробації.

З огляду на проблему ефективності слід зазначити про те, що привертає увагу масштабність, певна розпорошеність і різноаспектність визначення цілей і відповідних соціально-виховної роботи, що може привести до надмірної формалізації результатів такої роботи. На тлі стандартизованих елементів напрямів і змісту програм диференційованого виховного впливу і заходів соціально-виховної роботи з невідомих причин втрачено логічну вимогу забезпечення компетентного підходу у змісті програм диференційованого виховного впливу. В останні десять років стала нормою для усіх соціальних інститутів, де відбувається взаємодія в системі «людина – людина»: «Виконання завдань у сфері виконання кримінальних покарань нерозривно пов'язане з мотивацією, розумінням цілей реформування пенітенціарної системи та відповідним рівнем компетентності персоналу органів та установ виконання покарань і пробації»¹. Цей аспект має стати ключовим в зоні найближчих рішень на усіх рівнях. Фахівець, який здійснює соціально-виховну роботу не лише має бути обізнаний з віковими, соціокультурними та іншими особливостями реалізації логічних елементів такої роботи (за діаграмою 3.1), але й володіти організаторськими компетентностями, бути менеджером в створенні команди фахівців з соціального забезпечення, працевдавців, освітян, психологів, правників тощо.

Матеріали дослідження заклали наукове підґрунтя для розроблення колективом науковців відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса НАПрН України проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (додаток В).

¹ Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>

7.2. Діяльнісний і катанестичний підходи у ресоціалізації засудженої особи та осіб, узятих під варту

Не викликає заперечень той факт, що соціально цінні новоутворення в поведінці особи формуються в діяльності і через діяльність. Відповідно до діяльнісного підходу визначено і мету в чинному Порядку розроблення, реалізації та оцінки результатів проходження програм диференційованого виховного впливу на засуджених: «Метою реалізації програми загально-виховного впливу є задоволення індивідуальних потреб засуджених, зміна їх особистісних характеристик, зокрема рівня вмотивованості, формування просоціальних цінностей, потреб та установок, навичок, які сприятимуть виправленню та ресоціалізації засуджених»¹. Важливо акцентувати увагу на тому, що формування необхідних просоціальних компетентностей у повнолітніх засуджених осіб можливе в діяльності і через діяльність. Така діяльність має викликати емоції задоволення і радості, давати відчуття спокою, упевненості. У взаємодії доцільно використовувати позитивне підкріплення систему перспектив, похвалу, нормативно обумовлені заохочення і схвалення. Результатом соціально-виховної роботи мають бути не лише «оцінка знань, навичок та установок засудженого після проходження корекційної програми»², але й об'єктивно оцінені за попередньо визначеними критеріями досягнуті результати у вигляді сформованих компетентностей (схема 7).

У світлі провадженого воєнного стану своєрідним викликом стали прояви агресії, праведного гніву проти держави-агресора, російська мова, культура, мистецтво стали своєрідними тригерами, такими, що викликають прояви агресії. Зважаючи на розлогість і багатофакторний зміст соціально-виховної роботи в установах виконання покарань, значущим компонентом такої роботи є і діяльність психологічної служби.

¹ Про затвердження Порядку розроблення, реалізації та оцінки результатів проходження програм диференційованого виховного впливу на засуджених Наказ Міністерства юстиції України від 08.11.2021 № 3992/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1453-21#Text>

² Там само.

Схема 7.

Ефективна ресоціалізація засудженої особи та осіб, узятих під варту

Проблематика агресії, нестабільних, деструктивних психо-емоційних станів в установах виконання покарань в умовах провадженого воєнного стану може стати предметом окремої міжгалузевої наукової розвідки. У цій публікації звернімо увагу лише контекстно ефективності соціально-виховної роботи. На наш погляд, варто вже зараз у програмах і планах соціально-виховної роботи відобразити практичні заходи з формування компетентностей ефективної комунікації для динамічної безпеки в установах виконання покарань. На жаль, на теперішній час життєві навички миролюбності і потреба розширення напрямів соціально-виховної, соціально-психологічної роботи із засудженими, які готуються до звільнення, саме з огляду неконфліктності, поступають внаслідок насичення інформаційного простору, формату подачі інформації в медіа через елементи агресії і гніву. Як це впливає на ресоціалізацію, які наслідки такий підхід матиме в ресоціалізації і абілітації особи, які відбуває чи відбула призначене покарання, важко визначити, однак ризики такого підходу є очевидними. На наш погляд, саме навички миролюбності сприятимуть досягненню завдань превенції, яка, за твердженням Д. Булагіна

«спрямована на психологічну формацію людини і спрямована на недопущення реалізації протиправних думок людини. Превенція має метою усунення чи трансформацію протиправних думок, намірів і бажань та створення надійних стримуючих факторів»¹.

Серед навичок миролюбності виокремимо: здатність до самоусвідомлення і самооцінки в конкретний момент буття; здатність ефективної асертивної комунікації (неагресивної, впевненої підтримки і трансляції цінностей миру); здатність взаємодіяти кооперативно і правосвідомо; здатність керувати стресами, запобігати ескалації та розв'язувати конфлікти; здатність до пошуку консенсусу і примирення для розв'язання проблем і ухвалення рішень². Ці життєві навички миролюбності можуть стати канвою для розроблення психо-корекційних, програм індивідуального диференційованого впливу, оновлення змісту чинних програм і планів роботи соціально-психологічних служб в установах виконання покарань.

Зазначимо тут, що у нормативному забезпеченні соціально-виховної роботи і роботи психологічних служб багато уваги приділено конструктивним практикам когнітивно-поведінкової терапії. Не заперечуючи цінність цих дороговказів, зазначимо, що в умовах перманентних загроз, що виразно прослідковується в характеристиках українського сьогодення і провадженого воєнного стану, систематичним ризиком внаслідок ракетних атак, на наш погляд, варто звернути увагу на практично спрямовані методологічні підходи: проблемний (феноменологічний), катанестичний, які корелюються Переліком методів психотерапії з доведеною ефективністю³. Акцентуємо увагу

¹ Булагін Д. О. (2018). Поняття «превенція» і «превентивна діяльність» в адміністративно-правовому аспекті. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Вип. 1. 15–22.

² Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Життєві навички миролюбності у контекстах цілей динамічної безпеки і превенції глорифікації в установах виконання покарань. *Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія*: матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу. Харків, 21 червня 2024 р. : електрон. наук. вид. / редкол.: В. С. Батиргареева та ін. Харків : Майдан, 2024. 143–147.

³ ПЕРЕЛІК методів психотерапії з доведеною ефективністю. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 13 грудня 2023 року №2118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0129-24#Text>

на прикладний потенціал цих методологічних підходів у контексті проблеми, якій присвячено цей розділ. Проблемний підхід не дарма має ще одну назву – феноменологічний. Ефективність соціально-виховної роботи у розумінні міри узгоджуваності мети, витрачених ресурсів, очікуваних і одержаних результатів передбачає системну аналітичну роботу, дослідження працівником, який забезпечує соціально-виховну роботу і реалізацію розроблених програм, особистісних, соціально-культурних, історичних, економічних та інших унікальних чинників розвитку засудженої особи в її онтогенезі. Таке дослідження дасть змогу на основі глибинного аналізу з'ясувати реальні проблемні ситуації, їх причин, формулювання проблеми. Наступний етап роботи: висунення гіпотез на основі отриманих емпіричних даних, перевірка найважливіших гіпотез, усунення найвпливовіших причин порушення чи нереалізованості основоположних прав, виникнення інших чинників, які призводять до дисбалансу засуджену особу із стандартизованими вимогами і визначеними завданнями соціально-виховної роботи. Проблемний підхід передбачає системний моніторинг динаміки змін емоційного і психологічного стану такої особи для вчасної корекції підтримувальних дій чи зміни гіпотези¹. Проблемний підхід в соціально-виховній роботі передбачає суворе дотримання в роботі психолога чи працівника психологічної служби Закону України «Про захист персональних даних»².

Катamnестичний підхід передбачає таку організацію соціально-виховної роботи із засудженими особами, яка ґрунтується на спостереженні, абілітації та реабілітації, покращення якості життя за технологією «вікна можливостей» в реалізації основоположних прав особи засудженої особи, відстеження ефективності і правильності обраного

¹ Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Проблемний і катamnестичний підходи в реалізації програми психологічної підтримки засуджених військовослужбовців. *«Соціальні аспекти військово-професійної діяльності сектору безпеки і оборони: виклики сьогодення»*: зб. тез доповідей IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 28 лютого 2024 року). За ред. Чепеля М. О., Лютого В. М., Мяло В. М., Чупрінової Н. Ю. Вінниця: НА НГУ. 107–110. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1qibMd9tjMj1Z5gCYGuFrmLitJ14GMF9u>

² Про захист персональних даних. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2010, № 34, ст. 481 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>

шляху різновидів підтримки надалі. Цей підхід актуалізує принцип індивідуальної спрямованості підтримки і корекційних заходів, яка базується на глибинному розумінні особливостей онтогенезу конкретної засудженої особи, її почуттів, переживань, установок, світогляду, взаємовідносин з оточенням. Вкрай значущим, окрім інтуїції та психологічного чуття, є системне вивчення фактологічного матеріалу, аналіз конкретних особливостей певного випадку втрати психологічного, соціокультурного, правосвідомого та інших видів балансу, вивчення і подолання імовірних причин його порушення. Відповідно до катамнестичного підходу рекомендації щодо нормалізації ситуації, що породжують конкретні проблеми, краще будуть реалізовані із залученням ресурсів найближчого соціального оточення. Ці рекомендації формуються з урахуванням реалій у конкретний життєвий період, основних чинників, що впливають і визначають подальший вірогідний життєвий сценарій конкретної особи – суб'єкта соціально-виховної роботи.

Катамнестичний підхід дає змогу доцільно використовувати арсенал методів формування правосвідомості, переконання, навіювання, самовиховання і самоосвіти з урахуванням особливостей онтогенезу певної людини, яка перебуває в реальних обставинах. Проблемний і катамнестичний підходи в органічній єдності з компетентнісним підходом мають, на наш погляд, визначати методологію соціально-виховної роботи в установах виконання покарань у період провадження воєнного стану і на етапі відновлення України.

Зазначимо, що відповідно до ч. 1 статті 124 Кримінально-виконавчого кодексу України, соціально-виховна робота проводиться комплексно за напрямками: «моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності»¹. Фактично, цією статтею визначено пріоритет виховної роботи для досягнення мети формування життєвої позиції і правослухняної поведінки засудженої особи. У цьому ключі варто акцентувати, що мова

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України. Документ 1129-IV, чинний, редакція від 19.05.2024, підстава – 3687-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.

іде про виховання дорослих людей, у яких сформовані стереотипні уявлення про себе і світ, світогляд і соціальна поведінка. Усі зміни і новоутворення внаслідок цілеспрямованого виховного впливу можуть відбуватися виключно з урахуванням специфіки розвитку особи на певному етапі онтогенезу. Виховні впливи в такому випадку прямо визначаються залежно від способу життя людини, генетичних чинників, стану здоров'я і навколишнього середовища.

У контексті провадженого воєнного стану в Україні виразного значення набули питання формування національної і громадянської ідентичності. Повномасштабне вторгнення РФ на територію України трагічними наслідками привернуло увагу академічної спільноти і фахівців-практиків до проблеми громадянського виховання і формування активної життєвої позиції усвідомленого громадянства серед дорослого населення.

Звернімо увагу на те, що на превеликий жаль такої системної роботи з віковими категоріями повнолітніх громадян України, у різних соціальних інститутах системно не велося. Зазвичай, це було лише елементом морального виховання, обмежувалося формальним інформуванням про символи державності і державні свята. Для посилення і забезпечення системності роботи у цьому напрямку у 2022 році було прийнято відповідний Закон України, згідно з яким визначено «мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України»¹. У низці публікацій було актуалізовано потребу розроблення і науково-методологічного обґрунтування сучасних підходів до формування національної і громадянської ідентичності осіб у місцях несвободи². У згаданих публікаціях акцентовано увагу

¹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. Документ 2834-IX, чинний, прийняття від 13.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

² Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2023). Правоосвіта і соціально-виховна робота в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Юридичний науковий електронний журнал. № 6. 437–440. URL: <https://doi.org/10.32782/2524->

на тому, що проблема формування національної і громадянської ідентичності осіб засуджених і ув'язнених ускладнюється тим, що в місцях виконання покарань, у СІЗО обмежуються різновиди соціальних практик, соціальної активності таких осіб, а дозволені законом дії суворо регламентовані. Поширення формату навчання онлайн, проникнення інформаційно-комунікаційних і цифрових технологій в інформальну освіту і організацію дозвілля засуджених осіб розкриває нові ресурсні можливості для здійснення систематичної право-просвітницької, виховної і інформаційно-дорадчої роботи відповідно до названого напрямку.

У реаліях сьогодення розширено перелік видів і форм роботи із засудженими і особами, взятими під варту, на різних етапах реалізації програм соціально-виховної роботи з опорою на компетентнісний підхід; урахування у тематиці і змісті реабілітаційних заходів особливостей уже сформованих психотипів мислення і свідомості, поведінкових стереотипів у дайджесті стендових доповідей¹. Водночас, у публікаціях зазначено про те, що потребує окремого ретельного наукового і прикладного розроблення сучасних підходів до формування національної і громадянської ідентичності осіб у місцях не-свободи, зокрема, опори в організації громадянської освіти як складника соціально-виховної роботи, мають стати напрацювання андрагогіки, відповідний методичний інструментарій у соціально-виховній роботі із повнолітніми особами, які мають сталі, почасти асоціальні поведінкові стереотипи.

Цінність представляє філософсько-педагогічний спадок українських учених, просвітників. Маючи солідний гуманістичний потен-

0374/2023-6/102 ; Ворожбіт-Горбатюк В. (2024). В. Сучасні підходи до формування національної ідентичності осіб в місцях не-свободи. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 лютого 2024 року). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 216–219. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

¹Реалізація прав засуджених в суспільстві змін: науковий і прикладний дискурс (2023) : дайджест стенд. доп. наук.-метод. семінару у формі круглого столу онлайн (м. Харків, 04 квітня 2023 р.), електрон. наук. вид. / уклад.: В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків : Право. 48 с. URL: <http://surl.li/qaogo>

ціал, вони дають актуальний в умовах провадженого воєнного стану арсенал методичних засобів, методів та методичних інструментів для формування громадянської компетентності, громадянської стійкості, реалізації духовно-морального виховання, формування свідомого діяльного патріотизму засуджених і ув'язнених осіб. Так, актуальним в наш час є система близької, середньої і далекої перспектив за А. Макаренком як інструмент формування компетентностей доцільних програмі формування національної і громадянської ідентичності. Для формування громадянської стійкості і громадянської ідентичності вартісним є так званий організаційний регламент ортобіотичного життя І. Мечникова. Осмисленню цінностей духовно-морального виховання, апріорних концептів громадянської і національної свідомості доцільно формувати з опорою на людиноцентричність пропозицій і міркувань Г. Сковороди¹.

7.3. Цілі, критерії ефективності соціально-виховної, психологічної роботи і соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк

Зазначимо, що Кримінально-виконавчим кодексом України визначено форми виховної роботи: індивідуальні, групові, масові виховні заходи у відповідності з психолого-педагогічними принципами і методами. Крім того, відповідно до національного законодавства «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про (професійну) професійно-технічну освіту» забезпечується доступність і безоплат-

¹Ворожбіт-Горбатюк В. (2024). В. Сучасні підходи до формування національної ідентичності осіб в місцях несвободи. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 лютого 2024 року). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 216–219. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>

ність обов'язкової повної загальної освіти, можливість здобути професійну освіту. Також цілі, організаційні, змістові і процедурні моменти соціально-виховної і психологічної роботи в установах виконання покарань корелюються відповідно до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»¹ (схема 8).

Цим Законом визначено «загальні засади соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»². У статті 1 цього Закону України надано таке визначення: «Соціальна адаптація – процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві»³.

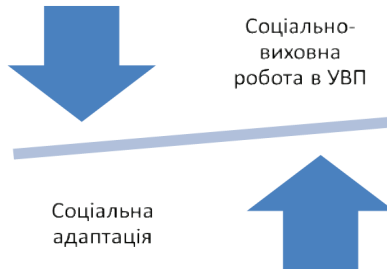

Схема 8

Узгоджуваність соціально-виховної роботи і соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк

Тож можна констатувати, що ефективність соціально-виховної роботи має визначатися рівнем соціальної адаптації звільненої осо-

¹ Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Закон України. Документ 3160-VI, чинний, поточна редакція – Редакція від 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC#Text>

² Там само.

³ Там само.

би, на який впливає якість надання послуг, спрямованих на соціальну адаптацію таких осіб. Подібне смислове навантаження ефективності соціально-виховної роботи із засудженими містить також наказ Міністерства юстиції України «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими»¹. Згідно з цим документом, ефективність соціально-виховної роботи визначається досяжністю зазначеної в Законі України мети: повернення засуджених та ув'язнених осіб після відбуття покарання, до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві в реаліях об'єктивної дійсності². Як бачимо з цитування, у наказі вказано «в реаліях об'єктивної дійсності», на наш погляд, є нагальна потреба у більш чіткому визначенні сутності і змістового наповнення соціально-виховної роботи і пов'язаного і цим терміну соціальної адаптації, урахування об'єктивних моментів провадженого воєнного стану, або акцентуація потреби розроблення відповідних локальних документів, рекомендацій, пам'яток щодо організації соціально-виховної роботи, роботи психологічних служб в умовах воєнного стану, під час довготривалих тривог, непланової евакуації, втрати можливості зв'язку, довготривалого відключення електроенергії тощо.

На теперішній час на офіційних ресурсах ДКВС України розпочато роботу зі створення відповідного контенту у вигляді пам'яток, наприклад: пам'ятка щодо реалізації прав засуджених, які повернулися з ТОТ³, пам'ятка для засуджених та осіб, взятих під варту, які тримаються в органах та установах Державної кримінально-виконавчої служби України на період воєнного стану, пам'ятка для засуджених жінок з дітьми, які перебувають у будинку дитини при установах

¹ Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими 04.11.2013 № 2300/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13?find=1&text=%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD#Text>

² Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Закон України. 20.01.2018. Документ 3160-VI, чинний. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC#Text>

³ Пам'ятка щодо реалізації прав засуджених, які повернулися з ТОТ (2024). URL: https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/Pamiatka_20240626.pdf

виконання покарань, пам'ятка для неповнолітніх засуджених щодо подолання стресу під час війни¹. Така практика цінна тим, що містить стислі, однозначні і прості для розуміння алгоритми правослухняної поведінки, що має значення для соціальної адаптації в умовах провадженого воєнного стану.

Разом з тим, для забезпечення якості змістового наповнення і структурно-логічного відображення такого змісту у пам'ятках, на наш погляд, доцільно послуговуватися загальними рекомендаціями щодо створення інформаційно-дорадчого контенту, а саме:

- корисність і цілеспрямованість (пам'ятка має допомогти особі вирішити конкретно визначений у назві такої пам'ятки проблемний аспект соціальної адаптації в реаліях провадженого воєнного стану з огляду на вік, стан здоров'я, інклюзивність);
- актуальність і достовірність пропонованої інформації в пам'ятках (номерів телефонів, електронних адрес, алгоритмів реагувань, форм документації тощо);
- логічність, послідовність викладення інформації, чітка структура, логічні зв'язки, простота візуалізації;
- грамотність і оригінальність, лаконічність (створений контент має відповідати нормам академічної доброчесності, посилення і розширення інформаційного контенту має бути зручним для користувача пам'яткою, текст самої пам'ятки – максимально коротким і однозначним для розуміння);
- привабливість і естетика (уникати яскравої колористики, деталізованої схематизації чи графіки, рекомендовано кольорові поєднання обирати з опорою на коло Іттена).

Як наголошувалося вище, визначення ефективності і успішності соціальної адаптації, ресоціалізації особи на різних рівнях, наприклад, психологічному, соціокультурному, економічному та ін., передбачає різні критерії, які не тотожні з критеріями ефективності соціально-виховної роботи. Так, успішність соціальної адаптації передбачає «суб'єктивне самооцінювання ступеня адаптації, позитивний емоційний

¹ Соціально-виховна робота. (2024). Офіційний ресурс ДКВС України. URL: <https://kvs.gov.ua/important-info/for-prisoners-and-relatives/social-work/kor-inform/osnov-aspekt/>

стан, наявність можливостей для подальшого розвитку, позитивне ретроспективне оцінювання через певний час»¹. Згадаймо тут про виокремлення серед методів соціально-виховного впливу той факт, що фахівці-практики методи самовиховання відзначають поки як не-ефективні. Крім того, ефективність соціальної адаптації не завжди узгоджується із індивідуальною системою суб'єктних оцінювань соціально прийнятним критеріям².

Контекстно проблемі ефективності соціально-виховної і психологічної роботи в системі виконання покарань саме з огляду на мету соціальної адаптації особи після відбування покарання доволі цікавими є міркування І. Галецької, а саме: «Критерії ефективності адаптації як результату пристосування до середовища можуть стосуватися різних сфер:

1) афективної – особливості емоційних реакцій, переживань та почуттів, ступінь емоційного комфорту;

2) поведінкової – особливості копіngu (*способу подолання стресової ситуації – примітка автора*), адекватність докладених зусиль, соціальна прийнятність поведінки, гнучкість та швидкість реагування;

3) когнітивної – самооцінювання відповідності результату запланованому;

4) особистісної – самооцінювання результату адаптації, способу її досягнення відповідно до власних ціннісних орієнтацій та самооцінювання;

5) соціально-психологічного контексту – відповідність усталеним соціальним нормам, соціальним цілям»³. Нам видається такий підхід логічним для розроблення структури психологічної характеристики особи, яка формується під час розроблення і реалізації програм індивідуального диференційованого впливу, інших корекційних програм і планування обов'язкових заходів соціально-виховної роботи (схема 9).

¹ Галецька І. (2005). Психологічні чинники соціальної адаптації. URL: <https://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p091.php#:~:text=>

² Там само.

³ Там само.

У цьому контексті доволі цікава пропозиція А. Гупало у понятті «ефективність» виокремити «результативність», пояснюючи це буквальною перекладом з латини «efectus» – результативність, дієвість, продуктивність. У публікації А. Гупало наголошено, що ефективність є своєрідним внутрішнім проявом діяльності структури чи системи в цілому, передбачає «досягнення встановлених результатів завдяки економії виділених на їх отримання ресурсів»¹.

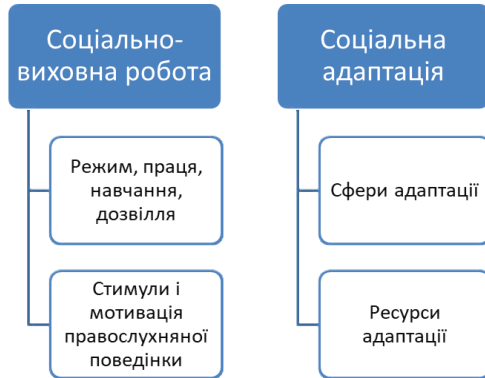

Схема 9.

Логіка соціально-виховної роботи і соціальної адаптації для забезпечення результативності

Тож критеріями ефективності соціально-виховної роботи із за-судженими і особами, узятими під варту, можуть бути:

- узгоджуваність мети і реально отриманих результатів такої роботи за напрямками (соціальна, виховна, психологічна);
- диференціація соціальної адаптації у афективній, поведінковій, когнітивній, особистісній сферах, соціально-психологічних контекстах;
- доцільність передбачених витрат і очікуваних результатів, економічний ефект використання ресурсів;

¹ Гупало А. О. (2012). Визначення змісту понять: «ефект», «ефективність» та «результативність». Міжнародна науково-практ.інтернет-конференція «Проблеми формування нової економіки XXI ст.». URL: http://www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm

- соціальний резонанс і готовність суспільства брати участь у соціально-виховній роботі із засудженими і особами, узятими під варту;
- алгоритмізація участі та процедур усвідомленої відповідальності представництв громади, громадських організацій, гуманітарних місій і волонтерських організацій в заходах соціальної адаптації осіб соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.

Як зазначено вище, значущим чинником ефективності соціально-виховної роботи є систематичне вивчення і характеристика засудженого, особи, узятої під варту. Від цієї характеристики залежить вибір форм і методів соціально-виховної і психологічної роботи, яка розглядається в єдності із соціально-виховною, доцільність пропонування і використаних ресурсів, кількість залучених структур та інституцій, волонтерів (соціального, правового, інформаційного, медичного, правового та інших напрямів).

Ефективність соціально-виховної і психологічної роботи в системі виконання покарань слугує орієнтиром реалізації соціальної політики держави у цілому. Тому вартим уваги є відображення в Законі України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»¹ тих змін, що відбулися внаслідок провадження воєнного стану в Україні через повномасштабне вторгнення РФ, а також трансформаціями, що відбуваються в усіх сферах суспільно-правових відносин, наприклад: поширення цифрових технологій і цифрових застосунків в усі сфери життєдіяльності людини, активні трансформації і проникнення в більшість широко використовуваних програмах мобільного зв'язку, соціальних мережах, навчання штучного інтелекту і пов'язані із цим правові, соціокультурні і етичні наслідки, ризики порушення конфіденційності; ратифікація Стамбульської конвенції, яка запроваджує ідеологію гендерної рівності, визнання нестерео-

¹ Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Закон України. Документ 3160-VI, чинний, поточна редакція від 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC#Text>

типних гендерних ролей, засади попередження інтерсекційної дискримінації¹, що обумовлює кореляцію із засадничими, усталеними в українському суспільстві цінностями і роллю сім'ї в ресоціалізації засудженої особи; реалізації Конвенції з прав людини в умовах провадженого в Україні воєнного стану², ідеологія розумного пристосування в інклюзивному освітньому середовищі та інших приписів Конвенції про права осіб з інвалідністю³.

Слід звернути увагу на те, що усі законодавчо врегульовані ініціативи щодо порядку організації, удосконалення змісту, методичного забезпечення, розширення спектру оцінної діяльності, інших елементів загальної освіти, які були прийняті і прийматимуться надалі у період воєнного стану, мають містити необхідні приписи щодо можливості реалізації їх для здобувачів загальної освіти, які перебувають в установах виконання покарань, для забезпечення їх конституційного права здобути освіту, отримати психологічну підтримку і допомогу, бути убезпеченими від проявів булінгу, усіх форм дискримінації. Наприклад, фахівцями відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України у 2023 р. було надано міркування і пропозиції щодо проекту Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432 від 28.06.2023), проекту Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432-1 від 13.07.2023), а саме: «... варто звернути увагу, що у контексті адаптації законодавства України до права ЄС відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (євроінтеграційний напрям), реформування системи виконання кримінальних покарань у відповідності до європейських стандартів та дотримання прав людини відповідні зміни мають відбутися і в КВК

¹ Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022

² Щодо відступу від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. 2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shchodo-vidstupu-vid-zoboviazan-za-konventsiiu-pro-zakhyst-prav-liudyny-i-osnovopolozhnykh-svobod>

³ Конвенція про права осіб з інвалідністю Документ 995_g71, чинний, редакція від 19.06.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

України, Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту. Це, у свою чергу, передбачає створення умов для підготовки здобувачів – осіб, засуджених до обмеження/позбавлення волі – до державної підсумкової атестації з англійської мови. У запропонованому проєкті Закону не визначено, як саме зміни мають відбутися в структурах ДКВС України, закладах загальної середньої освіти, навчально-консультаційних пунктах при установах ДКВС України»¹.

Крім того, в умовах провадженого воєнного стану виникає потреба конкретизації, відкритості і підзвітності щодо «матеріально-технічної та науково-методичної бази, педагогічних кадрів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, щодо створення умов для самоосвіти, можливостей навчання у закладах загальної освіти колоній, які створюються місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування відповідно до потреб у них»².

7.4. Освітні і соціокультурні трансформації у стратегіях забезпечення ефективності соціально-виховної роботи

У контексті трансформацій, що відбуваються в освітні, соціокультурній галузях, в умовах провадженого воєнного стану, на наш погляд, потребує уваги і конкретизації алгоритмів втілення на практиці наступних аспектів:

¹Пропозиції фахівця в галузі педагогіки (щодо аспекту застосування англійської мови в сфері освіти Україні) на проєкт Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432 від 28.06.2023), проєкт Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432-1 від 13.07.2023). (2023). *Документація відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права НДІ вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків. (не опубл.)*

²Офіційний ресурс ДКВС України. (2024). URL: <https://kvs.gov.ua/important-info/for-prisoners-and-relatives/social-work/kor-inform/osnov-aspekt/#:~:text=>

- організації формальної, інформальної і самоосвіти для формування у здобувачів освіти – засуджених осіб – цифрової грамотності і відповідальних кометентностей користувачів цифрових сервісів, застосунків;
- організації роботи інклюзивно-ресурсних центрів в установах виконання покарань для забезпечення безбар'єрності і розумного пристосування в інклюзивному середовищі;
- системної роботи з інформування, просвітництва з питань гендерної рівності та недискримінації у контексті ратифікованої Стамбульської конвенції;
- організації відновлювального навчання чи подолання освітніх втрат з основ читання, письма, математичної компетентності для повнолітніх осіб з числа засуджених;
- створення можливостей для оволодіння засудженими особами компетентностями володіння державною, англійською мовами;
- визначення адекватних часу способів реалізації міжнародної програми соціально-емоційного і етичного навчання (СЕЕН), *розвитку соціально значимих навичок або «м'яких» навичок*¹.

Зазначені вище аспекти, на наш погляд, корелюються з регламентуванням соціально-виховної роботи відповідно до наказу Міністерства юстиції України № 2300/5 від 04.11.2023 р. «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими»², чинною Методикою визначення ступеня виправлення засудженого, затвердженою наказом Міністерства юстиції України № 294/5 від 19 січня 2023 року³.

Так, наприклад, серед критеріїв оцінки виправлення засудженого визначено такі, що попередньо передбачають розвиток соціально

¹ Що таке програма соціально-емоційного та етичного навчання і як вона працює. (2020). URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-take-programa-sotsialno-emotsijnogo-ta-etychnogo-navchannya-i-yak-vona-pratsyuje/>

² Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими 04.11.2013 № 2300/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13?find=1&text=%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD#Text>

³ Методика визначення ступеня виправлення засудженого, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 294/5 від 19 січня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-23#Text>

значимих, так званих «м'яких» навичок: ставлення до скоєного кримінального правопорушення, ставлення до суспільного життя, ставлення до режиму відбування покарання, ставлення до праці, ставлення до особистого (сімейного) життя, ставлення до вживання наркотичних речовин/алкоголю, ставлення до планування життя у майбутньому, ставлення до відшкодування збитків внаслідок скоєного кримінального правопорушення (погашення заборгованості за виконавчими листами та іншими виконавчими документами), ставлення до безоплатної праці¹. Так само, зазначені аспекти узгоджуються з елементами загальної характеристики під час відбування покарання, психологічної характеристики засудженого².

На теперішній час питання реалізації права на освіту у контексті забезпечення ефективності соціально-виховної роботи не стоїть так гостро, як, наприклад, проблеми катування, неналежного поводження, забезпечення права людини на життя. Разом з тим, реалії воєнного стану, кримінологічний дискурс динаміки злочинності у період повоєнного відновлення України, контраверсійність законодавчих ініціатив може стати перешкодою в реалізації конституційного права людини на освіту, значно погіршити якість освітніх послуг, що вкрай негативно відобразиться і, врешті решт, може стати причиною формальної ресоціалізації засуджених, без якісних змін у соціальній поведінці і ціннісних життєвих орієнтирах. А це, у свою чергу, негативно позначиться на гуманізації системи виконання покарань і реалізації ідеї динамічної безпеки. Важко переоцінити позитивне значення в ресоціалізації особи професійно-технічної вищої освіти. Здобуття професійно-технічної (професійної) освіти, опанування освітніх програм у закладах вищої освіти, участь такого контингенту здобувачів освіти в соціально зорієнтованих заходах, проектах. Разом з тим, у відкритих джерелах відсутня інформація про співпрацю закладів професійної (професійно-технічної), вищої освіти, стейхолдерів освітніх програм таких закладів освіти з установами виконання

¹ Методика визначення ступеня виправлення засудженого, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 294/5 від 19 січня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-23#Text>

² Там само.

покарань, суб'єктів соціального патронажу тощо. На теперішній час фактично відсутні вагомі стимули на рівні державної підтримки закладів освіти, установ і організацій, які опікуються питаннями якісної освіти різних рівнів здобувачів з числа засуджених чи ув'язнених осіб.

У відкритому інформаційному просторі можна зустріти поодинокі приклади, дані, наведені у новинних стрічках офіційного ресурсу ДКВС України, окремих фахівців. Наприклад, за 4 серпня 2023 р., розміщено інформацію¹: «Засуджений до довічного позбавлення волі уклав договір про навчання у закладі вищої освіти Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»... Установи ДКВС України підключені до глобальної мережі Інтернет, тому засуджені мають змогу навчатись дистанційно та користуватися найпопулярнішими освітніми платформами. ...Засуджені та особи, узяті під варту, які бажають вступити до закладів вищої освіти щороку мають можливість взяти участь у зовнішньому незалежному оцінюванні для отримання результату, що буде використано для вступу. Протягом липня 2023 року 32 засуджених та ув'язнених взяли участь в додатковій сесії національного мультипредметного тесту. З них: Центральний регіон – 4, Західне МРУ – 6, Центрально-Західне МРУ – 1, Південно-Східне МРУ – 9, Південний регіон – 12. Найвищий бал учасника становить 165 з української мови. Наразі вищу освіту здобувають 9 засуджених, зокрема в установах: Західного МРУ – 2 особи, Південно-Східного МРУ – 3 особи, Північно-Східного МРУ – 3 особи, Центрального регіону – 1 особа»².

З цього можна зробити висновок про те, що проблема реалізації права на освіту засуджених та осіб, узятих під варту, є. Потребує вивчення і визначення алгоритмів втілення в практику моментів, про які йшла мова у науковому виданні фахівців відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса³. Вартим уваги є також:

¹ Створюємо умови для здобуття вищої освіти засудженими. (2023). URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/13183/>

² Там само.

³ Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи (2023): монографія. І. Яковець, В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк.

– вивчення освітніх потреб і освітніх втрат, рівня функціональної цифрової грамотності – здобувачів освіти і дорослих засуджених та осіб, узятих під варту; розширення можливостей інформальної освіти і створення додаткових можливостей усунення факторів ризику повторного вчинення кримінальних правопорушень на основі вивчення криміногенних потреб у контексті індивідуальних виправлення та ресоціалізації через цілеспрямовану професійну освіту таких осіб, розроблення алгоритмів підтримки працевдавцями закладів і установ, які організують таку освітню і професійну підготовку;

– налагодження системних зв'язків і співпраці закладів професійної (професійно-технічної) освіти, вищої освіти, організацій і структур, які надають додаткові освітні послуги, для забезпечення систематичності і відповідності реальним умовам в реалізації права людини на освіту.

У контексті подій, що відбуваються на території України з моменту повномасштабного вторгнення РФ і перманентних загроз повітряних атак, питання психологічної підтримки, допомоги, спрямування усіх компонентів соціально-виховної роботи в установах виконання покарань на психологічну підтримку, доцільну психологічну допомогу (відповідно – розмежування підтримки і допомоги) попередження чи подолання наслідків ПТРС, створення на системному рівні умов для оволодіння компетентностями безпеки в мережевому просторі. У ході розроблення фундаментальної теми «Дотримання прав людини при виконанні покарань і поводженні із засудженими в Україні» презентовано прикладний аспект використання практик рекурсивного мислення здобувачів освіти в установах виконання покарань як ключової умови формування безпечної поведінки у мережевому просторі. У цьому ми бачимо солідний потенціал ресоціалізуючого значення навчальних взаємодій і навчально-пізнавальних комунікацій, які визначаються Порядком організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами,

взятими під варту¹, а також – виховний потенціал щодо формування просоціальних навичок безпечного користувача інформацією у відкритому мережевому просторі, прикладного розроблення ключових питань і пошуку методичного інструментарію формування критичного, дивергентного, інших типів мислення для сталого розвитку компетентностей інформаційної грамотності і інформаційної безпеки здобувачів освіти².

Якісні зміни у змісті і програмах підвищення кваліфікації для ефективної професійної діяльності психологів установ виконання покарань визначено одним з важливих завдань Стратегії реформування пенітенціарної системи: «удосконалення системи психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту» у контексті стратегічної мети «Удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження»³. Потребують розроблення і практичного втілення такі аспекти: сучасні методи, засоби і прийоми психокорекції негативних психічних і психологічних станів засуджених і ув'язнених осіб, інформування і організації заходів з гармонізації психічного, фізичного, духовного і соціального здоров'я, формування навичок асертивної поведінки, самоконтролю проявів агресії, розвитку рекурсивного і критичного мислення таких осіб⁴.

Зазначимо тут, що питання ефективності діяльності психологічних служб в системній соціально-виховній роботі в установах виконання

¹ Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту. Постанова Кабінету міністрів України № 526 від 25 червня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2020-%D0%BF#Text>

² Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Рекурсивне мислення здобувачів освіти в установах виконання покарань – умова формування безпечної поведінки в мережевому просторі. *Безпека дітей в Інтернеті: попередження, освіта, взаємодія*: м-ли учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кіровоград, 5–9 лютого 2024 р.). Веб сторінка конференції: <https://sites.google.com/view/safer-internet-day-koippo>

³ Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року Документ 1153–2022-р, чинний. Прийняття від 16.12.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/63a/0a2/9ac/63a0a29acb5f5444595314.doc>

⁴ Удосконалюємо систему надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту (2023, 14 березня). URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/12760/>

покарань передусім потребує приведення до узгодження цілей, завдань, покладених на фахівців психологічної служби, норм навантаження і різновидів діяльності (організаційна, документоведення, практична консультаційна, психодіагностування, психокорекція, психопрофілактика у контексті попередження вчинення повторних кримінальних правопорушень), урахування того, що провадиться така робота всередині соціуму з високим ступенем закритості, своєрідності субкультури і традицій, ізольованості і високим рівнем стресогенності. У цьому аспекті варто звернути увагу до пропозицій В. Суліцького щодо створення психологічного бюро¹.

В умовах провадженого воєнного стану, на наш погляд, в роботі психологічних служб установ виконання покарань варто акцентувати увагу на створенні умов для підтримки наявних і появи нових соціально корисних зв'язків із зовнішнім світом, стабілізація позитивних психо-емоційних станів і на цій основі формування позитивного образу особи, розвиток досвіду самоконтролю прояву деструктивних психологічних станів та негативних емоцій, розширення спектру психологічної інклюзивної підтримки і допомоги. Психологічна робота має сприяти ресоціалізації засудженої особи і подальшій позитивній соціальній адаптації звільненої особи. Крім того, сучасні психологи мають ще й додаткове завдання з гармонізації ставлень і формування практик порозуміння у суспільстві, конкретній громаді, де відбувається соціальна адаптація звільненої особи, взаємодія громади із установами виконання покарань і пенітенціарною пробацією. На превеликий жаль за формально гуманістичними гаслами практичних кроків у цьому напрямі вкрай мало.

В умовах провадженого воєнного стану, за справедливим міркуванням В. Суліцького варто сконцентрувати увагу навколо таких аспектів роботи практикуючих психологів в установах виконання покарань: «Набуття психологами практичного досвіду роботи з засудженими в умовах військового стану та бойових дій; організація

¹ Суліцький В. (2022). Основні напрями реформування психологічної служби установ виконання покарань і слідчих ізоляторів в Україні. URL: https://www.researchgate.net/publication/360859695_Osnovni_naprami_reformuvanna_psihologichnoi_sluzbi_ustanov_vikonanna_pokaran_i_slidchih_izolatoriv_v_Ukraini

та надання первинної медико-психологічної допомоги засудженим, особовому складу та місцевим мешканцям; організація та проведенням психологічної роботи з різними категоріями засуджених в умовах бомбосховищ; відпрацювання механізми і налагодження соціальних зв'язків засуджених із родичами та сім'ями; переведення співпраці з суспільними / громадськими організаціями у площину індивідуальної роботи з засудженими, надання їм практичної допомоги; психологічним супроводженням і контролем за усіма заходами, що організовувалися та проводилися іншими відділами та службами з засудженими; введенням переговорної діяльності з різними представниками військових формувань і засудженими під час випадків масової непокорі вимогам адміністрації; збільшенням часу на практичну психологічну діяльність»¹.

У сучасному методичному забезпеченні роботи психологів доволі багато матеріалів з питань подолання синдрому жертви у контексті віктимології, наприклад, мультимедійний навчальний посібник², що так само, на наш погляд, може стати визначальним у формування методичного, інформаційно-дорадчого контенту для фахівців психологічних служб установ виконання покарань. З інформації, презентованої у відкритих інформаційних ресурсах, не вдалося деталізувати зміст самого клубного заняття, дослідити дані про реалізованість клубного характеру цієї спільноти. Сама ж ідея клубних зустрічей дійсно цікава і може реалізувати мету мотивації працівників пенітенціарної системи до постійного професійного удосконалення. Разом з тим, хотілося б більше прикладів презентування вивчення досвіду надання психологічної допомоги, підтримки в реаліях провадженого воєнного стану. У цьому аспекті, уважаємо, також доцільним звернення до прогресивного і затребуваного національного контенту, зокрема теорії ортобіюзу Іллі Мечникова³.

¹ Суліцький В. (2022). Робота пенітенціарного психолога в умовах війни. Забезпечення психологічної допомоги в секторі Сил оборони України: зб. тез псих. форуму (м. Київ, 30 червня 2022). 97–101.

² Кримінологічна віктимологія. Мультимедійний навчальний посібник. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/kryminoloh_viktym/index.html

³ Ворожбіт-Горбатюк В. (2024). Ортобіотичний підхід в реалізації пробаційної програми для запобігання кримінальних правопорушень повнолітніми суб'єктами

Підсумовуючи, зазначимо, ефективність соціально-виховної роботи із засудженими особами, особами, узятими під варту, в умовах провадженого воєнного стану передбачає визначення міри узгоджованості мети такої, витрачених на організацію, управління і здійснення ресурсів (матеріальних, технічних, людських, часових тощо) з очікуваними і одержаними результатами, які можна промоніторити, об'єктивно перевірити в реаліях українського сьогодення. Оскільки ефективність соціально-виховної роботи прямо впливає на соціальну адаптацію звільненої особи, то має значення активне залучення громади для досягнення безпеки у суспільстві. Є потреба в реаліях сьогодення розмежувати власне соціальну, виховну (педагогічну, освітню), психологічну роботу, спиратися у розробленні національних стратегій і комплексних заходів на актуальні розробки андрагогіки, національні науково-прикладні надбання, брати до уваги особливості розвитку людини на різних етапах онтогенезу.

Виокремлено чинники ефективності соціально-виховної роботи для ресоціалізації засуджених в аспекті формування громадянської ідентичності, а саме: залежності організаційно-управлінських етапів соціально-виховної роботи в установі виконання покарань від результатів спостережень, діагностичних і корекційних заходів соціально-психологічної служби; доцільності врахування в розробленні цільових і змістових аспектів соціально-виховної роботи методології ортобіотичного, проблемного підходів для формування емоційно стійкого члена суспільства, здатного вести здоровий спосіб життя, демонструвати риси усвідомленої громадянської ідентичності, формувати навколо себе безпечне життєве середовище; цілеспрямованого використання інтерактивних соціально орієнтованих технік, методів і прийомів взаємодії із засудженим в установі виконання покарань представників соціально-психологічної служби, фахівців – представників громадських, освітніх, культурних організацій і установ для провадження актуальних соціально зорієнтованих заходів.

пробачії. *Правові реалії сьогодення*: м-ли I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 травня 2024 р.). Харків: Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця. 11–15.

Для забезпечення ефективності соціально-виховної роботи в установах виконання покарань доцільно актуалізувати методологічні концепти катamnестичного підходу, який передбачає таку організацію психологічної, правової, соціальної, медичної та інших напрямів підтримки засуджених, яка ґрунтується на спостереженні, абілітації та реабілітації, покращення якості життя за технологією «вікна можливостей» в реалізації основоположних прав особи цієї категорії засуджених, відстеження ефективності й правильності обраного шляху ресоціалізації. Цей підхід актуалізує принцип індивідуалізації спрямованості підтримки, яка базується на глибинному розумінні засудженої особи, її почуттів, переживань, установок, світогляду, взаємовідносин з оточенням. Втілення катamnестичного підходу передбачає розроблення рекомендацій з нормалізації ситуації підтримки засудженої особи із залученням ресурсів найближчого соціального оточення, урахування конкретного життєвого періоду, чинників, що визначають ймовірний життєвий сценарій.

══════ Висновки до розділу 7

Зміна стратегії з декларативної на практично зорієнтовану передбачає перспективу реалізації ініціатив менторського супроводу індивідуальної роботи з формування громадянської компетентності, використання дозволеного спектру інтерактивних ресурсів і цифрових застосунків для ресоціалізації, розширення способів участі громадськості, волонтерів з опорою на діяльнісний, проблемний, катamnестичний підходи. Виклик воєнного стану полягає, за висновками з цього дослідження, у створенні в установах виконання покарань середовища (у тому числі – інклюзивного) для самовиховання і самоідентифікації особи засудженого чи ув'язненого, прояву свідомого громадянства в ситуаціях неможливості повного забезпечення безпеки і психологічного комфорту. Констатовано доцільність диференціації соціальної адаптації у афективній, поведінковій, когнітивній, особистісній сферах, соціально-психологічних контекстах. Значущим для забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі

виконання кримінальних покарань в Україні в умовах провадженого воєнного стану також є: алгоритмізація участі та процедур усвідомленої відповідальності представництв громади, громадських організацій, гуманітарних місій і волонтерських організацій у виховних заходах, соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк; організація інклюзивно-ресурсних центрів в установах виконання покарань для забезпечення безбар'єрності і розумного пристосування; просвітництво з питань гендерної рівності та недискримінації у контексті ратифікованої Стамбульської конвенції; організація відновлювального навчання чи подолання освітніх втрат з читання, письма, математичної, цифрової компетентності для повнолітніх осіб з числа засуджених, оволодіння державною, англійською мовами; визначення адекватних часу способів реалізації міжнародної програми соціально-емоційного і етичного навчання. Щодо ефективності роботи психологічних служб з-поміж іншого наголошено на доцільності розмежування психологічної підтримки і психологічної допомоги, психологічного діагностування, консультування, корекції, налагодження системної роботи з розвитку у засуджених осіб, і осіб, узятих під варту, рекурсивного, критичного мислення, формування навичок миролюбності, асертивної поведінки відповідно до ортобіотичного підходу.

Список використаних джерел до розділу 7

1. Батиргареева В. С. (2022). Виклики, що породила збройна агресія проти України: кримінологічний аналіз. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/22589>
2. Булагін Д. О. (2018). Поняття «превенція» і «превентивна діяльність» в адміністративно-правовому аспекті. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Вип. 1. 15–22.

3. Ворожбіт-Горбатюк В. (2024). В. Сучасні підходи до формування національної ідентичності осіб в місцях несвободи. *Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки* : зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 лютого 2024 року). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 216–219. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/uk/library/materialy-naukovykh-konferentsii.html>
4. Ворожбіт-Горбатюк В. (2024). Ортобіотичний підхід в реалізації пробаційної програми для запобігання кримінальних правопорушень повнолітніми суб'єктами пробації. *Правові реалії сьогодення*: м-ли I Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 15 травня 2024 р.). Харків: Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця. 11–15.
5. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2023). Правоосвіта і соціально-виховна робота в установах виконання покарань у контексті реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. *Юридичний науковий електронний журнал*. №6. 437–440. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/102>
6. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Віртуальний хаб менторської підтримки в системі неперервного підвищення кваліфікації працівників уповноважених органів з питань пробації. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка* : зб. тез доповідей IV Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 22–23 лютого 2024 року). 188–190
7. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Кейси соціальних, поведінкових, освітологічних наук в організації опитування монітором НПМ особи, яка вчинила кримінальне правопорушення і перебуває у місці несвободи. *Політика і право в умовах дії воєнного стану: пошук рішень* : зб. м-лів міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 23 квітня 2024 р.). 33–36. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/44822/Polityka%20ta%20prav%20v%20umovakh%20dii%20voiennoho%20stanu.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Менторський супровід професійного розвитку працівників уповноважених органів з питань пробації для запобігання кримінальних правопорушень серед суб'єктів пробації. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави* : матеріали XIII Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 31 травня 2024 р.). 22–25. URL: <https://academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2024/07/Materiali-НПМ-Vseukrainskoi-zaочноi.-31-travnya-2024-roku.pdf>

9. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму для ефективного моніторингу установ виконання покарань. *Наука, освіта, технології та суспільство в XXI столітті: наукові ідеї та механізми реалізації*: зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 30 січня 2024 р.). Ч. 1. С. 71–72. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/02/30-1.html>;
10. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Життєві навички миролюбності у контекстах цілей динамічної безпеки і превенції глорифікації в установах виконання покарань. *Інформаційна агресія в сучасному світі: правовий аналіз та протидія*: матеріали всеукраїнського науково-практичного круглого столу. Харків, 21 червня 2024 р. : електрон. наук. вид. / редкол.: В. С. Батиргарєєва та ін. Харків : Майдан, 2024. 143–147.
11. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Проблемний і катамнестичний підходи в реалізації програми психологічної підтримки засуджених військовослужбовців. *«Соціальні аспекти військово-професійної діяльності сектору безпеки і оборони: виклики сьогодення»*: зб. тез доповідей IV міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 28 лютого 2024 року). За ред. Чепеля М. О., Лютого В. М., Мяло В. М., Чупрінової Н. Ю. Вінниця: НА НГУ. 107–110. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/1qibMd9tjMj1Z5gCYGuFrmLitJ14GMF9u>
12. Ворожбіт-Горбатюк В. В. (2024). Рекурсивне мислення здобувачів освіти в установах виконання покарань – умова формування безпечної поведінки в мережевому просторі. *Безпека дітей в Інтернеті: попередження, освіта, взаємодія*: м-ли учасників Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кіровоград, 5–9 лютого 2024 р.). Веб сторінка конференції: <https://sites.google.com/view/safer-internet-day-koippo>
13. Галецька І. (2005). Психологічні чинники соціальної адаптації. URL: <https://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p091.php#:~:text>
14. Гупало А. О. (2012). Визначення змісту понять: «ефект», «ефективність» та «результативність». Міжнародна науково-практ.інтернет-конференція «Проблеми формування нової економіки XXI ст.». URL: http://www.confcontact.com/20121221/3_gupalo.htm
15. Дев'ять кіл пекла: Місця несвободи в Україні під час російської окупації. 20.07.2023. URL: <https://notorture.org.ua/2023/07/20/dev-iat-kil-pekla-mistsia-nesvobody-v-ukraini-pid-chas-rosiiskoi-okupatsii-berezen-br-2022-hruden-2022/>
16. ДКВС України. Офіційний ресурс (2024). <https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2020/06/organogrammasite-scaled-1.jpg>

17. Економічна ефективність. С. І. Кирєєв. (2009). Енциклопедія Сучасної України. Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://esu.com.ua/article-18769>
18. Звіт за результатами моніторингового візиту до Житомирської установи виконання покарань № 8 (20.05.2024). URL: <https://khp.org/1608813663>
19. Звіт за результатами моніторингового візиту до Новгород-Сіверської установи виконання покарань № 31 (25.11.2023). URL: <https://ngoauu.org/zvit-za-rezultatami-monitoringovogo-vizitu-do-novgorod-siversko%D1%97-ustanovi-vikonannya-pokaran-31/>
20. ЗВІТ про результати відвідування державної установи «Чортківська установа виконання покарань (№ 26)» 07.03.2024. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/zvit-chortkivska-uvp-26.pdf>
21. Конвенція про права осіб з інвалідністю Документ 995_g71, чинний, редакція від 19.06.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text
22. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами. Конвенцію ратифіковано із заявами Законом № 2319-IX від 20.06.2022
23. Кримінально-виконавчий кодекс України. Документ 1129-IV, чинний, редакція від 19.05.2024, підстава – 3687-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>
24. Кримінально-виконавчий кодекс України. Документ 1129-IV, чинний, редакція від 19.05.2024, підстава – 3687-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>.
25. Кримінологічна віктимологія. Мультимедійний навчальний посібник. URL: https://arm.naiiu.kiev.ua/books/kryminoloh_viktyim/index.html
26. Методика визначення ступеня виправлення засудженого, затвердженої наказом Міністерства юстиції України № 294/5 від 19 січня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-23#Text>
27. Невидимі жертви війни: люди в місцях несвободи . *Аналітичний звіт*. 24.05.2023. URL: <https://notorture.org.ua/2023/05/24/prezentatsiia-analitychnoho-zvitu-nevydymi-zhertvy-viiny-liudy-v-mistsakh-nesvobody-2/>
28. Офіційний ресурс ДКВС України. (2024). URL: <https://kvs.gov.ua/important-info/for-prisoners-and-relatives/social-work/kor-inform/osnov-aspekt/#:~:text=>

29. Пам'ятка щодо реалізації прав засуджених, які повернулися з ТОТ (2024). URL: https://kvs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/06/Pamatka_20240626.pdf
30. ПЕРЕЛІК методів психотерапії з доведеною ефективністю. Наказ Міністерства охорони здоров'я України 13 грудня 2023 року № 2118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0129-24#Text>
31. Пивоваров В. В. (2024). Підвищення кваліфікації моніторів Національного превентивного механізму: досвід організації навчання онлайн. *Освітній процес в умовах війни та у повоєнний період: виклики, правила, перспективи* : м-ли всеукр. наук.-пед. підвищення кваліфікації (м. Львів, 4 березня – 14 квітня 2024 року). 233–235
32. Попередній огляд: місця несвободи в Україні під час війни (2022). URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/first-review_may_2022.pdf
33. Право засуджених на освіту в установах виконання покарань: виклики, рішення, перспективи (2023): монографія. Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків : Право. 110. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669986801>
34. Про затвердження положень про програми диференційованого виховного впливу на засуджених. (2016). Наказ Міністерства юстиції України від 16.05.2016 № 1418/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text>
35. Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту. Постанова Кабінету міністрів України № 526 від 25 червня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2020-%D0%BF#Text>
36. Про затвердження Порядку розроблення, реалізації та оцінки результатів проходження програм диференційованого виховного впливу на засуджених Наказ Міністерства юстиції України від 08.11.2021 № 3992/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1453-21#Text>
37. Про захист персональних даних. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*, 2010, № 34, ст. 481 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>
38. Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими 04.11.2013 № 2300/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13?find=1&text=%D0%B5%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD#Text>

39. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. Документ 2834-IX, чинний, прийняття від 13.12.2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
40. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Закон України. Документ 3160-VI, чинний, поточна редакція – Редакція від 20.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17?find=1&text=%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC#Text>
41. Про схвалення Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 вересня 2017 р. № 654-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2017-%D1%80#Text>
42. Проект Плану відновлення України Матеріали робочої групи «Юстиція» (2022). URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/justice.pdf>
43. Пропозиції фахівця в галузі педагогіки (щодо аспекту застосування англійської мови в сфері освіти України) на проект Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432 від 28.06.2023), проект Закону України «Про застосування англійської мови в Україні» (реєстр. № 9432-1 від 13.07.2023). (2023). *Документація відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права НДІ вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків. (не опубл.)*
44. Реалізація прав засуджених в суспільстві змін: науковий і прикладний дискурс (2023) : дайджест стенд. доп. наук.-метод. семінару у формі круглого столу онлайн (м. Харків, 04 квітня 2023 р.), електрон. наук. вид. / уклад.: В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України, Від. дослідж. проблем кримін.-виконав. права. Харків : Право. 48 с. URL: <http://surl.li/qaogo>
45. Реформування пенітенціарної системи в Україні. (дата звернення: 04.07.2024). URL: <https://www.kmu.gov.ua/reformi/verhovenstvo-pravata-borotba-z-korupciyeu/reformuvannya-sistemi-probaciyi-ta-resocializaciya>
46. Соціально-виховна робота. (2024). Офіційний ресурс ДКВС України. URL: <https://kvs.gov.ua/important-info/for-prisoners-and-relatives/social-work/kor-inform/osnov-aspekt/>

47. Створюємо умови для здобуття вищої освіти засудженими. (2023). URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/13183/>
48. Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року Документ 1153–2022-р, чинний. Прийняття від 16.12.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/uploads/public/63a/0a2/9ac/63a0a29acb5f5444595314.doc>
49. Суліцький В. (2022). Основні напрями реформування психологічної служби установ виконання покарань і слідчих ізоляторів в Україні. URL: https://www.researchgate.net/publication/360859695_Osnovni_naprami_reformuvanna_psihologicnoi_sluzbi_ustanov_vikonanna_pokaran_i_slidcich_izolatoriv_v_Ukraini
50. Суліцький В. (2022). Робота пенітенціарного психолога в умовах війни. Забезпечення психологічної допомоги в секторі Сил оборони України: зб. тез псих.форуму (м. Київ, 30 червня 2022). 97–101.
51. Таволжанський О. В. (2015). Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі : монографія. За ред. В. В. Голіни і доц. Л. П. Оніки. Харків : Право. 192.
52. Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування (2021) : монографія. К. Автухов, О. Гальцова та ін. ;] ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право. 488.
53. Удосконалюємо систему надання психологічної допомоги засудженим та особам, взятим під варту (2023, 14 березня). URL: <https://kvs.gov.ua/new/note/12760/>
54. Що таке програма соціально-емоційного та етичного навчання і як вона працює. (2020). URL: <https://nus.org.ua/articles/shho-take-programa-sotsialno-emotsijnogo-ta-etychnogo-navchannya-i-yak-vona-pratsyuje/>
55. Щодо відступу від зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. 2024. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/shchodo-vidstupu-vid-zoboviazan-za-konventsiiieu-pro-zakhyst-prav-liudynu-i-osnovopolozhnykh-svobod>
56. Яковець І. (2011). Оцінка ефективності діяльності кримінально-виконавчої служби її персоналом. URL: <https://ukrprison.org.ua/expert/1223796553>

Висновки

Дотримання прав людини під час виконання покарань і поведженні із засудженими під час воєнного стану зазнало трансформацій, які виявляються у розширенні функцій ДКВС України. Діяльність цієї інституції традиційно спрямовується на вирішення функції виправлення і ресоціалізації засуджених, а також соціально важливих завдань іншого характеру, серед яких – охорона здоров'я засуджених, забезпечення загальноосвітнього та професійно-технічного навчання, інших освітніх, культурних і релігійних потреб засуджених, пов'язаних із соціальною адаптацією після звільнення, безпековими питаннями, реалізації права на життя з гідністю. У дослідженні аргументовано позицію, що створення ефективної та прозорої кримінально-виконавчої системи, що дійсно забезпечує виправлення і ресоціалізацію засуджених, запобігання вчиненню ними повторних злочинів (рецидиву), реально виконує функцію загально-соціального та спеціально-кримінологічного запобігання вчиненню кримінальних правопорушень, можливе за умови дотримання міжнародних стандартів поведження та тримання засуджених і осіб, узятих під варту. Викликом воєнного стану в Україні для пенітенціарної системи стала робота із засудженими – учасниками бойових дій, ветеранами війни, військовополоненими. Констатовано, що національне кримінально-виконавче законодавство не містить спеціальних норм і правил поведження з учасниками бойових дій, ветеранами війни, як і не існує загальновизнаних європейських або інших стандартів з цієї тематики. Цим аргументовано доцільність перспективної розвідки і вивчення рівня готовності пенітенціарної системи України до роботи з учасниками бойових дій, які мають особливі психоемоційні стани, поведінкові стереотипи, обумовлені бойовим досвідом, потребують цілеспрямованої ресоціалізації в мирному житті. Обґрунтовано доцільність виокремлення специфічного правового статусу військовополоненого держави-спонсору тероризму, чий правлячий режим визнано терористичним, за доведеності таких обставин.

Воєнний стан загострив виклики і потребу їх рішення в реалізації права на працю засуджених. Науковцями обґрунтовано як неприйнят-

ну і таку, що суперечить європейським підходам до роботи з засудженими, оцінена пропозиція закріпити на рівні закону підхід, за яким при нарахуванні засудженому заробітної плати (винагороди) фізична особа – підприємець або юридична особа, для яких засуджені до обмеження волі здійснюють виконання робіт чи надання послуг (за винятком випадків виконання робіт (надання послуг) за договорами цивільно-правового характеру з неприбутковими організаціями), спрямовує виправному центру суму у розмірі 25 відсотків від фактично нарахованої засудженому заробітної плати (винагороди).

Для реалізації комплексних завдань забезпечення прав людини під час поведження із засудженими та дотримання персоналом установ виконання покарань своїх обов'язків під час воєнного стану, забезпечення динамічної безпеки у місцях несвободи в умовах воєнного стану важливим є науково-методологічний, змістовий, методичний і моніторингово-аналітичний супровід підвищення кваліфікації персоналу, державних службовців, моніторів національного превентивного механізму. Відтак науковці відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права розробили дві програми підвищення кваліфікації моніторів національного превентивного механізму із застосуванням цифрового сервісу Padlet (додатки А.1, А.2).

Виходячи з констатації, що засуджені наділені загальним правовим статусом людини та громадянина з відповідними обмеженнями, визначеними КВК України, законами України і встановленими вироком суду, систематизовано наукове розуміння спеціального правового статусу засудженого, який відповідно диференціюється на види залежно від виду покарання, яке відбуває засуджений. У широкому розумінні спеціальний статус засуджених можна поділити на: правовий статус засуджених, які відбувають покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства та правовий статус засуджених, які відбувають покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства. У вузькому розумінні спеціальний статус засуджених підлягає класифікації залежно від конкретного виду покарання, яке відбуває засуджений. Індивідуальним правовим статусом володіє кожний конкретний засуджений, і він різний для кожного в силу різних об'єктивних та суб'єктивних причин: віку, статі, стану здоров'я, рівня освіти, поведінки тощо. За до-

помогою добровільного залучення засуджених до праці, професійного навчання та в сукупності з іншими засобами (режимом відбування покарання, соціально-виховною роботою тощо) стає реальним досягнення позитивних змін його особистості, які допоможуть засудженому свідомо відновлювати соціальний статус, створять реальну можливість у майбутньому легше і швидше адаптуватися до життя після звільнення. Для цього організація праці, її умови та методи в установах виконання покарань мають максимально наближатися до тих, що прийняті на аналогічній роботі на волі.

Дослідження підтвердило, що в установах виконання покарань в умовах воєнного стану забезпечення безпеки засуджених осіб та персоналу таких установ передбачає реального вжиття наступних заходів щодо покращення ситуації у відповідній сфері: облаштування в установах виконання покарань сховищ та укриттів для забезпечення безпеки під час обстрілів та бомбардувань; удосконалення процедури проведення ефективної та своєчасної евакуації засуджених осіб. Потребує особливих спільних (міжвідомчих) зусиль робота щодо організації повернення засуджених з окупованих територій на територію, підконтрольну Україні; створення гуманітарних коридорів для забезпечення потреб установ виконання покарань, які опинилися на окупованих територіях; налагодження позитивних взаємовідносин між персоналом установи виконання покарань та засудженими з метою мінімізації ризиків переходу засуджених на бік ворога у разі захоплення установи виконання покарань; проведення заходів адміністрацією установи виконання покарання з персоналом установи, спрямованих на запобігання ризиків колабораційної діяльності.

Доведена відсутність стійкої доктринальної основи покарання у виді довічного позбавлення волі, що пов'язано з браком вивчення гуманістичної природи цього покарання, відсутністю його переконливого логічного обґрунтування, неможливістю досягнення ним цілей, які стоять перед кримінальним покаранням, що, в свою чергу, ставить радикальне питання його доцільності й ефективності. З огляду на існуючу практику застосування довічного позбавлення волі, проблеми, які виникають під час його виконання і на які звертають увагу міжнародні органи та інституції (ЄСПЛ, Комітет з запобігання

катуванням), визначені структурні проблеми, які призводять до системних порушень прав людини, що тягне за собою значні міжнародні втрати для України. Ці втрати носять як іміджевий, так і фінансовий характер, а також негативно впливають на деякі інститути кримінально-правових галузей права.

Дослідження засвідчило, що можливість проходження військової служби особами, які умовно-достроково звільнені від відбування покарання, має цілком проєвропейський та людиноцентриський підхід до гуманізації системи кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Водночас дослідження актуалізувало й низку викликів: фактично процес ресоціалізації та реінтеграції особи, яка отримала умовно-дострокове звільнення від відбування покарання для проходження військової служби, покладатиметься на командира військової частини або підрозділу, де засуджена особа проходитиме військову службу. Тобто, командир фактично стає тією особою, яка повинна слідкувати за тим, щоб такий військовослужбовець не лише виконував військові статутні обов'язки, а також має вивчати і контролювати його криміногенні потреби, мінімізувати загально-кримінальні ризики тощо. Актуалізовано також проблемні питання реалізації засудженими права на допуск до військової служби в умовах воєнного стану: відсутність права на щорічну відпустку, законодавча невизначеність у «спеціалізованості» підрозділів чи військових частин де особа, звільнена від відбування покарання проходитиме військову службу, тощо.

Перелік дієвих та ефективних заходів соціально-виховного та наглядового характеру, які покликані на ресоціалізацію засудженої особи у громадянське суспільство, в цілому визначений Законом України «Про пробацію». Однак слід визнати, що через воєнний стан не всі із запропонованих законом заходів можуть бути виконані. Тому в дослідженні обґрунтовано пропозицію щодо збільшення і покращення штатів фахівців із соціально-виховної та психологічної роботи, делегування частини повноважень органу пробації, запровадження системи обов'язкових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, з метою сприяння їх ресоціалізації та реінтеграції у суспільстві.

Аналіз законодавчого регулювання гарантій гуманного поводження і захисту осіб, у тому числі тих, хто перебуває під владою супротивника, вказав на необхідність законодавчого закріплення у КВК України чіткого механізму евакуації засуджених під час воєнного стану для гарантування особистої безпеки засуджених, персоналу установ виконання покарань та збереження їх життя; нормування забезпечення особам, які позбавлені волі та опинилися на тимчасово окупованих територіях під владою супротивної сторони, особливого захисту, оскільки через окупацію не користуються захистом і владним впливом власної держави тощо. Констатовано, що систематичні та серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права, вчинені збройними силами російської федерації під час захоплення в полон українських військовослужбовців, а також їх катувань або нелюдського поводження, обумовлюють потребу нормування реалізації соціальних прав військовополонених, до яких відноситься зв'язок із зовнішнім світом.

Забезпечення ефективності соціально-виховної роботи у системі виконання кримінальних покарань в Україні в умовах воєнного стану вбачається, першочергове, у вирішенні таких викликів: зміна стратегії з декларативної на практично зорієнтовану, яка, в свою чергу, передбачатиме реалізацію ініціатив менторського супроводу у створенні в установах виконання покарань середовища (у тому числі – інклюзивного) для самовиховання і самоідентифікації, громадянської ідентичності особи засудженого чи ув'язненого; цифрові трансформації усіх суспільно-правових відносин – цей виклик обумовлює доцільність диференціації соціальної адаптації у афективній, поведінковій, когнітивній, особистісній сферах, соціально-психологічних контекстах з використанням дозволеного спектру інтерактивних ресурсів і цифрових застосунків для ресоціалізації; розширення способів участі громадськості, волонтерів з опорою на діяльнісний, проблемний, катанестичний підходи; розширення функціональних завдань пенітенціарної системи у контексті забезпечення динамічної безпеки і безпеки суспільства під час воєнного стану, що логічно вимагає чіткої алгоритмізації участі та процедур усвідомленої відповідальності представництв громади, громадських організацій, гума-

нітарних місій і волонтерських організацій у соціально-виховних заходах, індивідуальних заходах соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, організації інклюзивно-ресурсних центрів в установах виконання покарань для забезпечення безбар'єрності і розумного пристосування, просвітництва з питань гендерної рівності та недискримінації у контексті Стамбульської конвенції; організації відновлювального навчання чи подолання освітніх втрат з читання, письма, математичної, цифрової компетентності для повнолітніх осіб з числа засуджених, оволодіння державною, англійською мовами; визначення адекватних часу способів реалізації міжнародної програми соціально-емоційного і етичного навчання. Щодо ефективності роботи психологічних служб з-поміж іншого наголошено на доцільності розмежування психологічної підтримки і психологічної допомоги, психологічного діагностування, консультування, корекції, налагодження системної роботи з розвитку у засуджених осіб, і осіб, узятих під варту, рекурсивного, критичного мислення, формування навичок миролюбності, прагматичної асертивної поведінки відповідно до ортобіотичного підходу.

Навчальна програма підвищення кваліфікації моніторів НПМ (реалізована у 2023 р.).

Тема: Орнаментака урахування реалій воєнного стану і особливостей періоду відновлення України під час моніторингу місць несвободи для запобігання жорстокому поводженню з людьми, які там утримуються.

Мета: професійний розвиток моніторів НПМ відповідно до державної політики щодо реалізації завдань моніторингу місць несвободи для запобігання жорстокому поводженню з людьми, які там утримуються, з урахуванням реалій провадженого воєнного стану, цифровізації усіх суспільно-правових відносин, особливостей періоду відновлення України.

Вид підвищення кваліфікації: навчання за програмою підвищення кваліфікації, участь у семінарах, практикумах, вебінарах.

Строки виконання програми: 18–20 грудня 2023 року

Форма проведення: лекції з елементами проблемного викладу, практикуму у форматі синхронних вебінарів онлайн, платформа zoom для працівників Департаменту з питань реалізації національного превентивного механізму Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, регіональних співробітників та представників громадських організацій.

Назви вебінарів:

Тема 1. Мінімальні стандарти належного поводження. Проблема діади «право і його реалізація – усвідомлена відповідальність усіх учасників правовідносин»

Тема 2. Відвідування місця несвободи: ситуації, з якими може зіткнутися монітор під час та/або після візиту. Загальні правила моніторингу НПМ через призму процесів цифровізації і практик оприлюднення в медійному просторі.

Тема 3. Схеми-протоколи опитування і спостережень монітором НПМ у різних типах місцях несвободи: сучасні кейси соціальних, поведінкових, освітологічних наук.

Тема 4. Елементи правової статистики у стратегіях взаємодії представників громадянського суспільства з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини в умовах гібридної та інформаційної війни

Тема 5. Документування, кваліфікація, проблеми досудового та судового розслідування злочинів у сфері моніторингу місць несвободи для запобігання жорстокому поводженню з людьми, які там утримуються (ст. 120 КК України «Доведення до самогубства», ст. 127 КК України «Катування», ст. 139 КК України «Ненадання допомоги хворому медичним працівником»)

Тема 6. Проблемний і катamnестичний підходи у формуванні звітів, моніторингу якості тактики корекційних дій і віддалених наслідків у співпраці НПМ з неурядовими організаціями.

Особи, які виконують програму: представники Уповноваженого та працівники Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники громадських організацій.

Місце виконання програми: відділ дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

Очікувані результати: академічні, можливості за результатами опанування програми: систематизовані знання з основ прав людини; опанування різними способами аналізу державної політики, упорядкування підходу до її оцінювання, удосконалення вмінь ефективної комунікації, організації спостережень, інших форм збору інформації, способів аналітичної обробки інформації для підготовки якісного звіту; професійні можливості за результатами опанування програми: осмислення алгоритмів використання методів ефективної роботи моніторів під час планування, здійснення візитів, підготовки звіту, проведення моніторингу результативності, використання в роботі елементів правової статистики.

Навчальна програма підвищення кваліфікації моніторів НПМ (проект на 2024 р.).

Тема: «Втілення моніторами НПМ принципів людиноцентричності, рівності і недопущення дискримінації для забезпечення захисту прав і свобод людини у місцях несвободи в Україні».

Мета: професійний розвиток моніторів НПМ відповідно до державної політики щодо реалізації завдань моніторингу місць несвободи для запобігання жорсткому поводженню з людьми, які там утримуються, попередження проявів будь-яких форм дискримінації, реалізації принципів рівності в умовах провадженого воєнного стану та у період відновлення України.

Вид підвищення кваліфікації: навчання за програмою підвищення кваліфікації, участь у семінарах, практикумах, вебінарах.

Форма проведення: лекції з елементами проблемного викладу, практикуму у форматі синхронних вебінарів онлайн, платформа zoom для працівників Департаменту з питань реалізації національного превентивного механізму Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, регіональних співробітників та представників громадських організацій.

Назви вебінарів:

Тема 1. Цілі і очікувані результати Національної стратегії у сфері прав людини (2021) і Стратегії діяльності національної інституції з прав людини на період до 2027 року – канва професійограми моніторів НПМ.

Тема 2. Стандарти належного поводження у місцях несвободи, права людини в умовах провадженого воєнного стану і перманентних загроз життю. Досвід реалізації моделі НПМ «Омбудсман+».

Тема 3. Європейські стандарти і критерії їх реалізації для запобігання та протидії катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, їх імплементація в національному контексті.

Тема 4. Дорожня карта підготовки моніторингового візиту НПМ відповідно до чинного Регламенту (Наказ Уповноваженого ВР України з прав людини № 60.15/23). Контраверсійні виклики різних типів місць несвободи, ресурсна співпраця з ГО, науковими інституціями.

Тема 5. Інструментарій монітора НПМ: зміст, методи, прийоми, техніки, використання елементів штучного інтелекту контекстно програми моніто-

рингового візиту. Розроблення і перевірка гіпотези – як стратегічний елемент планування, здійснення і підведення підсумків моніторингового візиту.

Тема 6. Правила і умови ефективності моніторингових візитів в умовах трансформацій суспільно-правових відносин, викликів воєнного стану та періоду відновлення України. Етика монітора НПМ, підтримка психічного, духовного і ментального здоров'я для ефективної діяльності монітора НПМ.

Особи, які виконують програму: представники Уповноваженого та працівники Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, представники громадських організацій.

Місце виконання програми: відділ дослідження проблем кримінально-виконавчого права Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

Очікувані результати: *академічні можливості за результатами опанування програми:* систематизовані знання з основ прав людини; опанування різними способами аналізу державної політики, реалізації монітором НПМ людиноцентричного підходу на засадах рівності і недискримінації, удосконалення вмінь ефективної неконфліктної комунікації, організації моніторингових спостережень, інших форм збору інформації, використання сучасних сервісів і цифрових застосунків, у тому числі – елементів штучного інтелекту під час планування візиту, підготовки інтерв'ю тощо, аналітичної обробки даних для підготовки якісного звіту; *професійні можливості за результатами опанування програми:* осмислення алгоритмів використання методів ефективної роботи моніторів під час розроблення дорожньої карти моніторингових візитів, підготовки звіту, визначення результативності, розширення загальних компетентностей у сфері професійної етики і міжгалузевої співпраці.

Нормативне регулювання дотримання окремих прав засуджених та потреба внесення змін до чинних законодавчих актів
(І. Яковець).

В Україні, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані найвищою соціальною цінністю. Конституція України закріплює право кожного на охорону здоров'я та медичну допомогу. При цьому, держава не тільки визнає право за громадянами України таке право, а й забезпечує його захист.

Аналізуючи нормативно-правові акти, які визначають та регулюють питання отримання медичної допомоги в державі слід зазначити, що особи, які перебувають у пенітенціарній системі України, знаходяться в менш сприятливому становищі у порівнянні з іншими.

Загальні питання, що стосуються надання медичної допомоги громадянам України регулюються Законом України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та іншими нормативно-правовими актами, які розроблені на його виконання.

Натомість, питання надання медичної допомоги ув'язненим регулюються окремими нормами, зокрема, Кримінально-виконавчим кодексом України та Порядком організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі, які будуть проаналізовані окремо.

Під час аналізу норм Кримінального виконавчого кодексу України слід зупинитися на наступних блоках:

– ч.5 ст.7 визначає заборону дискримінації за певними ознаками:

«Дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється.»

Незважаючи на відкритий перелік заборонених ознак він потребує уточнення та розширення такою ознакою, як «стан здоров'я», оскільки, вона наявна у будь-якої особи, в тому числі і з числа тих, як перебувають у пенітенціарній системі або звільнилися. Наявність такої ознаки у переліку дасть можливість більш ефективного реагування на дискримінаційні випадки в тому числі під час надання медичної допомоги.

– п.5 ч.1 ст.8 передбачає право засуджених на охорону здоров'я:

«...в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом. Охорона

здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань;».

В даному випадку, більш доречним була б не формальна наявність такого права, а його гарантування, що унеможливило б спроби безпідставних відмов від надання належного рівня медичної допомоги засудженим, які її потребують.

Крім цього, задеклароване право на вільний вибір лікаря, в реальності нівелюється, оскільки, засуджені не мають свободи вибору в даному випадку, що підтверджується й подальшим аналізом ситуації, який буде викладено нижче

– ч.3 ст.153 регулює порядок розрахунку з особами, які звільняються та видачу документів:

«З особою, яка звільняється, в обов'язковому порядку проводиться повний розрахунок, повертаються особисті документи, цінності та речі, які їй належать, видаються гроші, що зберігалися на її особовому рахунку, або перераховуються на вказаний засудженим рахунок чи відкритий для нього рахунок, а також довідка встановленого зразка, де зазначаються підстави звільнення. На прохання особи, яка звільняється, видається довідка.».

Довідка де зазначаються підстави звільнення, повинна бути обов'язковим документом, який підлягає видачі під час звільнення, а не видаватися за окремої умови «на прохання особи».

Даний документ фактично являється документом, що допомагає ідентифікувати особу за відсутності у неї паспорту та дає можливість отримання певних гарантій, встановлених державою, наприклад додаткових гарантій у сприянні працевлаштування, про що буде детально зазначено нижче в тексті моніторингу.

– ч.4 ст.153 визначає обов'язковість видачі особі, яка звільняється паспорту:

«Паспорт особи, яка звільняється від відбування покарання у виді арешту, обмеження або позбавлення волі, видається при звільненні. При відсутності паспорта в особовій справі засудженого адміністрація установи виконання покарань завчасно вживає заходів щодо його одержання.».

Відсутність паспорту у особи, яка звільняється, стає майже непереборним бар'єром у доступі до медичних та соціальних послуг – оскільки саме паспорт являється офіційним документом, який посвідчує особу та підтверджує громадянство України.

При цьому, процедура отримання паспорту особою, яка відбуває покарання передбачена Порядком оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України:

- особі, яка відбуває покарання в установах виконання покарань або перебуває на тривалому стаціонарному лікуванні в закладах МОЗ закритого типу, – через уповноважену особу адміністрації відповідної установи чи закладу (далі – уповноважена особа) (підпункт 3 пінкту 7 порядку);

- особа, яка відбуває покарання в установах виконання покарань, подає документи для оформлення (у тому числі замість втраченого або викраденого), обміну паспорта через уповноважену особу до територіального підрозділу ДМС за місцем розташування адміністрації відповідної установи або закладу (абзац 3 пункту 20 порядку);

- паспорт, оформлений на ім'я особи, яка відбуває покарання в установах виконання покарань або перебуває на тривалому стаціонарному лікуванні в закладах МОЗ закритого типу, разом із заявою-анкетною передається уповноваженій особі під розписку.

Уповноважена особа протягом трьох робочих днів після передачі їй паспорта і заяви-анкети забезпечує проставлення особою, на ім'я якої оформлено паспорт, підпису про отримання паспорта в заяві-анкеті та повернення її до відповідного територіального органу/територіального підрозділу ДМС, уповноваженого суб'єкта.

Отже, інструменти отримання паспорту під час відбування покарання існують, але потребують належного їх використання, що до цього часу є рідкістю, оскільки, ситуації з документування паспортами осіб, які відбувають покарання й досі є підставою для новин¹², а не звичайною практикою.

Аналізуючи текст Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі слід зупинитися на таких його блоках:

- Зазначений порядок, відповідно до преамбули наказу, яким його було затверджено, було розроблено на відповідно до ст.116 Кримінально-

¹ <https://dmsu.gov.ua/news/region/pro-poryadok-ta-proceduru-dokumentuvannya-zasudzenix-pasportami-u-formi-id-kartki-rozpovidali-u-kolonij.html>

² <https://dmsu.gov.ua/news/region/9237.html>

виконавчого кодексу України, ст.6 Основ законодавства України про охорону здоров'я з метою «вдосконалення організації надання медичної допомоги».

При цьому, аналіз його положень свідчить про те, що вони не містять в собі чіткого механізму отримання медичної допомоги ув'язненими, а спрямовані виключно на регулювання засад організації медичного обслуговування осіб, узятих під варту і механізм взаємодії закладів охорони здоров'я.

Більш того, це чітко прописано й у самому тексті цього порядку, так, ч.1 Розділу I «Загальні положення» передбачає, що: *«Цей Порядок визначає основні засади організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі та механізм взаємодії закладів охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – заклади охорони здоров'я ДКВС) із іншими закладами охорони здоров'я, які не належать до сфери управління Міністерства юстиції України (далі – інші заклади охорони здоров'я), міжрегіональними територіальними органами Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань, установами виконання покарань (далі – УВП), слідчими ізоляторами з питань надання медичної допомоги засудженим.»*

– ч.6 Розділу I «Загальні положення» визначає засади надання медичної допомоги хворим на туберкульоз:

«Медична допомога засудженим, хворим на туберкульоз, які тримаються в установах виконання покарань, надається відповідно до вимог законодавства про охорону здоров'я.»

Даний підхід є абсолютно формальним, оскільки, загальне визначення «вимоги законодавства про охорону здоров'я» не робить необхідного акценту на необхідності дотримання норм законодавства, які регулюють та регламентують надання медичної допомоги саме хворим на туберкульоз, зокрема вимог Закону України «Про протидію захворюванню на туберкульоз» та Стандарту інфекційного контролю для закладів охорони здоров'я, що надають допомогу хворим на туберкульоз.

Слід зауважити, що як ця норма так і інші положення зазначеного порядку абсолютно не враховують і питань інфекційний контролю за туберкульозом під час надання медичної допомоги засудженим.

– абзац 2 ч.9 Розділу I «Загальні положення» передбачає певну конфіденційність медичного огляду:

«Під час медичного огляду (обстеження) можуть бути присутніми лише медичні працівники, крім випадків, коли лікар просить персонал УВП бути присутнім з міркувань безпеки або коли засуджений просить про це.»

Натомість, саме таке викладення умов, коли до огляду залучається персонал УВП, є нічим іншим, як порушенням прав людини і фактично закріплює можливість свавільного прийняття таких рішень.

Безпека медичного працівника не може ставитися вище питань конфіденційності медичної допомоги і будь-які випадки, коли лікар, просить персонал УВП бути присутніми повинні бути чітко регламентовані і закріплені відповідною процедурою.

– ч. 10 та 11 Розділу I «Загальні положення» окреслюють право засуджених на вільний вибір лікаря:

«10. Засуджений має право на вільний вибір лікаря, закладу охорони здоров'я та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій.»

11. У разі звернення засудженого до лікаря закладу охорони здоров'я ДКВС з проханням про допуск обраного ним лікаря лікар відповідного закладу охорони здоров'я ДКВС протягом однієї доби готує медичний висновок та запит до адміністрації УВП про допуск обраного лікаря, який погоджується керівником цього закладу охорони здоров'я ДКВС.»

Норма, яка міститься в ч.10 порядку, кореспондується з вимогами п. «д» ч.1 ст. 6 і ст.38 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та п.5 ч.1 ст.8 Кримінально-виконавчого кодексу України, але в поєднанні з умовами, які зазначені у ч.11 порядку стає абсолютно нікчемною.

Право на вільний вибір лікаря передбачає саме свободу вибору, яка нівелюється додатково встановленими вимогами, зокрема, погодженням запиту на допуск обраного пацієнтом лікаря.

– ч. 19 Розділу I «Загальні положення» закріплює поняття конфіденційності умов збереження документів, які містять інформацію про стан здоров'я засудженого:

«Документи, що містять відомості про стан здоров'я засудженого та надання йому необхідної медичної допомоги, мають зберігатися з дотриманням умов, що гарантують конфіденційність цих відомостей.»

При цьому, ні в даній нормі, ні в тексті порядку загалом, не міститься жодного застереження стосовно недопустимості розголошення конфіденційної інформації про пацієнта – інформації про стан його здоров'я та відповідальності за такі дії. Ці обставини можуть свідчити про поверхневий підхід до питання збереження лікарської таємниці, що підтверджується і подальшим аналізом зазначеного порядку.

– ч.25 Розділу I «Загальні положення» визначає дії персоналу в разі, коли засуджений потребує надання екстреної медичної допомоги:

«Під час звільнення з УВП засуджених, який за висновком лікаря закладу охорони здоров'я ДКВС потребує надання екстреної медичної допомоги, транспортується бригадою екстреної (швидкої) медичної допомоги (за письмовою згодою засудженого) до відповідного закладу охорони здоров'я з випискою з медичної карти № 027/о, крім хворих на туберкульоз, механізм супроводу яких під час звільнення визначається Порядком взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, затвердженим наказом Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України від 03 квітня 2018 року № 974/5/467/609/280, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 05 квітня 2018 року за № 408/31860.»

В цій частині занепокоєння викликає формулювання «за письмовою згодою засудженого», оскільки така вимога не передбачена Законом України «Про екстрену медичну допомогу».

Так, п.5 ч.1 ст.1 цього закону визначає, що «екстрена медична допомога – медична допомога, яка полягає у здійсненні працівниками системи екстреної медичної допомоги відповідно до цього Закону невідкладних організаційних, діагностичних та лікувальних заходів, спрямованих на врятування і збереження життя людини у невідкладному стані та мінімізацію наслідків впливу такого стану на її здоров'я».

Тобто, цей вид допомоги надається з метою врятування і збереження життя людини і він може бути застосований без згоди особи в разі наявності ознак прямої загрози життю пацієнта (з відповідними умовами отримання згоди на медичне втручання). Крім цього, чинне законодавством не встановлено окрему форму згоди на «транспортування до відповідного закладу охорони здоров'я».

Такі особливості умови надання екстреної медичної допомоги можуть свідчити про спробу забезпечити фактичну відмову у її наданні, завдяки документальному оформленню відмови засудженого від транспортування. Умови надання такої відмови повинні або співпадати з положеннями чинного законодавства або ж повинні бути закріплені у окремому порядку з чіткою та регламентованою процедурою її отримання.

– ч. 27 Розділу I «Загальні положення» встановлює порядок зберігання медичної документації засудженого після його звільнення:

«Після звільнення засудженого завідувач медичної частини (фельдшерського пункту) передає на зберігання до УВП медичну карту амбулаторного хворого № 025/о, де вона зберігається впродовж п'яти років разом з особовою справою засудженого.»

Фактично, дана норма в черговий раз прямо передбачає отримання доступ до конфіденційної інформації сторонніх осіб та розголошення лікарської таємниці, що прямо заборонено законом.

Також варто зауважити, що під час звільнення засудженого доцільно передбачити видачу йому на руки форма первинної облікової документації № 027/о «Виписка із медичної карти амбулаторного (стаціонарного) хворого». Така умова потребує внесення відповідних змін не тільки до даного порядку, а й до інструкції про заповнення виписки, яка містить перелік підстав для видачі, але це може дати звільненій особі можливість надання повної інформації про стан свого здоров'я сімейному лікарю та іншим медичним спеціалістам.

– ч. 4 Розділу 4 «Надання амбулаторної медичної допомоги засудженим» визначає порядок зберігання, передачі та заповнення журналу попереднього запису на амбулаторний прийом:

«Засуджені особисто записуються у журналі попереднього запису на амбулаторний прийом, форма якого наведена в додатку 5 до цього Порядку (далі – Журнал попереднього запису), який ведеться у кожному відділенні соціально-психологічної служби. Перед початком амбулаторного прийому Журнал попереднього запису передається адміністрацією УВП до медичної частини (фельдшерського пункту). Прийом без попереднього запису у зазначеному журналі проводиться за рішенням лікаря або фельдшера.»

Даний журнал ведеться за відповідною і затвердженою формою, яка передбачає обов'язкові до заповнення графи:

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові засудженого	Рік народження	Дата попереднього запису	Дата прийому	Рекомендації	Власне ім'я та прізвище лікаря, підпис	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8

Фактично, в журналі фіксуються дані засудженого, факт його звернення за отриманням медичної допомоги, рекомендації та інші відомості, які стосуються стану його здоров'я. При цьому, доступ до журналу, а відповідно й до відомостей, які в ньому містяться, мають не лише медичні працівники,

а й невизначений склад сторонніх осіб, оскільки, в медичну частину журнал передається «адміністрацією УВП».

Зазначені обставини прямо порушують право засуджених на таємницю про стан свого здоров'я, яке закріплене ст.39-1 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» та призводять до розголошення лікарської таємниці, обов'язок зберігання якої передбачений ст.40 цього ж закону. При цьому, слід враховувати, що лікарська таємниця – це відомості не лише про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, а й про факт звернення за медичною допомогою.

Для більш ґрунтовного аналізу наявності бар'єрів отримання медичних послуг варто зупинитися і на інших нормативно-правових актах.

Так, відповідно до ст. 49 Конституції України, кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. В свою чергу норми Цивільного кодексу України передбачають право особи на охорону її здоров'я та право на надання медичної допомоги.

Одними із принципів охорони здоров'я в Україні є рівноправність громадян, демократизм і загальнодоступність медичної і реабілітаційної допомоги та інших послуг в сфері охорони здоров'я.

Фактично, держава декларує рівність умов доступу до медичних послуг, але особи звільнені з місць позбавлення волі стикаються з певними перепонами.

У 2018 році було затверджено і Порядок надання первинної медичної допомоги, який визначає завдання, конкретизує зміст і встановлює вимоги щодо організації та забезпечення надання первинної медичної допомоги (далі – ПМД).

Для отримання медичної допомоги особа, яка звільнилася, повинна обрати лікаря, який буде надавати їй первинну медичну допомогу та скеровувати до фахівців, які надають вторинну та третинну медичну допомогу.

Відповідно Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу:

- пацієнт має право обрати лікаря, який надає первинну ПМД, незалежно від зареєстрованого місця проживання такого пацієнта при цьому, пацієнт повинен укласти з лікарем:
- Декларація про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу.

На цьому етапі все виглядає досить прозоро і в особи, яка звільнилася з місць позбавлення волі є очікування, що процедура доступу до ПМД не містить складностей.

Насправді, якщо особа, яка звільнилась з пенітенціарної системи, не отримала при звільненні паспорт та РНОКПП, можливість отримати ПМД у неї майже відсутня у зв'язку із певними умовами укладання вищевказаної декларації.

Так, для підписання декларації, пацієнт повинен надати копію РНОКПП та документ, що посвідчує особу. За загальним правилом, таким документом є паспорт громадянина України і його відсутність унеможливує укладання декларації.

Для виправлення ситуації, варто розглянути можливість внесення до Порядку вибору лікаря змін, які б давали можливість укладання декларації особам, які звільнилися на підставі довідки про звільнення.

Особливо важливим питання укладання декларації є для осіб, хворих на туберкульоз та ВІЛ, оскільки відсутність декларації призводить до неможливості звернення звернення, зокрема, до лікаря-фтизіатра та сімейного лікаря.

Так, у 2021 році Національна служба здоров'я України впровадила Програми медичних гарантій – перелік та обсяг медичних послуг і ліків, які держава гарантує населенню та оплачує з коштів державного бюджету за єдиними тарифами.

Серед затверджених програм окреме місце займають такі програми, як:

- Супровід та лікування дорослих та дітей, хворих на туберкульоз, на первинному рівні медичної допомоги;
- Діагностика та лікування дорослих і дітей із туберкульозом у амбулаторних та стаціонарних умовах;
- Діагностика, лікування та супровід осіб із вірусом імунодефіциту людини (та підозрою на ВІЛ).

Умовами надання послуги супроводу та лікуванню дорослих та дітей, хворих на туберкульоз, на первинному рівні медичної допомоги є її надання «амбулаторно та/або за місцем проживання (перебування) пацієнта/пацієнтки, та/або з використанням засобів телекомунікації / телемедичних систем».

Підставою надання є «направлення пацієнтів з діагнозами А15-А19 лікарем-фтизіатром до лікаря ПМД, якого обрано або буде обрано для укладання декларації.»

Умовами надання послуги з діагностики та лікування дорослих і дітей із туберкульозом у амбулаторних та стаціонарних умовах є її надання амбулаторно та/або стаціонарно.

Підстави надання послуги: – направлення лікаря з надання ПМД, якого обрано за декларацією про вибір лікаря; – направлення лікуючого лікаря; –

переведення з іншого закладу/клінічного підрозділу закладу; – самозвернення; пацієнтів з діагнозом туберкульоз (коди: A15-A19).

Умовами надання послуги з діагностики, лікування та супроводу осіб із вірусом імунодефіциту людини (та підозрою на ВІЛ) є надання її в амбулаторних умовах.

Підстави надання послуги: – направлення лікаря з надання ПМД, якого обрано за декларацією про вибір лікаря; – направлення лікуючого лікаря; – самозвернення.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що особи, хворі на туберкульоз та ВІЛ, які звільнилися з місць позбавлення волі без паспорту та РНОКПП фактично позбавлені доступу до медичної допомоги, оскільки, для її отримання необхідно укладання декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу та заповнення медичної документації, що неможливо зробити без документу, який підтверджує особу громадянина України.

Повертаючись до питання паспортизації засуджених осіб та тих хто звільнилися, варто ще раз зупинитися на Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України.

Крім проблем, які були описані вище, на які наражаються ті перебувають або перебували у пенітенціарній системі під час відновлення паспорту, є ще декілька, які варто розібрати окремо.

Так, пункт 9 даного порядку, передбачає, що:

– «За оформлення (у тому числі замість втраченого або викраденого), обмін паспорта справляється адміністративний збір у порядку та розмірах, установлених законодавством. Адміністративний збір справляється у разі оформлення замість втраченого або викраденого, обміну паспорта зразка 1994 року. За оформлення паспорта вперше адміністративний збір не справляється.»

Станом на дату проведення моніторингу встановлено, що розмір адміністративного збору за отримання паспорту вдруге складає 363,00 грн, відповідно до даних, які розміщені на офіційному вебпорталі Державної міграційної служби України:

■ dmu.gov.ua/services/payment/pay-result-new.html

Загальна вартість адміністративного збору становить: 363,00 грн., у тому числі:

- Вартість адміністративних послуг: 126,00 грн;
- Вартість бланка: 237,00 грн.

Фактично, в разі, якщо паспорт втрачено не з вини особи, на етапі досудового розслідування, судового розгляду, етапування тощо, особа все одно повинна сплатити адміністративний збір незважаючи на відсутність вини у втраті паспорту.

При цьому, слід врахувати, що особа, яка звільнилася або та, яка відбуває покарання, може не мати достатньо коштів для сплати адміністративного збору, що є ще одним бар'єром, який штучно створено.

Враховуючи, викладене, варто розглянути можливість звільнення від сплати осіб, які перебувають у пенітенціарній системі або звільнені з неї, від сплати адміністративного збору за отримання вдруге паспорту громадянина України.

Необхідно звернути увагу на те, що перелік документів, які подаються для оформлення паспорту замість втраченого або викраденого (п.46 порядку) закритий.

Це означає неможливість подання інших документів, замість тих, що містяться в ньому, в тому числі і довідки про звільнення, що робить отримання паспорту після звільнення майже неможливим.

Питання паспортизації осіб, які відбувають покарання або тих, що звільнилися, відображено і в інших нормативно-правових актах, зокрема Порядок взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк та Порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб.

Так, Порядком взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк передбачено, що

– *«установа виконання покарань (слідчий ізолятор) не пізніше ніж за три місяці до закінчення призначеного строку покарання або розгляду на засіданні комісії установи виконання покарань (слідчого ізолятора) питання про подання до суду матеріалів для застосування статей 81, 82 Кримінального кодексу України стосовно засудженого, який за період відбування покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк довів своє виправлення або став на шлях виправлення, здійснює моніторинг проблемних питань засуджених, які готуються до звільнення, та їхніх можливих потреб після звільнення.»*

Перелік питань, які з'ясовуються під час моніторингу відкритий, але до нього доцільно внести і з'ясування питання про відсутність паспорту та/або РНОКПП, з метою їх відновлення до звільнення особи та питання не лише необхідності госпіталізації до закладів охорони здоров'я, а й отримання інших видів медичної допомоги хворими на туберкульоз та ВІЛ.

– окремі блоки даного порядку передбачають план дій установ виконання покарання, відносно хворих на туберкульоз, зокрема:

«Після остаточного з'ясування місця проживання чи перебування, обраного засудженим, який звільняється і є хворим на заразну форму туберкульозу, не пізніше ніж за двадцять днів до звільнення до органів охорони здоров'я за обраним звільненою особою місцем проживання надсилається інформація про засуджених осіб, які звільняються і є хворими на заразну форму туберкульозу (додаток 17). Форма 027/о та копія форми первинної облікової документації № 081-1/0 «Медична картка лікування хворого на туберкульоз ТБ 01», затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я України від 02 вересня 2009 року № 657, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 16 листопада 2009 року за № 1069/17085, надсилаються до територіального протитуберкульозного закладу за обраним звільненою особою місцем проживання. Копія виписки з медичної карти стаціонарного хворого видається звільненій особі.»

Враховуючи, що даний порядок регулює загальні питання взаємодії закладів під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання, слід врахувати й вчинення заходів для забезпечення диспансерного спостереження за ВІЛ-позитивними особами, які звільняються, здійснення клініко-лабораторного моніторингу за перебігом хвороби та проведення антиретровірусної терапії. В цілому, ці заходи визначені Порядком взаємодії закладів охорони здоров'я, територіальних органів внутрішніх справ, установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, але там не передбачено взаємодію з уповноваженими органами з питань пробації та суб'єктами соціального патронажу.

– іншими блоками порядку визначено Повноваження уповноваженого органу з питань пробації, органу (підрозділу) поліції, структурного підрозділу з питань соціального захисту населення та органів та закладів охорони здоров'я:

В цих блоках, також відсутні особливості взаємодії під час звільнення осіб, які живуть з ВІЛ, що унеможливує ефективну систему взаємодії між адміністрацією установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення таких осіб.

В свою чергу, Порядок взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб, затверджений спільним наказом Міністерства соціальної політики України, також містить блоки, які потребують доопрацювання:

– на адміністрацію установ виконання покарань покладено (п.2.3. порядку) обов'язок з'ясування ряду питань під час підготовки до звільнення потреби засуджених.

Серед цього переліку відсутні питання, які передбачають з'ясування відсутності паспорту та/або РНОКПП, з метою їх відновлення до звільнення особи.

При цьому, наявність п.2.9.1., який передбачає, що *“ Центр соціальної адаптації у разі звернення звільненої особи, у якої відсутній паспорт громадянина України, надає звільненій особі допомогу в підготовці передбачених законодавством документів, що подаються для оформлення паспорта громадянина України.”* є неефективним, оскільки в обов'язки установи виконання покарань не покладено надання інформації особам, які звільняються про можливість звернення та таких центрів.

Проблема відсутності паспорта та РНОКПП у осіб, які звільняються, тягне за собою подальшу проблему з доступом до працевлаштування.

Так, ч.1 ст.156 Кримінально-виконавчого кодексу України говорить, що уповноважений орган з питань пробації спільно з адміністрацією установи виконання покарань здійснює заходи спрямовані на працевлаштуванні після звільнення працездатних осіб.

Аналогічна позиція відображається і у ст.6 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», якою передбачено, що з метою соціальної адаптації установи виконання покарань та суб'єкти соціального патронажу надають надають особам, які звільняються допомогу щодо трудового і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання.

Незважаючи на це, порядок таких дій чітко не прописаний і не являється достатньо прозорим. Фактично, єдиним ефективним шляхом працевлаштування особи, яка звільняється, є наявність у неї місця працевлаштування та надання документального підтвердження з підприємства, установи, організації про можливість її працевлаштування.

Особа, яка звільняється, має право звернутися до Державної служби зайнятості, тим більше, що ст.18 вищевказаного закону передбачає, що

– *«Державна служба зайнятості: 1) бере участь у підготовці до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлен-*

ня волі на певний строк; 2) здійснює інші повноваження в цій сфері відповідно до закону.»

Натомість, таке звернення буде ефективним лише при наявності у особи паспорта громадянина України та РНОКПП, оскільки подання саме таких документів є обов'язковою вимогою, зазначеною у підпункті 1 пункту 4 Порядку реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу для взяття на облік.

При цьому, слід відмітити, що пунктом 19 даного порядку, особам, звільненим з місць позбавлення волі встановлені додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню на підприємства, в установи, організації з чисельністю штатних працівників понад 20 осіб за рахунок квоти у розмірі 5 відсотків середньооблікової чисельності штатних працівників, з метою прискорення їх працевлаштування, але це можливо за умови надання довідки про звільнення (довідки установи, в якій така особа відбувала покарання).

Окремої уваги заслуговує і аналіз нормативно-правових актів, які регулюють можливість отримання звільненими особами, які хворіють на туберкульоз та ВІЛ, й інших видів соціальних послуг.

Закон України «Про соціальні послуги» визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків, особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Так, стаття 1 дає визначення понять, які використовуються у законі:

– «складні життєві обставини – обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа/сім'я не може подолати самостійно;»;

– «соціальні послуги – дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Особі/сім'ї можуть надаватися одна або одночасно декілька соціальних послуг. Порядок організації надання соціальних послуг затверджується Кабінетом Міністрів України;».

Серед чинників, які можуть зумовити складні життєві обставини містяться «невеличкі хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування» та «втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі».

Відповідно до цього закону, одним із типів соціальних послуг визначено:

– «комплексні спеціалізовані соціальні послуги, що надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам

із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим)».

Відсутність у переліку отримувачів комплексних спеціалізованих послуг хворих на туберкульоз унеможливило їх доступ до такого виду послуг.

Частина 1 статті 17 передбачає надання соціальних послуг відповідно до державних стандартів соціальних послуг. Натомість, на даний час існує лише один стандарт, який враховує потреби людей з ВІЛ – це Державний стандарт соціальної послуги профілактики, яким передбачено:

– *«надання довідкових послуг, зокрема, щодо проходження профілактики, реабілітації, програм замісної чи антиретровірусної терапії та проходження тестів на ВІЛ та ПСШ»* (пункт 2 Розділу VIII. Зміст соціальної послуги);

– *«сприяння покращенню якості життя отримувачів послуг, які мають хронічні захворювання (зокрема, ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД)»* (пункт 3 Додатку 1 Види соціальної профілактики);

– визначення кількісних показників якості соціальної послуги профілактики *«кількість розповсюджених зразків соціальної реклами: інформаційно-просвітницьких матеріалів/буклетів/брошур/плакатів тощо з питань формування здорового способу життя, збереження репродуктивного здоров'я, профілактики ВІЛ-інфікування тощо;»* (Додаток 4 Стандарту).

В жодному з цих пунктів не зазначено таку цільову групу отримувачів соціальної послуги, як хворі на туберкульоз, і ця ситуація потребує виправлення.

Механізм виявлення осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах або мають найвищий ризик потрапляння в такі обставини, та організації надання їм соціальних послуг відповідно до індивідуальних потреб закріплені Порядком організації надання соціальних послуг.

До осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, належать особи/сім'ї, які не можуть самостійно подолати негативний вплив обставин, зумовлених, зокрема, такими чинниками як *«невеличкі хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування»* та *«втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі»*.

Натомість, особи, які хворіють на туберкульоз та ВІЛ, які звільнилися з місць позбавлення волі без наявності у них паспорта, позбавлені можливості звернутися за отриманням соціальних послуг в тому числі, екстрених (кризових) у зв'язку з необхідністю подання, серед інших документів, паспорту та РНОКПП.

При цьому, допомога у поновленні паспорта, відповідно цього порядку, передбачена лише для безхатьків.

Також варто звернути увагу на необхідність розширення переліку, визначеного пунктом 42 порядку – *«Не може бути відмовлено у наданні соціальних послуг особі у разі загрози її життю чи здоров'ю, домашнього насильства, насильства за ознакою статі або жорстокого поводження з дитиною.»* особами, які хворі на туберкульоз, ВІЛ та тими, хто звільнився з місць позбавлення волі, що надасть їм додаткові гарантії отримання соціальних послуг.

Крім вищезазначених бар'єрів, під час моніторингу, було виявлено і нерівність становища чоловіків та жінок, а також осіб з числа представників ЛГБТ спільноти, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі і ці питання заслуговують на окреме висвітлення.

Так, нормативно-правовим актом, який регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими, являється Кримінально-виконавчий кодекс.

Вище вже зазначалося, що його норми не містять заборону дискримінаційного ставлення за певними ознаками, зокрема, за ознакою статі (ч.5 ст.7).

Наявність такої ознаки, як «стать» дає змогу говорити про необхідність дотримання рівних прав чоловіків і жінок, але окремі положення цього кодексу і інших нормативно-правових актів містять дискримінаційні норми, які не мають жодної правомірної та об'єктивно обґрунтованої мети.

Слід зауважити, що у переліку ознак відсутні такі захищені ознаки, як сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність, що робить практично неможливим належне, ефективне і швидке реагування на порушення прав представників ЛГБТ спільноти та ЧСЧ (чоловіки які мають секс з чоловіками), які відбувають покарання у місцях позбавлення волі.

Ці обставини повністю нівелюють заявлені принципи кримінально-виконавчого законодавства, в тому числі принципи справедливості та гуманізму і ставлять під питання поваги, охорони прав, свобод і законних інтересів засуджених з боку держави.

Саме такий підхід закріплений у ст.7, яка, зокрема, зазначає, що *«Засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду.»*

Говорячи про гендерну дискримінацію слід одночасно дослідити положення Кримінального-виконавчого кодексу України, Кримінального кодексу України, Сімейного кодексу України та Закону України «Про охорону дитинства».

Так, ст. 141 Сімейного кодексу України та ст.11 Закону України «Про охорону дитинства» гарантують рівні права батька та матері щодо дитини.

При цьому, положення Кримінального кодексу України дають змогу розглядати звільнення від відбування покарання з випробуванням жінок, які мають дітей віком до семи років (ст.79) і звільнення від відбуття покарання жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст.83).

Крім цього, певні види покарань не застосовуються до жінок, які мають дітей віком до семи років (ст.60) та жінок, що мають дітей до 14 років (ст.61).

В свою чергу, положення ст.141 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачають можливість відбування покарання засудженими жінками, які мають дітей віком до трьох років і організацію при виправних колоніях, в яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, будинки дитини. При цьому, засуджені жінки мають право влаштовувати в будинки дитини своїх дітей віком до трьох років.

Аналіз цих норм говорить про нерівне становище батька та матері, які мають дітей віком до 14 років, в тому числі і в разі, коли сім'я неповна, тобто складається з матері або батька і дитини (дітей). При цьому, жодної правомірної та об'єктивно обґрунтованої мети в даному випадку не існує.

Ці питання потребують окремого і ґрунтовного аналізу з урахуванням найвищих інтересів дитини і тому числі і з урахуванням положень п.36.1. Європейських пенітенціарних правил, якими передбачено, що *«Немовлята можуть залишатися в місцях позбавлення волі з кимось з батьків лише у випадку, коли це в максимальному ступені відповідає їхнім інтересам. З ними не можна поводитися, як з ув'язненими.»* При цьому, в даному випадку, потрібно передбачити в установі *«дитячу кімнату з кваліфікованим персоналом, в якій діти перебуватимуть протягом того часу, коли їхні батьки займаються діяльністю, при якій немовля не може бути присутня.»*

Ще однією з незахищених груп засуджених є представники ЛГБТ спільноти та ЧСЧ, оскільки ці категорії осіб підлягають окремій і досить жорсткій стигматизації не тільки з боку інших засуджених, а й з боку персоналу установ виконання покарань та СІЗО. Саме ці категорії осіб потребують окремого підходу та додаткового захисту, а також застосування специфічних процедур під час відбування покарання або попереднього ув'язнення.

Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу:

– засуджені мають право на *«гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню. Заходи впливу можуть застосовуватися до засуджених виключно на підставі закону; засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним дослідженням незалежно від їх згоди;»* і їм гарантовано право на побачення (п.2 ч.1, ч.4 ст.8);

– засудженим до позбавлення волі можуть надаватися *«Короткострокові побачення ... з родичами або іншими особами у присутності представника колонії. Тривалі побачення ... з правом спільного проживання і тільки з близькими родичами (подружжя, батьки, діти, всиновлювачі, всиновлені, рідні брати й сестри, дід, баба, онуки)....»* (ст.110).

Враховуючи вичерпний перелік близьких родичів та відсутність визнання державою одностатевих шлюбів та/або партнерства, представники ЛГБТ спільноти позбавлені можливості отримати тривале побачення з своїми партнерами.

Серед нормативно-правових актів, які регулюють умови тримання під вартою під час попереднього ув'язнення та відбування покарання у місцях позбавлення волі, слід відмітити Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України.

Положення ч.3 Підрозділу 3 Правове становище ув'язнених та засуджених, яких тримають у СІЗО Розділу I Загальні положення містить досить широкий перелік захищених ознак, ніж у попередньо проаналізованих нормативно-правових актах, який включає в себе такі ознаки, як гендерну ідентичність, сексуальну орієнтацію.

Нажаль, ця норма не використовується належним чином і має суто формальний характер, тим більше, що вона має відношення виключно до осіб, які тримаються у СІЗО.

Натомість, Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, які регулюють перебування засуджених у місцях позбавлення волі, хоча й містять окреме положення про заборону дискримінації, але перелік захищених ознак в ньому досить обмежений хоча й не є закритим.

Положення цих норм потребує перегляду та приведенню до загального підходу у визначенні переліків ознак за якими забронена дискримінація.

Окремо варто зупинитися на проблемах з якими стикаються трансгендерні люди під час свого перебування у СІЗО та установах виконання.

Так, Кримінально-виконавчим кодексом України закріплено:

– вимоги тримання та переміщення засуджених:

«Засуджені до покарання у виді арешту тримаються в умовах ізоляції з роздільним триманням чоловіків, жінок...» (ч.1 ст.51), «Переміщення засуджених під вартою здійснюється з дотриманням правил тримання: чоловіки окремо від жінок...» (ч.2 ст.88), «У колоніях встановлюється роздільне тримання: чоловіків і жінок... » (ч.1 ст.92);

– правила проведення обшуку:

«Засуджені, їхні речі і одяг, а також приміщення та територія колоній підлягають обшуку і огляду. Особистий обшук проводиться особами однієї статі із засудженими. Порядок проведення обшуків і оглядів визначається нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України.» (ч.5 ст.102).

Закон України «Про попереднє ув'язнення» передбачає вимогу роздільного тримання у місцях попереднього ув'язнення чоловіків та жінок (ст.8).

Частина 5 Підрозділу 2 Порядок приймання ув'язнених та засуджених до СІЗО Розділу II Підстави та порядок приймання до СІЗО ув'язнених і засуджених Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України передбачає умови проведення обшуку:

– *«Після прибуття до СІЗО ув'язнені та засуджені підлягають особистому обшуку з роздяганням, а їх речі – огляду. Особистий обшук з роздяганням проводиться тільки особами однієї статі з особою, яка підлягає обшуку.»*

Порядок проведення обшуку в установах виконання покарання визначений п.10. ч.1 Розділу XXIV. Порядок проведення оглядів і обшуків Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань:

– *«Особистий обшук може проводитися з роздяганням і без роздягання. Особистий обшук проводиться особою однієї статі з обшукуваним. Присутність осіб іншої статі з обшукуваним під час обшуку з роздяганням не допускається.»*

Фактично, автоматичне розміщення трансгендерних осіб у камери та/або установи виконання покарання для чоловіків і жінок, а також залучення до проведення обшуків осіб однієї з ними паспортної статі, без врахування їх гендерної ідентичності призводить не тільки до приниження їх честі та гідності, а й переходить на рівень катувань.

Відсутність в державі відповідних розроблених процедур та політик, які б дозволили належним чином ідентифікувати трансгендерних осіб під час

вирішення питання тримання під вартою під час попереднього ув'язнення або під час відбування покарання не є підставою для виправдання непомірно жорстокого поводження.

В ході моніторингу було відмічено ключові блоки, які містяться в проаналізованих нормативно-правових актах, які являються соціальними і правовими бар'єрами, з якими стикаються уразливі до ВІЛ групи, які перебувають або перебували у пенітенціарній системі.

За результатами моніторингу надані рекомендації, дотримання яких суттєво знизить рівень стигми та дискримінації для зазначеної категорії осіб:

1. Врегулювати питання недискримінаційного ставлення та визначення заборони дискримінації відносно ВІЛ та ТБ за такими окремими ознаками, як «стан здоров'я» та/або «підозру чи наявність захворювання на ВІЛ/СНІД чи іншу хворобу» шляхом внесення відповідних змін до Кримінально-виконавчого кодексу України та Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Міністерства юстиції України 28.08.2018 №2823/5.

2. Врегулювати питання недискримінаційного ставлення та визначення заборони дискримінації за такими окремими ознаками, як «сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність» шляхом внесення відповідних змін до Кримінально-виконавчого кодексу України та Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Міністерства юстиції України 28.08.2018 №2823/5.

3. Закріпити питання поновлення паспорту громадянина України та РНОКПП для осіб, які звільняються, поклавши обов'язок вирішення цього питання на установи відбування покарання до звільнення особи.

4. Спростити процедуру поновлення паспорту громадянина України та РНОКПП для осіб, які звільнилися без отримання зазначених документів, передбачивши в переліку документів, які подаються для оформлення паспорта, подання довідки про звільнення.

5. Передбачити можливість укладення декларації про вибір лікаря, який надає первинну медичну допомогу та звернення за медичною допомогою, на підставі довідки про звільнення в разі, якщо особа, яка звільнилася не отримала в установі відбування покарання паспорт та РНОКПП

6. Внести відповідні зміни до Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі пов'язані із необхідністю збереження конфіденційної інформації про пацієнта – інформації про стан його здоров'я та відповідальності за такі дії.

7. Внести зміни до ст.ст. 60, 61, 79 та 83 Кримінального кодексу України передбачивши можливість звільнення від відбування покарання з випробуванням чоловіків, які мають дітей віком до семи років, звільнення від відбуття покарання чоловіків, які мають дітей віком до трьох років, не можливість застосування певних видів покарань до чоловіків, які мають дітей віком до семи років та чоловіків, що мають дітей до 14 років.

8. Внести зміни до ст.110 Кримінально-виконавчого кодексу України, передбачивши надання засудженим побачень зі своїми партнерами з числа ЛГБТ спільноти.

9. Розробити порядки та процедури, які дозволять створити належні умови тримання під вартою та відбування покарання пов'язаного з позбавленням волі для трансгендерних осіб з урахуванням їх гендерної ідентичності.

**Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України
«Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання
у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»,
пояснювальної записки, порівняльної таблиці
до вказаного проекту Закону**

*(В. Пивоваров, В. Ворожбит-Горбатюк, Ю. Кернякевич-Танасійчук,
О. Осадько, М. Романов).*

**Проект
Закон України
«Про внесення змін до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб,
які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі
або позбавлення волі на певний строк»**

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є** :

І. Внести зміни до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 38, ст.380, із наступними змінами):

1. У статтю 6 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»:

а) у частині першій після слів «адміністрацією зазначеної установи,» доповнити словами «уповноваженим органом пробації», після слів «за обраним ними місцем проживання,» доповнити словами «реалізації інших завдань, визначених національним законодавством у сфері пробації».

2. У статтю 7 Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»:

а) у частині першій після слів «національної економіки» доповнити словами «і сприяння в реалізації державної політики зайнятості населення, надання», слова «навчальних закладів» замінити на «закладів освіти», замість слів «форми навчання» додати «мережевої, дуальної, педагогічного патронажу, на робочому місці (на виробництві) форм здобуття освіти з метою здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, а також допрофесійну підготовку, перепідготовку, підвищення їх кваліфікації»,

після слів «соціальної адаптації» доповнити словами «абілітації осіб з інвалідністю, осіб з обмеженнями повсякденного функціонування»;

б) доповнити частиною другою такого змісту: «Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, молоді та спорту, забезпечують умови і можливість громадянської освіти, спрямованої на формування української національної та громадянської ідентичності осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк».

II. Прикінцеві та перехідні положення.

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України протягом трьох місяців з дня опублікування цього Закону: привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом; забезпечити приведення міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів у відповідність із цим Законом.

Голова Верховної Ради України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»

1. Мета

Проєкт Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (далі – проєкт Закону) розроблено з метою створення умов для формування громадянської ідентичності на засадах рівності і недопущення дискримінації засуджених та осіб, узятих під варту. Прийняття цього Закону дозволить створити передумови для реалізації прав таких осіб в частині права на освіту, дієвої реалізації завдань пробації, втілення державної політики підтримки осіб з інвалідністю, осіб з обмеженнями повсякденного функціонування.

2. Обґрунтування необхідності прийняття акта

У статті 22 Конституції України передбачено, що «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані». Згідно зі статтею 53

Основного Закону України «Кожен має право на освіту. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах».

Разом з тим, численні нормативно-правові акти у сфері реалізації права на освіту, професійну підготовку часто не містять диференціації щодо можливості реалізації пропонованих ініціатив в реалізації конституційного права на освіту саме осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Зокрема, у поточній редакції статті 7 чинного Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» виокремлено лише доцільність урахування «потреб національної економіки можливості для здобуття освіти через систему навчальних закладів, в тому числі шляхом дистанційної форми навчання, з метою їх подальшої соціальної адаптації». Відтак реалізація комплексної політики «Школа офлайн» Міністерством освіти України без закріплення у чинному законодавстві можливостей використання інших форм здобуття освіти в установах виконання покарань може привести до обмеження прав на освіту осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, як у період провадженого стану, так і на етапі відновлення України.

Реалізація права на освіту, професійну підготовку і професійну поступову самореалізацію особами, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, значуща у контексті реалізації мети пробації, особливо в частині, визначеній статтею 4 Закону України «Про пробацію»: «забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень». Слід підкреслити, що Уповноважені органи пробації опціонально заявлені у п.1.2 Загальних положень чинного Порядку взаємодії суб'єктів соціального патронажу звільнених осіб (Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства юстиції України від 07.11.2011 №429/831/769/3279/5). Водночас розширення сфери дії Закону України «Про пробацію» пріоритетизує взаємодії органу пробації та державних органів під час здійснення заходів пенітенціарної пробації, визначених статтею 11 Закону України «Про пробацію».

Запропоновані законодавчі також положення наблизять пенітенціарну систему України до повного дотримання Мінімальних стандартних правил

ООН щодо поводження з ув'язненими (відомі як «Правила Нельсона Мандели»), зокрема, дотримання Правила 99: «організація і методи роботи в тюремних установах повинні бути максимально наближені до тих, що прийняті за їхніми стінами, щоб ув'язнені привчалися в такий спосіб до умов праці на волі. Проте інтереси ув'язнених та їхню професійну підготовку не слід підпорядковувати міркуванням отримання фінансового прибутку від тюремного виробництва».

Стратегічно ціннісним є нормування обов'язкової громадянської освіти осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, відповідно до положень Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». З огляду на запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальній цілісності, нагальною є потреба в активізації діяльності інститутів громадянського суспільства для досягнення цілей державної політики в зазначеній сфері. «За оцінками Міністерства юстиції, близько 27 000 ув'язнених потенційно можуть мати право на участь у новій програмі»¹.

Відтак для належної реалізації усіх гарантованих Конституцією України прав і свобод особи необхідно створити законодавчі умови для формування громадянської ідентичності на засадах рівності і недопущення дискримінації засуджених та осіб, узятих під варту.

В умовах провадженого воєнного стану в ситуаціях перманентних загроз і ризиків зростає чисельність звільнених з місць позбавлення волі осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, з інвалідністю тощо. Такі особи потребують розширеного спектру інклюзивної підтримки і соціального патронажу.

Отже, прийняття цього Закону дозволить на системному рівні створити умови для реалізації права на освіту, завдань пробації, втілення державної політики формування громадянської ідентичності на засадах рівності і недопущення дискримінації засуджених та осіб, узятих під варту, а також підтримки осіб з інвалідністю, осіб з обмеженнями повсякденного функціонування.

3. Основні положення проєкту акта

Законопроектом пропонується: статтю 6 доповнити новими редакційними положеннями; статтю 7 – в частині першій доповнити новими редакційними положеннями, доповнити другою частиною (в поточній редакції відсутня).

¹ Україна звільняє тисячі полонених, щоб вони могли долучитися до боротьби з Росією. <https://apnews.com/article/ukraine-prisons-parole-russia-military-08d1b13d527548ea4cc24de636766342>

4. Правові аспекти

Нормативно-правовими актами в цій сфері правового регулювання є:

- Закон України «Про пробацію»;
- Закон України «Про освіту»;
- Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»;
- Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні».

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Реалізація Закону не потребує додаткових витрат з державного бюджету та не впливає на його показники його виконання.

6. Прогноз результатів

Прийняття цього Закону сприятиме системній соціальній адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк через створення умов для реалізації прав на освіту, професійну самореалізацію таких осіб, реалізації завдань пробації, формування громадянської ідентичності на засадах рівності і недопущення дискримінації, підтримки осіб з інвалідністю, осіб з обмеженнями повсякденного функціонування.

Розробники:

Завідувач відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права
НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України,

кандидат юридичних наук, доцент _____ Пивоваров В. В.

Головний науковий співробітник відділу дослідження проблем

кримінально-виконавчого права

НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України,

доктор педагогічних наук, професор _____ Ворожбіт-Горбатюк В. В.

Старший науковий співробітник відділу дослідження проблем

кримінально-виконавчого права

НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України,

кандидат юридичних наук, доцент _____ Романов М. В.

Науковий співробітник відділу дослідження проблем

кримінально-виконавчого права

НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України,

кандидат юридичних наук _____ Осадько О. О.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України
«Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання
у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»

Чинна редакція	Запропонована редакція
Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»	
<p>Стаття 6. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк</p> <p>1. З метою соціальної адаптації перед звільненням з установи виконання покарань адміністрацією зазначеної установи вживаються заходи з підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спільно із суб'єктами соціального патронажу, які надають цим особам допомогу щодо трудового і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання.</p>	<p>Стаття 6. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк</p> <p>1. З метою соціальної адаптації перед звільненням з установи виконання покарань адміністрацією зазначеної установи, уповноваженим органом пробації вживаються заходи з підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, спільно із суб'єктами соціального патронажу, які надають цим особам допомогу щодо трудового і побутового влаштування за обраним ними місцем проживання, реалізації інших завдань, визначених національним законодавством у сфері пробації.</p>
<p>Стаття 7. Організація освіти осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк</p> <p>1. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кри-</p>	<p>Стаття 7. Організація освіти осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк</p> <p>1. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних пока-</p>

Чинна редакція	Запропонована редакція
<p>мінальних покарань, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, молоді та спорту, забезпечують надання особам, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, з урахуванням потреб національної економіки можливості для здобуття освіти через систему навчальних закладів, в тому числі шляхом дистанційної форми навчання, з метою їх подальшої соціальної адаптації.</p> <p><i>(Відсутня)</i></p>	<p>рань, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, молоді та спорту, забезпечують надання особам, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, з урахуванням потреб національної економіки і сприяння в реалізації державної політики зайнятості населення, надання можливості для здобуття освіти через систему закладів освіти, в тому числі шляхом дистанційної, мережевої, дуальної, педагогічного патронажу, на робочому місці (на виробництві) форм здобуття освіти з метою здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, а також допрофесійну підготовку, перепідготовку, підвищення їх кваліфікації з метою їх подальшої соціальної адаптації, абілітації осіб з інвалідністю, осіб з обмеженнями повсякденного функціонування.</p> <p>2. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, разом з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти і науки, молоді та спорту, забезпечують умови і можливість громадянської освіти, спрямованої на формування української національної та громадянської ідентичності осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк.</p>

Розробники:

Завідувач відділу дослідження проблем кримінально-виконавчого права
НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України,
кандидат юридичних наук, доцент _____ Пивоваров В. В.

Головний науковий співробітник відділу дослідження проблем
кримінально-виконавчого права НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН
України,
доктор педагогічних наук, професор _____ Ворожбіт-Горбатюк В. В.

Старший науковий співробітник відділу дослідження проблем
кримінально-виконавчого права НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН
України,
кандидат юридичних наук, доцент _____ Романов М. В.

Науковий співробітник відділу дослідження проблем
кримінально-виконавчого права НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН
України,
кандидат юридичних наук _____ Осадько О. О.

Наукове видання

Ворожбіт-Горбатюк Вікторія Вікторівна,
Кернякевич-Танасійчук Юлія Володимирівна,
Осадько Олександр Олексійович та ін.

**ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ
ПРИ ВИКОНАННІ ПОКАРАНЬ І ПОВОДЖЕННІ
ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ,
ЗАВДАННЯ, РІШЕННЯ В УМОВАХ
ВОЄННОГО СТАНУ**

Монографія

Відповідальний за випуск *В. Пивоваров*
Комп'ютерна верстка: *В. Пивоваров, В. Ворожбіт-Горбатюк, О. Осадько*

Підписано до друку 27.12.2024. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 15. Тираж 100 пр. Зам. № 283

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84

Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

